

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul XXIV, 2013

Nr. 3 – 4

mai – august

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor-șef*), OVIDIU CRISTEA (*redactor responsabil*), VIOREL ACHIM, MIOARA ANTON, VIOLETA BARBU, DANIELA BUȘĂ, ILEANA CĂZAN, GHEORGHE LAZĂR, BOGDAN POPA, RALUCA TOMI, CRISTIAN VASILE, CONSTANȚA VINTILĂ-GHIȚULESCU

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC INTERNAȚIONAL

FLORIN ANGHEL (*România*), LAURA BALLETO (*Italia*), MATEI CAZACU (*Franța*), DENNIS DELETANT (*Marea Britanie*), IOAN DRĂGAN (*România*), HALİT EREN (*Turcia*), FRANCESCO GUIDA (*Italia*); KONRAD GÜNDISCH (*Germania*), REBECCA HAYNES (*Marea Britanie*), HARALD HEPPNER (*Austria*), THEDE KAHL (*Austria*), PAUL E. MICHELSON (*S.U.A.*), KONSTANTIN V. NIKIFOROV (*Federația Rusă*), DEMETER M. PEYFUSS (*Austria*), JENS OLIVER SCHMITT (*Austria*), MANFRED STOY (*Austria*), PETRONEL ZAHARIUC (*România*)

REDACȚIA

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor-șef*), OVIDIU CRISTEA (*redactor responsabil*), DANIELA FELICIA GHEORGHIȘ (*redactor*), IOANA VOIA (*traducător*)

EDITURA ACADEMIEI: *redactor*: ALIS ALEXĂ
tehnoredactor: ANDREEA CHIȚU

„Revista istorică” apare de 6 ori pe an.

„Revista istorică” are calificativul INT 2 (B) în „European Reference Index for the Humanities” (ERIH).

Responsabilitatea pentru conținutul articolelor și pentru obținerea drepturilor de (re)publicare le revine autorilor.

Articolele din această revistă sunt indexate în „Historical Abstracts”, „America: History and Life” și „Regesta imperii”.

Correspondența, manuscrisele, cărțile și revistele pentru recenzare vor fi trimise pe adresa:

„Revista istorică” is published in six issues per year.

„Revista istorică” is ranked INT 2 (B) in the “European Reference Index for the Humanities” (ERIH).

Responsibility for the content of the articles and for obtaining copyright permission rests with the authors.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in “Historical Abstracts,” “America: History and Life” and “Regesta imperii.”

Letters, manuscripts, books and journals for review should be sent to the following address:

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”

„REVISTA ISTORICĂ”

B-dul Aviatorilor, nr. 1, 011851, București, România, tel. 4021-212 88 90

E-mail: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com

<https://sites.google.com/site/revistaistorica/home>

„Revista istorică” se poate procura de la:

„Revista istorică” can be purchased from:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, București, România, 050711, tel.: 4021-318 81 06, 4021-318 81 46; fax: 4021-318 24 44, e-mail: edacad@ear.ro; www.ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România, tel./fax: 4021-610 67 65, 4021-210 67 87; e-mail: office@orionpress.ro

DEREX COM BUCUREȘTI, tel.: 4021-313 71 57, e-mail: derex_com@gmail.com

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața Presei Libere, nr. 1, corp B, etaj 3, cam. 301-302, sector 1, București, tel.: 4021-314 63 39, fax: 4021-314 63 39, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com

© 2014, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOMUL XXIV, NR. 3–4
mai – august 2013

S U M A R

CUVÂNT ÎNAINTE

ȘERBAN PAPACOSTEA, „Revista istorică” în întâmpinarea centenarului..... 207

STATALITATEA ROMÂNEASCĂ – FORMARE ȘI CONSOLIDARE

ȘERBAN PAPACOSTEA, La începuturile statelor românești: putere, comerț internațional și teritoriu..... 211

CONFLICTE ȘI RĂZBOAIE – PERCEPȚII ȘI ABORDĂRI

ÓSCAR RUIZ FERNÁNDEZ, The Portuguese Problem in the Spanish Diplomacy with Early Stuart England (1603–1625)..... 225

MIRCEA-CRISTIAN GHENGHEA, “The Knot of the Danish Issue.” The 1864 Schleswig-Holstein War Reflected by the Romanian Press of the Time..... 243

FRANCESCO GUIDA, Războiul român de Independență și Italia. Diplomația, opinia publică și corespondența de război..... 259

VADIM GUZUN, Transnistrian Autonomy: The Romanian Diplomatic and Security Perspective (1924)..... 269

REGIMUL COMUNIST – CONTROL ȘI INGERINȚE

MIOARA ANTON, Guvernați și guvernanți. Rapoartele generale ale Sectorului Scrisorilor al CC al PMR (1948–1964)..... 285

„Revista istorică”, tom XXIV, 2013, nr. 3–4, p. 199–400

CRISTIAN VASILE, Înalta birocratie culturală și raporturile cu spațiul balcanic în primii ani ai regimului Ceaușescu (1965–1968)	305
--	-----

NOI INFORMAȚII DIN ARHIVE

ANGHEL POPA, Un document inedit despre modul în care populația din partea de nord a Moldovei a depus jurământul față de Imperiul Austriac la 1777	317
ȘTEFAN PETRESCU, Migrația creștinilor ortodocși sud-dunăreni în Principate. Sudiți și „raiale otomanești” în condica Logofetei Pricinilor Străine din Țara Românească până la <i>Regulamentul organic</i>	325
RALUCA TOMI, Arhivele personale – surse pentru studiul istoriei sociale din Principate. Studiu de caz: Paul Bataillard.....	345

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

The International Conference: “Szathmari, pionier al fotografiei și contemporanii săi”, Bucharest, “G. Oprescu” Institute of Art History, 14–16 May 2012 (<i>Adrian-Silvan Ionescu</i>); Conferința: „Churches and State Authority / Violence in Central and Eastern Europe”, Berlin, Europäische Akademie, 6–7 decembrie 2012 (<i>Cristian Vasile</i>).....	371
--	-----

NOTE ȘI RECENZII

- * *Palatul Bibliotecii Sfântului Sinod. Istorie și actualitate. 1912–2012*, coord. POLICARP CHIȚULESCU, Edit. Basilica, București, 2012, 156 p. (*Oana-Mădălina Popescu*);
- * *Ritual, Images and Daily Life. The Medieval Perspective*, ed. GERHARD JARITZ, Lit Verlag, Zürich, Berlin, 2012, 248 p. (*Violeta Barbu*);
- * *Social Change in the Habsburg Monarchy / Les transformations de la société dans la monarchie des Habsbourg: l'époque des Lumières*, ed. HARALD HEPPNER, PETER URBANITSCH, RENATE ZEDINGER, Dr. Dieter Winkler Verlag, Bochum, 2011, 298 p. (*Mária Pakucs-Willcocks*);
- * *Zwei Sonnen am Goldenen Horn? Kaiserliche und patriarchale Macht im Byzantinischen Mittelalter*, ed. MICHAEL GRÜNBART, LUTZ RICKELT, MARTIN MARKO VUČETIĆ, vol. I, Lit. Verlag, Berlin, Münster, Wien, Zürich, London, 2011, XX + 208 p. (*Byzantinische Studien und Texte*, 3) (*Șerban Papacostea*);
- LAVINIA BETEA, CRISTINA DIAC, FLORIN-RĂZVAN MIHAI, ILARION ȚIU, *Lungul drum spre nicăieri. Germanii din România deportați în URSS*, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2012, 306 p. (*Mihaela Stroe*);
- IOANA DIACONESCU, *Scriitori în arhiva CNSAS. Intelectuali urmăriți informativ, arestați, condamnați, uciși în detenție (1946–1989): studii însoțite de anexe selectate din arhivele CNSAS*, Fundația Academia Civică, București, 2012, 424 p. (*Mihaela Stroe*);
- MIHAIL DOBRE, *România la sfârșitul Războiului Rece: statut geopolitic și opțiuni de securitate*, Edit. Enciclopedică, București, 2011, 454 p. (*Mihaela Stroe*);
- JOHN LEWIS GADDIS, *Războiul Rece*, Edit. RAO, București, 2009, 380 p. (*Raul Denize*);
- VEJAS GABRIEL LIULEVICIUS, *The German Myth of the East. 1800 to the Present*, Oxford University Press, New York, 2009, 292 p. (*Raul Denize*);
- ROCHUS MISCH, *Am fost garda de corp a lui Hitler 1940–1945. Mărturie culeasă de Nicolas Bourcier*, Meteor Press, București, 2010, 208 p. (*Raul Denize*);
- APOSTOL STAN, *De veghe la scrierea istoriei (Securitatea)*, Edit. Curtea Veche, București, 2012, 286 p. (*Cristian Vasile*);
- IOAN STANOMIR, *Junimismul și pasiunea moderației*, Humanitas,

București, 2013, 136 p. (*Cristian Vasile*); ZARA STEINER, *The Triumph of the Dark. European International History 1933–1939*, Oxford University Press, New York, 2011, 1222 p. (*Raul Denize*); MIHAELA TEODOR, *Anatomia cenzurii. Comunizarea presei din România. 1944–1947*, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2012, 340 p. (*Mihaela Stroe*); VLADIMIR TISMĂNEANU, CRISTIAN PĂTRĂȘCONIU, *Cartea președinților*, Humanitas, București, 2013, 242 p. (*Cristian Vasile*)..... 375

HISTORICAL REVIEW

NEW SERIES
TOME XXIV, NOS. 3–4
May – August 2013

CONTENTS

FOREWORD

ȘERBAN PAPACOSTEA, “Revista istorică” on the Eve of Its Centenary.....	207
--	-----

ROMANIAN STATEHOOD – FORMATION AND CONSOLIDATION

ȘERBAN PAPACOSTEA, At the Beginning of the Romanian States: Power, International Trade and Territory	211
--	-----

CONFLICTS AND WARS – PERCEPTIONS AND APPROACHES

ÓSCAR RUIZ FERNÁNDEZ, The Portuguese Problem in the Spanish Diplomacy with Early Stuart England (1603–1625).....	225
MIRCEA-CRISTIAN GHENGHEA, “The Knot of the Danish Issue.” The 1864 Schleswig-Holstein War Reflected by the Romanian Press of the Time.....	243
FRANCESCO GUIDA, The Romanian War of Independence and Italy. Diplomacy, Public Opinion and War Correspondence.....	259
VADIM GUZUN, Transnistrian Autonomy: The Romanian Diplomatic and Security Perspective (1924).....	269

THE COMMUNIST REGIME – CONTROL AND INTERFERENCE

MIOARA ANTON, Rulers and Ruled. The General Reports of the Letters Sector of the CC of the RWP (1948–1964)	285
CRISTIAN VASILE, The High Cultural Bureaucracy and the Relations with the Balkans in the First Years of the Ceaușescu Regime (1965–1968).....	305

„Revista istorică”, tom XXIV, 2013, nr. 3–4, p. 199–400

NEW INFORMATION FROM THE ARCHIVES

ANGHEL POPA, An Unpublished Document on How the Population in Northern Moldavia Took the Oath of Allegiance to the Austrian Empire in 1777.....	317
ȘTEFAN PETRESCU, The Migration of South Danubian Orthodox Christians to the Romanian Principalities: Foreign and Ottoman Subjects in the Registers of the Chancellery for Foreign Legal Cases until the <i>Organic Regulation</i>	325
RALUCA TOMI, Personal Archives – Sources for the Study of Social History in the Romanian Principalities. Case Study: Paul Bataillard.....	345

SCIENTIFIC LIFE

The International Conference: “Szathmari, Pioneer Photographer and His Contemporaries,” Bucharest, “G. Oprescu” Institute of Art History, 14–16 May 2012 (<i>Adrian-Silvan Ionescu</i>); The Conference: “Churches and State Authority / Violence in Central and Eastern Europe,” Berlin, Europäische Akademie, 6–7 December 2012 (<i>Cristian Vasile</i>).....	371
---	-----

NOTES AND REVIEWS

- * * *Palatul Bibliotecii Sfântului Sinod. Istorie și actualitate. 1912–2012* (The Palace of the Library of the Holy Synod. History and Current Situation. 1912–2012), coord. by POLICARP CHIȚULESCU, Basilica, Bucharest, 2012, 156 pp. (*Oana-Mădălina Popescu*); * * *Ritual, Images and Daily Life. The Medieval Perspective*, ed. by GERHARD JARITZ, Lit Verlag, Zürich, Berlin, 2012, 248 pp. (*Violeta Barbu*); * * *Social Change in the Habsburg Monarchy / Les transformations de la société dans la monarchie des Habsbourg: l'époque des Lumières*, ed. by HARALD HEPPNER, PETER URBANITSCH, RENATE ZEDINGER, Dr. Dieter Winkler Verlag, Bochum, 2011, 298 pp. (*Mária Pakucs-Willcocks*); * * *Zwei Sonnen am Goldenen Horn? Kaiserliche und patriarchale Macht im Byzantinischen Mittelalter*, ed. by MICHAEL GRÜNBART, LUTZ RICKELT, MARTIN MARKO VUČETIĆ, vol. I, Lit. Verlag, Berlin, Münster, Vienna, Zürich, London, 2011, XX + 208 pp. (Byzantinische Studien und Texte, 3) (*Șerban Papacostea*); LAVINIA BETEA, CRISTINA DIAC, FLORIN-RĂZVAN MIHAI, ILARION ȚIU, *Lungul drum spre nicăieri. Germanii din România deportați în URSS* (The Long Road to Nowhere. Romanian Germans Deported to the USSR), Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2012, 306 pp. (*Mihaela Stroe*); IOANA DIACONESCU, *Scriitori în arhiva CNSAS. Intelectuali urmăriți informativ, arestați, condamnați, uciși în detenție (1946–1989): studii însoțite de anexe selectate din arhivele CNSAS* (Writers in the Archives of the CNSAS. Intellectuals Who Were Followed, Arrested, Convicted, Killed in Custody. 1946–1989: Studies with Appendices Selected from the Archives of the CNSAS), Civic Academy Foundation, Bucharest, 2012, 424 pp. (*Mihaela Stroe*); MIHAIL DOBRE, *România la sfârșitul Războiului Rece: statut geopolitic și opțiuni de securitate* (Romania at the End of the Cold War: Geopolitical Status and Security Options), Edit. Enciclopedică, Bucharest, 2011, 454 pp. (*Mihaela Stroe*); JOHN LEWIS GADDIS, *Războiul Rece* (The Cold War), RAO, Bucharest, 2009, 380 pp. (*Raul Denize*); VEJAS GABRIEL LIULEVICIUS, *The German Myth of the East. 1800 to the Present*, Oxford University Press, New York, 2009, 292 pp. (*Raul*

Denize); ROCHUS MISCH, *Am fost garda de corp a lui Hitler 1940–1945. Mărturie culeasă de Nicolas Bourcier* (I Was Hitler's Bodyguard. 1940–1945. Testimony Collected by Nicolas Bourcier), Meteor Press, Bucharest, 2010, 208 pp. (Raul Denize); APOSTOL STAN, *De veghe la scrierea istoriei (Securitatea)* (Monitoring the Writing of History. The Securitate), Curtea Veche, Bucharest, 2012, 286 pp. (Cristian Vasile); IOAN STANOMIR, *Junismul și pasiunea moderației* (The Junimea Cultural Movement and the Passion for Moderation), Humanitas, Bucharest, 2013, 136 pp. (Cristian Vasile); ZARA STEINER, *The Triumph of the Dark. European International History 1933–1939*, Oxford University Press, New York, 2011, 1222 pp. (Raul Denize); MIHAELA TEODOR, *Anatomia cenzurii. Comunizarea presei din România. 1944–1947* (The Anatomy of Censorship. The Communitisation of the Romanian Press. 1944–1947), Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2012, 340 pp. (Mihaela Stroe); VLADIMIR TISMĂNEANU, CRISTIAN PĂTRĂȘCONIU, *Cartea președinților* (The Book of Presidents), Humanitas, Bucharest, 2013, 242 pp. (Cristian Vasile)..... 375

CUVÂNT ÎNAINTE

„REVISTA ISTORICĂ” ÎN ÎNTÂMPINAREA CENTENARULUI

ȘERBAN PAPACOSTEA*

În avântul istoriografiei române, care a însoțit evoluția spre statul național, apogeul s-a identificat cu personalitatea și cu prodigioasa activitate a lui Nicolae Iorga. După ce a înnoit prin neostenite căutări în bibliotecile și arhivele din țară și din străinătate informația documentară în câmpul vast al istoriei naționale și universale, după numeroase studii speciale și sinteze publicate în țară și peste hotare, Nicolae Iorga a simțit chemarea de a stabili contactul cu păturile largi ale iubitorilor de istorie, ale celor din provincie mai ales – profesori lipsiți de biblioteci și librării, elevi în stadiul final al ciclului liceal, în care începea să se manifeste vocația cunoașterii –, și de a oferi un teren de valorificare tuturor căutătorilor și descoperitorilor de urme ale trecutului național, din toate părțile țării. Pentru a da curs acestui imbold superior, manifestare de frunte a vocației sale de „istoric creator de națiune”, Nicolae Iorga a înființat în 1915 „Revista istorică”.

Istoria „Revistei istorice” a urmat firul destinului național, care a alternat afirmarea și continuitatea pe direcția impulsului propriu cu frângerea continuității, „cumplitele vremi” ale cronicarului, impuse de constrângerile externe. Înființată în 1915, în ajunul implicării României în marea conflagrație mondială, care avea să modifice harta politică a Europei și să prilejuiască împlinirea națiunii române, „Revista istorică” a suferit o lovitură grea odată cu uciderea fondatorului ei în toamna anului 1940 în împrejurările atât de nefaste pentru țară cauzate de declanșarea celui de al Doilea Război Mondial. Salvată de la dispariție sub conducerea distinsului bizantinist Nicolae Bănescu, admiratorul fidel al fondatorului, „Revista istorică” a căzut pradă, șase ani mai târziu, imensului vârtej care a sugrumat toate manifestările autentice reprezentative ale culturii naționale, cataclism declanșat de ocupația sovietică, direct și prin mijlocirea instrumentului ei intern de guvernare, care dincolo de succesele sale metamorfoze a rămas constant și cu desăvârșire anti-cultural și anti-național. Când noua putere, ridicată pe ruinele eșafodajului politic și cultural construit cu greu timp de aproape un secol de societatea românească în spiritul tradiției proprii, a preluat deplin conducerea țării, „Revista istorică” a dispărut în dezastrul general declanșat programatic de ocupanții din afară și de împlinatorii din lăuntrul țării ai directivelor lor.

* Academia Română; serbanpapacostea@gmail.com.

Înlocuit în 1947, an fatidic în istoria țării, printr-o revistă de caracter general a Academiei Republicii Populare Române – aceasta din urmă înlocuită la rândul ei în 1965 de o publicație specială consacrată istoriei sub titlul de „Studii. Revistă de istorie” –, periodicul fondat de Nicolae Iorga în 1915 a reapărut în 1990 sub titlul său original, „Revista istorică”, într-un context general care părea să prevestească revenirea la valorile autentice naționale ale vieții publice românești.

Inspirată de principiile fondatorului ei, „Revista istorică” – cu sediul în Institutul de Istorie Nicolae Iorga – tinde să îndeplinească funcția de publicație reprezentativă a întregului spectru istoriografic românesc și să rămână loc de întâlnire predilect al tuturor celor din țară sau din străinătate care au vocația de a lărgi baza de informație a trecutului țării și de a adânci înțelesul acestuia. Sunt așteptate în continuare revelații documentare noi, relevante pentru cunoașterea unor evenimente și procese istorice semnificative din trecutul țării; vor fi bine-venite, în același timp, semnalări colegiale ale unor surse documentare nevalorificate încă de istoriografia română, în vederea cuprinderii lor în proiectele de cercetare ale membrilor institutului.

Dar în sensul ei cel mai larg, istoria, care este, etimologic, „căutare”, nu se împlinește științific decât odată cu integrarea informației smulse izvoarelor în șiruri sau complexe de fapte interdependente; scopul ultim al cercetării istoriografice este identificarea *proceselor* istorice și a rolului acestora în devenirea colectivităților umane, de la cele mai modeste la cele mai influente. Ca și în trecut, „Revista istorică” va acorda spațiul cuvenit contribuțiilor care pun în lumină aspecte speciale ale trecutului nostru, surprinse, pe cât posibil, în semnificația lor generală. Cercetătorii care se străduiesc să desprindă liniile generale de evoluție a realităților studiate sau a interdependențelor lor în sincronie sunt solicitați să ofere spre publicare „Revistei istorice” rezultatele investigațiilor lor.

După cum spune însă tot Nicolae Iorga, cu orice pas înainte realizat de cercetare „se despică noi orizonturi”. Se resimte tot mai puternic în istoriografia noastră necesitatea studiilor interdisciplinare, la intersecția acestor „noi orizonturi”. Încă suntem departe de a fi extras sensurile adânci din punct de vedere istoric care pot rezulta dintr-o temeinică investigare a raporturilor dintre istorie și lingvistică, nu în ultimul rând toponimia; încă suntem departe de a fi tras foloasele scontate pentru cunoașterea trecutului țării noastre din vastul material de cartografie europeană care cuprinde și spațiul românesc; aplicarea cuprinzătoare a criteriilor geopoliticii la înțelegerea temeinică a cadrului internațional al istoriei noastre se află încă în stadiu incipient; nu mult mai avansat este studiul mentalităților colective, atât de necesar pentru înțelegerea unor comportamente și reacții colective din trecut; șirul direcțiilor de investigat de istoricii noștri în zona de contact cu alte domenii ale cercetării urmează a fi identificat. În funcție de aceste direcții majore ale investigației, urmează ca factorii de *răspundere* să decidă prioritățile și să sprijine formarea specialiștilor. Dezbaterile pe această temă începute după evenimentele din decembrie 1989 în cadrul Secției de științe istorice a Academiei Române, abandonate, din păcate, la scurt timp după inițierea lor, se impun a fi reluate atât pentru a revitaliza discipline esențiale pe cale de dispariție, cât și pentru a prospecta direcțiile

noi spre care urmează a fi îndrumată cercetarea istorică română. Este o condiție esențială pentru a readuce istoriografia noastră în rândul științei istorice contemporane, la nivelul atins în vremea lui Nicolae Iorga și a urmașilor săi, poziție din care a fost deliberat dislocată de totalitarismul impus țării după încheierea celui de al Doilea Război Mondial.

„Revista istorică” deschide larg paginile sale tuturor celor care se simt chemați să participe la acest dialog necesar pentru readucerea în contemporaneitate a istoriografiei române, asigurând continuitatea tradiției istorice și, în același timp, concordanța cu dezvoltarea istoriografiei universale. Revista noastră se va strădui să stimuleze aceste dezbateri propunând specialiștilor din diverse domenii ale istoriografiei sinteze parțiale asupra unor aspecte majore ale trecutului, în dimensiune sincronică sau diacronică, cu evidențierea stadiului actual al cercetării, al împlinirilor și al necesarelor extinderi ale cercetării în diverse direcții, inclusiv cele care vor rezulta din convergențele cu alte discipline sociale.

Ca și trecutul pe care îl cercetează, istoriografia e o permanentă devenire, deschisă continuu înnoirilor rezultate din extinderea bazei de informație și din adâncirea înțelesurilor și a interpretărilor acesteia. Viitorul în istoriografia noastră și în cea universală va aparține sintezelor care surprind, în stadiul permanent actualizat al cunoașterii, interacțiunea faptelor și proceselor istorice din toate domeniile vieții sociale în evoluția generală a societății, sinteze integratoare succinte, permanent deschise întregirilor și adaptărilor la stadiul actual, care se vor substitui *tratatelor* masive, cazemate de informații juxtapuse, elaborate pentru a înfrunta deceniile și, eventual, pentru a deveni adevăruri oficiale.

„Revista istorică” tinde să reîncorporeze spiritul fondatorului ei: deschisă tuturor contribuțiilor semnificative – de la semnalarea documentului înnoitor al cunoașterii faptelor elementare până la înfăptuirea unor sinteze parțiale, integratoare ale bazei de informație vechi și recente în efortul de reconstituire a proceselor istorice specifice. Alături de celelalte reviste istorice din țară, animate de același gând, revista noastră se va strădui să contribuie la reșezarea istoriografiei române pe direcția tradiției istorice românești autentice, în dialog permanent cu istoriografia universală. Urmând acest parcurs, istoriografia română va fi în măsură să îplinească un alt comandament al moștenirii lui Nicolae Iorga și să reconstituie în termeni actuali ceea ce a fost *La place des Roumains dans l'histoire universelle*.

STATALITATEA ROMÂNEASCĂ – FORMARE ȘI CONSOLIDARE

LA ÎNCEPUTURILE STATELOR ROMÂNEȘTI: PUTERE, COMERȚ INTERNAȚIONAL ȘI TERITORIU

ȘERBAN PAPACOSTEA*

Statul e puterea centrală exercitată asupra unei mase de populație – în general de aceeași etnie – și asupra unui teritoriu, care, laolaltă, îi îngăduie să se manifeste autonom în relațiile cu alte state. În condițiile lumii creștine pre-moderne, pentru a se valida, puterea lumească avea neapărată nevoie de confirmare din partea puterii spirituale, anume a unuia dintre cele două centre de conducere ale creștinătății: Constantinopol și Roma. Alegerea între cele două centre a avut, firește, și în cazul statelor românești, ca în cel al tuturor statelor creștine, și o relevanță politică. În istoria românească, statul apare în secolul al XIV-lea într-o dublă întrupare: *Ungro-Vlahia* sau *Valahia Mare* și *Moldo-Vlahia* sau *Valahia Mică*.

Îndelungata vreme a supraviețuirii romanității răsăritene în structurile modeste ale autonomiilor locale cuprinse în aria de stăpânire a succesivelor ipostaze ale *imperiului stepei* sau ale statelor pe care migratorii le-au constituit în Europa Centrală sub influența spirituală a papalității a lăsat locul în secolul al XIV-lea celor două state românești, puternic încheigate, care și-au afirmat viguros identitatea pe plan internațional, făcând ireversibilă continuitatea istorică românească. Rapiditatea tranziției de la autonomii locale, în cuprinsul vastelor imperii răsăritene sau ale regatelor catolice cu tendințe de expansiune și dominație, la state autonome cu organizare politică proprie și cu opțiuni proprii pe plan internațional a fost sesizată de istorici: Nicolae Iorga a semnalat cu surprindere rapidă extindere teritorială și încheigare statală, în decurs de numai câteva decenii, a Țării Românești și a Moldovei în secolul al XIV-lea.

Constituit în cea dintâi înfăptuire a sa pe versantul sudic al lanțului meridional al Carpaților, prin atragerea Țării Oltului în dependența voievodatului de Argeș – „prima unire românească” (Nicolae Iorga) –, apoi în cea de „a doua libertate românească” (Nicolae Iorga), la poalele Carpaților Răsăriteni, statul românesc s-a consolidat viguros pe plan intern și extern, asumând un rol semnificativ în relațiile internaționale de restructurare în Europa Central-Răsăriteană în secolul al XIV-lea. Cu contribuția celor două state în devenire, în curs de câteva decenii, dominația tătară a fost eliminată din spațiul carpato-danubiano-pontic de o coaliție de forțe

* Academia Română; serbanpapacostea@gmail.com.

terestre și maritime care a modificat radical harta politică a regiunii. Principalii antagoniști continentali ai Hoardei de Aur au fost Regatul Ungar, Regatul Polon și, ulterior, Lituania. Semnificativ însă, cele două regate catolice au considerat necesar să-și asocieze formațiunile statale românești în curs de afirmare în regiune; și mai semnificativ încă pentru raportul de forțe în regiune e faptul că atât Ungaria, cât și Polonia s-au văzut silite, după succesul final al inițiativelor lor în direcția Dunării de Jos și a Mării Negre, să lase asociaților lor minori controlul direct asupra teritoriilor recent smulse dominației tătare.

Hotărâtoare, cel puțin în egală măsură cu ofensiva puterilor continentale, în restructurarea relațiilor internaționale în spațiul carpato-danubiano-pontic a fost acțiunea desfășurată împotriva aceluiași adversar – tătarii Hoardei de Aur – de genovezii din Bazinul Pontic, angajați din 1343 într-o înfruntare decisivă cu puterea mongolă pentru controlul direct și exploatarea exclusivă a comerțului din principalele centre maritime prin care se înfăptuia și mai ales urma să se dezvolte legătura între Asia, Marea Neagră și Europa Centrală, una dintre ramificațiile cele mai însemnate ale așa-numitului „drum al mătăsii”. Deși informația e deficitară sau, mai degrabă, încă insuficient explorată, se poate considera întemeiată ipoteza potrivit căreia inițiativa marilor înfruntări armate care au modificat radical harta politică a regiunii la mijlocul secolului al XIV-lea a venit din partea genovezilor, nu din cea a aliaților lor continentali. Oricum, în 1344 Hoarda de Aur asedia orașul Caffa din Crimeea cu intenția de a nimici centrul dominant al comerțului genovez pontic, așadar la o dată când alianța dintre Ungaria și Țara Românească se afla în curs de constituire sau la începutul acțiunii comune împotriva tătarilor. În 1359, cel mai târziu, probabil însă mai devreme încă, centrele de comandă ale comerțului la Gurile Dunării – Chilia și Licostomo – erau controlate direct și ferm de genovezi, care desfășurau din aceste puncte de control o intensă activitate comercială în ansamblul spațiului pontic¹. Unul dintre indiciile cele mai elocvente ale acestui comerț intens în așezarea genoveză de la Gurile Dunării este prezența băncilor, care răspundeau solicitărilor de capital ale negustorilor și făceau față, în egală măsură, necesităților schimbului valutar². Instalarea controlului genovez la Gurile Dunării și perspectiva deschiderii unor linii comerciale spre Europa Centrală, aducătoare de vaste profituri nu numai pentru agenții acestui comerț, ci și pentru stăpânii teritoriilor pe care aveau să le traverseze, a constituit un excepțional factor de atracție pentru puterile continentale ale regiunii; dar, pe cât de puternică a fost atracția reciprocă dintre aceste puteri – continentale și maritime –, care au pus capăt dominației tătare în spațiul carpato-danubiano-pontic, pe atât de intense și îndelungate au fost rivalitățile și conflictele care le-au opus în efortul de acaparare a marelui profit rezultat din exploatarea drumurilor comerciale care le străbăteau teritoriul. Ca de atâtea ori în istorie, și în cazul de față, alianța

¹ În 1359, venețienii se plâneau că genovezii nu le permiteau să practice comerțul cu grâne la Licostomo decât dacă se asociază cu ei; *Diplomatarium Veneto-Levanticum sive acta et diplomata res Venetas, Graecas atque Levantis illustrantia*, ed. G.M. Thomas, vol. I, 1351–1454, Venetiis, 1889, p. 58–59.

² Geo Pistarino, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzo (1360–1361)*, Genova, 1971.

victorioasă a lăsat locul conflictului pentru împărțirea prăzii. În miezul problemelor teritoriale și politice disputate, cu motivație sau cu implicații comerciale, s-a aflat centrul care controla legătura dintre Marea Neagră, Țara Românească și Ungaria, orașul Chilia, pe brațul dunărean cu același nume, și fortul care îi asigura protecția, Licostomo. Cât timp Chilia s-a aflat sub control genovez, problema legăturii cu gurile Dunării a opus și, alternativ, a apropiat Țara Românească și Ungaria. După preluarea ei de Moldova în 1411–1412, Chilia (și, bineînțeles, potențialul ei comercial) a devenit un măr al discordiei între Polonia, Ungaria, Moldova și Țara Românească, obiect de înfruntări și compromisuri alternative; până când, spre sfârșitul secolului al XV-lea, cucerirea otomană, după ce a cuprins și Marea Neagră, a lipsit de obiect aceste conflicte și a pus capăt unei întregi epoci de prosperitate și putere a statelor beneficiare de pe urma marilor drumuri comerciale intens frecventate din a doua jumătate a secolului al XIV-lea³.

Țara Românească și, în urma ei, Moldova s-au angajat în acțiunea anti-tătară în cooperare cu Ungaria și ulterior cu Polonia, dar au știut să apere, la nevoie cu mijloace militare, marele câștig adus țărilor lor și nu în ultimul rând vistieriilor domnești de negustorii străini care își vehiculau mărfurile pe drumurile lor. Acesta a constituit un avantaj imens, căruia i se datorează în mare măsură puterea politică și armată a celor două țări și afirmarea lor pe eșichierul internațional cât timp s-a menținut cadrul extern favorabil dezvoltat în cursul secolului al XIV-lea. Integrarea în sistemul marelui comerț internațional în vremea când acesta era principalul motor și principala manifestare a progresului economic a constituit și prima *modernizare* a lumii românești, adică racordare la una dintre realitățile dominante ale contemporaneității. Efortul desfășurat pentru a participa la acest curs major al epocii și apărarea perseverentă a pozițiilor dobândite în urma luptei angajate sunt dovada atât a înțelegerii de către căpeteniile celor două state românești a însemnătății acestui factor de putere, cât și a capacității lor de a îl menține și folosi în interesul propriu. Ieșirea românilor din anonimatul milenar și apariția lor tot mai frecventă în sursele europene contemporane se datorează în primul rând participării lor active ca state constituite la noile realități dezvoltate în Europa Central-Răsăriteană de la mijlocul secolului al XIV-lea și la succesivele metamorfoze ale acestora.

În primii ani ai domniei celui de al doilea rege al Ungariei din dinastia angevină, Ludovic de Anjou (1342–1382), Alexandru, fiul lui Basarab, deținător al puterii supreme în Țara Românească, deși în această vreme tatăl său era încă în viață, a restabilit, potrivit cronicii oficiale ungare, raporturile politice cu regatul vecin, în formula relației feudo-vasalice⁴. Alianța a avut primordial sens anti-tătar;

³ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății-Albe*, București, 1899; Ș. Papacostea, *Nicolae Iorga și Evul Mediu românesc*, în Nicolae Iorga, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ed. Ș. Papacostea, București, 1984, p. 420–421; Ș. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV–XVI). Drum și stat*, în idem, *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*, ed. adăugită, București, 1999, p. 163–220.

⁴ Potrivit cronicii ungare, în 1343 a avut loc întâlnirea între regele Ungariei, Ludovic de Anjou, și Alexandru al lui Basarab. Alexandru – afirmă cronică – „ad pedes regie majestatis humotenus est prostratus et ad obedienciam et fidelitatem debitam reductus et integratus ...”; Johannes de Thurocz,

ea s-a manifestat printr-un șir de campanii încununate cu remarcabile succese, la capătul cărora puterea tătară a fost respinsă mult spre răsărit, sigur dincolo de Siret. Condițiile pentru circulația oamenilor și mărfurilor păreau atât de sigure în regiune, încât, în luna iunie 1358, regele Ludovic s-a considerat îndreptățit să acorde un larg privilegiu negustorilor brașoveni, cărora le-a îngăduit „din favoare specială” („de speciali gratia”) să treacă „liber și slobod” („libere et securi”) „între Buzău și Prahova, adică din locul unde se varsă în Dunăre râul numit Ialomița, până în locul unde se varsă de asemenea în Dunăre râul numit Siret”. Și, adaugă actul, fără a-l nominaliza pe cel vizat, „să nu vă poată opri nimeni pe nedrept în această trecere a voastră”⁵. Era un act de suveranitate pe un teritoriu considerat de rege a fi supus bunului său plac, chiar dacă textul regal sugerează presimțirea unei rezistențe. Într-adevăr, anonimul pe care îl avea în vedere regele nu a întârziat să reacționeze. El nu era altul decât marele voievod al Țării Românești, care nu înțelegea să se lase depozitat de către regele Ungariei de un avantaj la care îi dădea dreptul propria sa contribuție militară, probabil cea mai consistentă în segmentul sud-carpatic al înfruntării cu tătarii. Semnalul refuzului nu s-a lăsat mult timp așteptat: în 1359, așadar la un an după privilegiul regal pentru brașoveni, Patriarhia din Constantinopol, dând curs cererii „marelui voievod și domn de sine-stătător a toată Ungrovlahia”, a conferit legitimitate spirituală puterii acestuia, odată cu înființarea unei mitropolii proprii în fruntea căreia a fost transferat mitropolitul de Vicina, oraș care la acea dată se afla – precizează actul patriarhal – „în vecinătatea” („plesiazonta”) țării domnului român, numit acum Nicolae Alexandru; mențiunea surprinde înaintarea teritorială a Țării Românești pe cursul Dunării de Jos în urma succesului ofensivei anti-tătare⁶. Întoarcerea spre Bizanț a lui Alexandru – numit acum Nicolae Alexandru – a fost una dintre manifestările opoziției sale față de suzeranul său din ajun – regele Ludovic al Ungariei – și față de linia confesională, catolică, intransigentă a acestuia. Dovedea astfel un antagonism puternic, manifestat nu numai pe plan confesional, ci și pe câmpul de luptă. Cauza imediată și mobilul primordial al acestei noi înfruntări între Regatul Ungar și Țara Românească, aliate nu cu mult timp în urmă, a fost desigur regimul comercial al teritoriilor eliberate de sub dominația tătară, dreptul de a statua acest regim și de a percepe marile foloase care aveau să decurgă din exploatarea intensă a circulației mărfurilor prin teritoriile sustrate puterii tătare. În vreme ce Ludovic hotărâse să asigure comerțului brașovenilor și, firește, implicit al regatului său, libertate

Chronica Hungarorum, vol. I, *Textus*, ed. Elisabeth Galántai, Julius Kristó, Budapest, 1985, p. 162; cf. Ștefan Pascu, *Contribuții documentare la istoria românilor în secolele XIII și XIV*, Sibiu, 1944, p. 28; Sergiu Iosipescu, *Drumuri comerciale în Europa Centrală și Sud-Estică și însemnătatea lor politică (secolele XIV–XVI)*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol”, XIX, 1982, p. 272–273.

⁵ *Documenta Romaniae Historica* (în continuare: DRH), seria D, *Relații între țările române (1222–1456)*, ed. Șt. Pascu, C. Cihodaru, K.G. Gündisch, D. Mioc, V. Pervain, București, 1977, p. 72; pentru diversele interpretări ale acestui însemnat document, v. S. Iosipescu, *Drumuri comerciale*, p. 275.

⁶ *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. IV, ed. H. Mihăescu, R. Lăzărescu, N.-Ș. Tanașoca, T. Teoteoi, București, 1982, p. 196–204; pentru numele adaptat al domnului, v. Daniel Barbu, *Sur le double nom du prince de Valachie Nicolas-Alexandre*, în idem, *Byzance, Rome et les Roumains. Essai sur la production politique de la foi au Moyen Age*, Bucarest, 1988, p. 103–122.

totală spre Dunărea maritimă, unde urma să facă joncțiunea cu genovezii, aliatul său sud-carpatic revendica pentru sine dreptul de a fixa regimul comercial al unei regiuni destinate să se individualizeze tocmai datorită noii funcții în curs de statuire. La încheierea acestui conflict, fie ea și numai provizorie, noul domn al Țării Românești, Vladislav-Vlaicu, a impus părții ungare punctul său de vedere. La 20 ianuarie 1368, domnul acorda brașovenilor dreptul de a trece cu mărfurile lor prin țara sa „spre țări străine”, dar cu plata taxelor vamale, al căror quantum e statuat de privilegiul domnesc⁷. Confruntate, atât privilegiul lui Ludovic pentru brașoveni din 1358, cât și cel acordat acelorași brașoveni în 1368 de „voievodul transalpin” – care în primul rând se revendica „din mila lui Dumnezeu”, abia după care invocă și „mila” regelui – evidențiază și interesul primordial reprezentat de expansiunea teritorială spre răsărit, pe Dunărea maritimă, atât pentru regele Ungariei, cât și pentru domnul „a toată Ungrovlahia”. Antagonismul revelat de cele două privilegii pune în lumină și înțelesul diferit atribuit de cei doi protagoniști colaborării lor, între suveranitate și suzeranitate.

Negustorii brașoveni au resimțit neîndoielnic negativ pierderea dreptului de a-și transporta nevămuț mărfurile înspre și dinspre Dunărea de Jos și nu au renunțat la speranța redobândirii statutului optim din punctul lor de vedere. Dar, în așteptarea acestei dorite libertăți totale de circulație pe drumul cel mai avantajos, prin valea Prahovei spre Brăila și pe cursul Dunării de Jos, brașovenii au încercat încă din 1368 o soluție alternativă pentru legătura cu comerțul pontic genovez, anume prin pasul Oituz, spre țara „domnului Dimitrie principele tătarilor”. Pentru a veni în sprijinul mult protejaților săi negustori brașoveni, regele Ludovic a emis la 22 iunie 1368 un act de renunțare la taxele vamale percepute de la negustorii din această „țară a principelui Dimitrie” neidentificată – situată probabil, cum s-a presupus, în regiunea Cetății Albe – pentru a le asigura supușilor săi din Țara Bârsei reciprocitatea⁸. Emis la numai șase luni după privilegiul lui Vladislav-Vlaicu pentru brașoveni, actul dat de rege de asemenea în favoarea acestora în țara căpeteniei tătare în scopul de a-i scuti de taxe vamale în comerțul pontic, pe alt drum însă decât prin Țara Românească, și de a-i ajuta să își maximizeze profitul nu pare a fi dat rezultate.

Gândul revenirii la drumul prin Țara Românească, cel mai avantajos, îndeosebi în condiții de scutire totală de taxe vamale, nu i-a părăsit nici pe brașoveni și nici pe regele Ludovic. În 1377, acesta acorda brașovenilor noi înlesniri vamale în Transilvania, valabile până când – afirmă regele – „cu voia lui Dumnezeu” („Deo volente”), „Țara Transalpină va ajunge, după cum tragem nădejde, în mâinile

⁷ DRH, vol. cit., p. 86–87; pentru interpretarea inversă, potrivit căreia privilegiul din 1368 al lui Vlaicu i-ar fi fost impus domnului român de regele Ungariei – teză contrazisă de succesiunea generală a evenimentelor –, v. S. Iosipescu, *Génois, Tatars et la création de la façade maritime des pays roumains au XIVe siècle*, în *Enjeux politiques, économiques et militaires en mer Noire (XIe–XXIe siècles)*. Études à la mémoire de Mihail Guboglu, Brăila, 2007, p. 86–87.

⁸ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. II, 1342–1390, ed. Fr. Zimmermann, C. Werner, G. Müller, Hermannstadt, 1897, p. 315; Gheorghe I. Brătianu, *Demetrius Princeps Tartarorum (ca. 1360–1380)*, în *Studii și articole de istorie*, ed. Victor Spinei, Alexandru Florin Platon, Iași, 2010, p. 290–296.

noastre”⁹, indiciu clar exprimat al importanței prioritare acordate acestui drum. În 1395 încă, succesorul lui Ludovic la tronul Ungariei, Sigismund de Luxemburg, înapoiat din campania împotriva lui Ștefan al Moldovei, manifesta la rândul său speranța de a fi în măsură să impună în folosul brașovenilor libera circulație spre Gurile Dunării pe drumul dintre Ialomița și Siret; în așteptarea împlinirii acestei speranțe, brașovenii au primit din partea regelui un privilegiu generos, în fapt o copie după cel emis cu patru decenii în urmă de Ludovic¹⁰. Zadarnic însă; brașovenii au folosit în continuare drumul prin Țara Românească, cel mai lesnicios, dar cu plata taxelor vamale potrivit tarifului fixat de domnii acesteia. Legătura între drum, regim comercial și teritoriu în contestările dintre cele două state este evidentă.

Întrucât însă interesul brașovenilor de a stabili legături comerciale directe cu genovezii de la Dunărea de Jos era mult prea mare – și nu mai mic era interesul regelui Ungariei –, nu puteau lipsi noi încercări de a ajunge pe altă cale la Gurile Dunării și la mare, cum a fost cea spre țara „principelui Dimitrie”; situația era bine înțeleasă și de domnia Țării Românești, care a desfășurat o excepțională energie întru apărarea prerogativei sale teritoriale și a interesului său vamal. Replica din partea Țării Românești la inițiativa brașoveană, susținută de regele Ungariei, a fost extinderea teritoriului țării de-a lungul brațului Chilia, pe țărmul nordic al acestuia. Pentru a-și susține propriul drum comercial și pentru a-l impune brașovenilor în detrimentul altor soluții și încercări, Țara Românească și-a întins stăpânirea pe linia Dunării de Jos sau, mai precis, a brațului Chilia, până la confluența acestuia cu marea. Era astfel acoperit și izolat dinspre uscat centrul genovez de la Chilia-Licostomo, legătura esențială între lumea asiatică, cu produsele ei mult solicitate, și Europa Centrală. *Basarabia*, cum avea să fie numită Țara Românească, cu precădere de cancelariile polonă și moldoveană, s-a extins acum și asupra acestei fâșii teritoriale situate de-a lungul țărmului nordic al brațului Chilia; se pregătea astfel cadrul teritorial a ceea ce avea să devină cu timpul și să rămână în istorie provincia *Basarabia*. Amintirea acestui cadru teritorial originar, devenit ulterior Basarabia, era încă prezentă în lumea polonă și cu atât mai mult în cea moldoveană, în vremea când istoricul Martin Cromer, continuator al lui Jan Długosz, afirma, în legătură cu împărțirea Moldovei între cei doi fii ai lui Alexandru cel Bun, cu concursul regelui Poloniei, că separarea a fost făcută „astfel încât partea de jos și țărmul maritim pe care îl numesc *Basarabia* (s.n.) în care este fortăreața Bialogrod și Chilia să-i revină lui Ștefan, ...” („ita ut inferior et maritima ora quam Bessarabiam vocant in qua Byalogrod arx est, et Kilia, Stephano, superior vero, hoc est Occidentalis et Russis vicinior, cum Sociava mitropoli, Elie cederet”)¹¹. Unitatea teritorială care s-a dezvoltat din expansiunea spre răsărit a Țării Românești, pe cursul Dunării maritime, anume țărmul maritim până la gura fluviului – *maritima ora* –, era așadar cunoscută sub denumirea de *Basarabia* („... quam Bessarabiam vocant”) în vremea

⁹ DRH, *vol. cit.*, p. 142.

¹⁰ *Ibidem*, p. 142–143.

¹¹ Martin Cromer, *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, Basileae, 1568, p. 512–513; C. Brătescu, *Valuri, hotare și tranșee basarabene*, în „Revista istorică”, IV, 1918, nr. 11–12, p. 123.

când își redacta scrierea istoricului Martin Cromer. De altminteri, identificarea Basarabiei cu țărmul maritim („tractum maritimum”), ocupat de turci odată cu preluarea Chilieii și a Cetății Albe, revine în lucrarea lui Martin Cromer cu prilejul înfățișării campaniei lui Mehmet al II-lea împotriva Moldovei în 1484¹². Nu diferită este viziunea lui Miron Costin cu privire la originea numelui și la întinderea originară a provinciei. Referindu-se la „domnii munteni”, „basarabii”, istoricul moldovean explicitează: „De la dâșii și-a luat numele în aceste locuri Basarabia, deși această provincie a glorificat pe nedrept numele lor prin autorii mapelor geografice, căci Basarabii au stăpânit scurtă vreme numai o parte a Miziei la cotul mării și au numit-o astfel.”¹³ Cu drept cuvânt, istoricul subliniază deosebirea dintre acest teritoriu îngust, stăpânit temporar de Basarabi, și „câmpiile Cetății Albe”, care nu au făcut parte din Basarabia originară, ci doar au fost incluse ulterior în ea, între vremea fiilor lui Alexandru cel Bun și cea a cuceririi turcești. Așadar, la origini, Basarabia nu era – după cum au constatat cu dreptate unii istorici străini și români – decât prelungirea de-a lungul brațului Chilia a „țării Basarabilor”, un fragment al acesteia. Când Mircea cel Bătrân, în urma acțiunilor sale la sudul Dunării și a acordurilor internaționale din 1412 de la Lublau și Buda, a cuprins în stăpânirile sale și teritorii din această regiune, el și-a adăugat în titlul domnesc formula „încă spre părțile tătarești și amândouă laturile întregii Podunavii până la Marea cea Mare”; el sublinia astfel că alipise țării sale, pe lângă stăpânirea nordului brațului Chilia, și teritoriul de la sudul acestuia¹⁴.

La data aceasta însă, situația în zona controversată a confluenței Dunării cu marea prin brațul Chilia fusese radical modificată: în 1411 sau cel mai târziu la începutul anului 1412, Alexandru cel Bun, domnul Moldovei, probabil din inițiativă polonă, sigur însă cu susținere polonă, a preluat de la genovezi așezarea Chilia-Licostomo. De acum înainte, Țara Românească nu mai avea a se teme de încercările Ungariei de a stabili o legătură directă cu genovezii de la Gurile Dunării; în consecință, stăpânirea „fâșiei” din nordul brațului Chilia își pierduse relevanța. Decisivă devenise acum stăpânirea Chilieii înseși, care singură putea

¹² Martin Cromer, *op. cit.*, p. 425.

¹³ Miron Costin, *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească. Poema polonă. Traducere românească*, în idem, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 223.

¹⁴ DRH, *vol. cit.*, p. 197–198; B.P. Hasdeu (*Istoria critică a românilor*, ed. Gr. Brâncuș, București, 1984, p. 21) are meritul de a fi demonstrat concludent că Basarabia este Țara Basarabilor și că numele provinciei reprezintă „vechea dominațiune a muntenilor, a lui Alexandru Basarab, Vladislav Basarab, Radu Basarab, Dan Basarab, Mircea Basarab, Dracu Basarab, Țepeș Basarab, spuma neamului basarabesc, pe tot lungul Danubiului până la Marea Neagră”. Teza lui Hasdeu a fost recent contestată de dl Marian Coman, care dezbate larg problema frontierei răsăritene a Țării Românești și a numelui de Basarabia aplicat sudului Moldovei în sursele medievale, nume a cărui origine o atribuie unei erori cartografice; v. capitolul *Frontiera cu Moldova și întinderea spre răsărit a Țării Românești* din volumul *Putere și teritoriu în Țara Românească medievală (secolele XIV–XVI)*, București, 2013, p. 183–189; P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, București, 1944, p. 227 admite stăpânirea Țării Românești asupra sudului Basarabiei, dar doar din vremea lui Mircea cel Bătrân. „Numele Basarabiei ... nu vine de la persoana lui Basarab întemeietorul, ci de la numele Țării Românești, care în secolul al XV-lea se numea Basarabia ...” susține autorul.

asigura fluxul de mărfuri dinspre mare spre Țara Românească, Ungaria și mai departe spre Boemia, Germania și Flandra și în sens invers. Timp de câteva decenii, până la ocuparea Chilei și a Cetății Albe de Imperiul Otoman, în centrul relațiilor polono-ungaro-moldavo-muntene – acorduri diplomatice sau confruntări militare – s-a aflat problema controlului asupra Chilei și a libertății comerțului prin Chilia.

Basarabia, *Basarab*, *Besarab* sunt variante ale numelui atribuit Țării Românești de oficialitatea – cancelariile – polonă și moldoveană în scopul de a delimita strict cele două state românești și de a înlătura, preventiv și efectiv, eventuala pretenție a celui dintâi stat românesc – „întreaga Ungrovlahie” sau „Valahia Mare” – asupra celui de al doilea – „Moldovlahia” sau „Valahia Mică”. Atribuirea numelui dinastiei („Basarab”) Țării („Basarabia”) înlătura, în viziunea celor două cancelarii, orice urmă de justificare a pretențiilor de superioritate, eventual de suzeranitate, a Țării Românești asupra Moldovei. Din zilele lui Ștefan cel Mare, în cadrul unității virtuale a celor două state românești, pretenția de superioritate a fost asumată de Moldova, ai cărei domni au revendicat pentru țara lor denumirea de *Valahia Mare*, în raport cu denumirea *Valahia Mică*, atribuită acum Țării Românești¹⁵. Numele de Basarabia a rămas în uz referitor la fragmentul teritorial din nordul brațului Chilia, desprins din Țara Românească în cursul secolului al XV-lea, înainte de cucerirea otomană. Atât de puternic se înrădăcinase această denumire încât s-a păstrat de-a lungul deceniilor și secolelor următoare, adaptându-se însă transformărilor politice și teritoriale succesive impuse de evoluția raporturilor internaționale în regiune.

La răsărit de Carpați, pe teritoriul viitorului principat al Moldovei, asaltul împotriva dominației tătare a fost, în linii generale, sincronizat cu cel desfășurat la sudul Carpaților: probabil în anii 1344–1345, sigur însă înainte de 1346, an în care, potrivit cronicii ungare, regele Ludovic s-a angajat în lupta pentru Zara împotriva venețienilor. După ce amintește numeroasele incursiuni ale tătarilor în Transilvania, îndeosebi în teritoriul locuit de secui, cronica relatează campania desfășurată din ordinul regelui sub conducerea comitelui Andrei Lackfi împotriva invadatorilor. Trecând la contraofensivă, în teritoriile stăpânite de tătari, oastea transilvană a capturat numeroși prizonieri din rândurile lor, între care și pe comandantul lor, Athlamos, pe care l-a decapitat. Apoi, textul adaugă: „După aceasta, secuii, la rândul lor, i-au invadat deseori pe tătari și s-au întors cu pradă bogată la ale lor. Cei dintre tătari care au rămas, au fugit spre părțile maritime aflate la mare distanță, la alți tătari.”¹⁶

¹⁵ Ș. Papacostea, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare: opțiunea polonă (1459–1472)*, în „Studii și materiale de istorie medie”, 25, 2007, p. 22–25.

¹⁶ „De exercitu contra Tartaros. Item cum gentes Tartarorum in regnum Hungariae sevientes confinia partis Transsilvane et Siculos sepius infestarent, rex ipse strenuum et bellicosum virum Andream filium Laczk vayuvodam Transsilvanum contra ipsos Tartaros cum Siculis nobilibus et valida gente destinavit. Qui terram, in qua habitabant, potenter subintrantes, cum principe eorum nomine Athlamos ad resistendum eisdem cum magno exercitu in campo obviantes debellavit, et ipsum principem eorum decapitavit, ac multa banderia et captivos Tartaros regie maiestati in Wysegrad transmisit. Post hec etiam Siculi Tartaros sepius invaserunt, et cum magna preda ad propria redierunt. Qui autem ex ipsis Tartaris remanserunt, ad partes maritimas longe distantes ad alios Tartaros fugerunt”; Johannes de Thurocz, *op. cit.*, p. 166; pentru această expediție ca și pentru ansamblul ofensivelor anti-tătare pornite din Transilvania pe teritoriul viitorului principat al Moldovei, v. S. Iosipescu, *Carpații sud-estici în Evul*

Ofensiva anti-tătară s-a desfășurat și la nord de zona în care au acționat secuii, anume pe teritoriul voievodatului Moldova – principat în curs de formare – cu concurs ungar sau chiar din inițiativa regelui Ludovic. Aici, pe valea râului omonim, nucleul agregator de stat de la Baia – aria *descălecatului* lui Dragoș – și-a extins teritoriul, nu fără impuls ungar, spre nord-vest, spre Nistru, în lupta cu tătarii din regiune și în spațiul rus apusean. Întreruptă scurt timp de reacția anti-ungară a lui Bogdan, direcția aceasta a fost reluată de succesorii săi la conducerea voievodatului, cât timp în fruntea Ungariei s-a mai aflat Ludovic de Anjou, care a adăugat din 1370 și coroana polonă la cea ungară, purtată din 1342¹⁷. Așadar, începând din primii ani de domnie a regelui Ludovic al Ungariei, o puternică și bine sincronizată ofensivă desfășurată în ansamblul spațiului carpato-danubiano-pontic, din cnezatul Halici până la Dunărea de Jos, cu participarea decisivă a forțelor regionale ale popoarelor subordonate regalității ungare, a pus capăt hegemoniei tătare în regiune. În 1386 cel mai târziu, ultimele rămășițe ale acestei hegemonii dispăruseră.

În sudul viitorului Principat al Moldovei, acolo unde viziunea strategică a regelui Ungariei atribuisese un rol de frunte secuilor, a avut loc, probabil în urma victoriei, un masiv proces de colonizare, nu întâmplător cu elemente din aceeași etnie, pază la trecătoarea Oituz și avanpost al politicii ungare la răsărit de Carpați¹⁸. Și tot acum, în legătură cu această evoluție favorabilă, a căutat regele Ludovic să reconstituie vechea episcopie a cumanilor sub noua denumire de Milcovia¹⁹. Foarte probabil din această poziție avansată a încercat Ludovic să le asigure brașovenilor legătura comercială directă mai sus amintită – scutită de taxe vamale – cu genovezii din „țara principelui Dimitrie al tătarilor”; dar și această soluție avea să își dovedească fragilitatea. Obstacolul tătar din teritoriul care avea să primească din punct de vedere ecleziastic denumirea Milcovia a fost relativ lesne și repede înlăturat, în vreme ce avanpostul secuiesc de la răsărit de Carpați avea să manifeste durabilitate. O altă primejdie avea să submineze însă în cele din urmă controlul regalității ungare asupra implantului ei transcarpatic.

La numai câțiva ani de la dispariția regelui purtător al celor două coroane – ungară și polonă –, într-un context internațional mult modificat de deschiderea succesiunii sale și, îndeosebi, de evoluția situației din spațiul polono-lituanian, s-a schimbat considerabil și direcția politicii externe a Moldovei. Crearea Uniunii Polono-Lituaniene și integrarea cnezatului Halici în structura acesteia au oferit

Mediu târziu. *O istorie europeană prin pasurile montane*, Brăila, 2013 (capitolul *Între Ungaria angevină și Principatele Române*).

¹⁷ Ș. Papacostea, *Triumful luptei pentru neatârănare: întemeierea Moldovei și consolidarea statelor feudale românești*, în idem, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, p. 62–63; tot în deceniul al cincilea al secolului al XIV-lea, cnezatul Halici a fost sustras hegemoniei tătare de o acțiune militară polono-ungară; *ibidem*, p. 48.

¹⁸ Al. Artimon, *Orașul medieval Trotuș în secolele XIV–XVII. Geneză și evoluție*, Bacău, 2003, p. 61–62; colonizarea transcarpatică a secuilor a început probabil încă din prima jumătate a secolului al XIII-lea, dar nu putem ști în ce măsură aceste colonizări timpurii au supraviețuit marii invazii tătare din 1241.

¹⁹ Flavius Solomon, *Politică și confesiune la început de Ev Mediu românesc*, Iași, 2004, p. 105.

Moldovei un reazem puternic pentru emanciparea din aria de hegemonie a Regatului Ungar, evoluție din care a știut să tragă foloase. Părăsind alianța forțată cu Ungaria, Petru Mușat s-a orientat spre alianța cu noua putere constituită din asocierea Poloniei și Lituaniei în cadrul *Uniunii de la Krewo* (1385)²⁰; în 1387, la Lwów, voievodul a îndeplinit formalitatea omagiului vasalic către regele Wladislav Jagiello. Jurământul de credință l-a depus însă în mâinile unui prelat de rit răsăritean, manifestare a suveranității interne țării și domniei.

Legătura politică dintre Polono-Lituania și Moldova instituită în 1387 s-a dezvoltat într-un context internațional mai larg, care îi conferă întreaga semnificație. Într-adevăr, în anul precedent, 1386, conducerea orașului Caffa a trimis în Moldova, pe spezele ei, o solie. O însemnare conservată în arhivele orașului atestă achitarea sumei revendicate la înapoiere de agenții comunei genoveze: „Item die XIII Augusti pro Bartholomeo Finamore et Luchino et sunt pro expensis factis pro (ratione) unius brigantis qui portavit Carollum de Orto et Illarium de Duria Maocastro, ambaxiatores euntes Constantino et Petro vayvoda occasione guerre de Sorcati ex deliberacione domini consulis et officii monetarum asperos 2000 (?), die lune VIII.”²¹ Pornită din efortul de coordonare a acțiunilor anti-tătare, inițiativa autorităților din Caffa semnaleză expansiunea Moldovei spre sud, în direcția Mării Negre, și existența unei linii de comunicație între cele două puteri, care avea să devină curând – dacă nu era de pe atunci încă – și o rută comercială. Mai mult încă, informația prevestește crearea legăturii comerciale dintre Polonia și Marea Neagră prin mijlocirea Moldovei și a Cetății Albe. Moldova descălecătorului Dragoș, așezată la poalele și sub ocrotirea Carpaților, și-a îndreptat acum, un sfert de secol mai târziu, sub urmașii Mușatei, privirea spre mare și și-a sporit în această direcție teritoriul cu un întins spațiu, sustras dominației tătare; mai important încă, țara s-a integrat într-un însemnat curs al economiei euro-asiatice și implicit al politicii internaționale a vremii. Extinderea teritoriului Moldovei, consolidarea puterii domniei și statului s-au aflat și aici, ca și în cazul Țării Românești, în strânsă corelație cu integrarea programatic urmărită în vastul sistem de relații comerciale internaționale dintre Marea Neagră și Europa Centrală, înfăptuit în cea mai mare măsură de negustorii Republicii Ligure, care controlau efectiv comerțul pontic.

Logica relațiilor comerciale internaționale a dictat voievodatului Moldovei și o altă direcție de expansiune teritorială. Atracția exercitată de comerțul pontic și constatarea marilor avantaje realizate de pe urma legăturii stabilite cu intermediarii genovezi ai schimburilor de mărfuri euro-asiatice au declanșat curând după inițierea acestora o intensă rivalitate între cei doi principali beneficiari continentali ai acestei evoluții, Ungaria și Polonia. În conflictul cu aspecte multiple care a opus cele două regate catolice, îndeosebi în urma decesului regelui Ludovic de Anjou, comerțul

²⁰ B. Zientara, *Historia Powszechna Srednowieczna*, Warszawa, 1968, p. 492; pentru datarea evenimentului în 1386, v. Fr. Dvornik, *The Slavs in European History and Civilization*, New Brunswick-New Jersey, 1960, p. 222.

²¹ Ș. Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc: pe marginea unui izvor necunoscut*, în idem, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, p. 106.

pontic a ocupat un loc de frunte, când ca obiect principal, când ca mijloc auxiliar de presiune și de tranzacție în cadrul încercărilor de reglementare a altor litigii teritorial-politice. Unul dintre mijloacele de presiune era blocarea legăturilor stabilite de puterea concurentă cu centrele comerțului genovez pontic. În această direcție s-a înscris și obstrucționarea comunicațiilor dintre Regatul Ungar și genovezii din Cetatea Albă prin pasul Oituz. Expansiunea Moldovei, a voievodului întemeiat de Dragoș, de-a lungul Carpaților Răsăriteni, cu sprijin sau chiar cu îndemn polon, a răspuns și acestui obiectiv. Semnalând cu mândrie această înfăptuire, când reînnoia legătura de alianță cu Polonia, la 5 ianuarie 1393, domnul de atunci al Moldovei se intitula pompos „noi Roman Voevod al Moldovei și Domn al întregii Țări a Moldovei din munte până în țărnul mării ...”²². Moldova își extinsese acum considerabil hotarele în sud, atât în direcția Mării Negre, cât și a curburii Carpaților, ajungând în hotar cu celălalt stat românesc. Marele perdant al acestei desfășurări a fost Regatul Ungar, care, văzându-se înlăturat dintr-una dintre pozițiile sale considerate esențiale, într-o direcție tradițională majoră a politicii sale externe, a reacționat potrivit gravității situației.

Încă de la începutul secolului al XIII-lea, regalitatea ungară s-a străduit să croiască drum ambițiilor ei expansioniste în direcția Dunării de Jos și a Mării Negre la curbura Carpaților. Cu ajutorul Ordinului Cavalerilor Teutoni, instalați în Țara Bârsei, Ungaria a reușit să-și extindă dominația la răsărit de Carpați; când teutonii, siguri pe dreptul dobândit cu armele, au manifestat intenția de a păstra pentru ei teritoriul cucerit de la cumanii din regiune, coroana ungară i-a izgonit, păstrând pentru sine cuceririle acestora. A fost astfel inaugurată o direcție de frunte a politicii externe ungare până în a doua jumătate a secolului al XV-lea, ceea ce s-a numit *coridorul* deschis spre Dunărea maritimă și Marea Neagră. În scopul consolidării dependenței de regat a acestui teritoriu, au fost instalate la răsărit de Carpați, în zona de legătură Oituz-Trotuș, colonii relativ numeroase de secui, poate încă din secolul al XIII-lea, sigur însă în secolul al XIV-lea, în vremea dinastiei angevine. Marea invazie tătară din 1241 a anihilat timp de un secol această bază a expansionismului Regatului Ungar la răsărit de Carpați; ea avea să fie restaurată de dinastia angevină în împrejurările favorabile care au pus capăt dominației tătare în regiune.

În zilele regelui Ludovic de Anjou, e atestată dubla funcție, economică și strategică, a acestui avanpost al politicii Ungariei. Cea dintâi, evocată în rândurile de mai sus, e relevantă în 1368, când regele a încercat să înlesnească accesul negustorilor brașoveni la produsele orientale comercializate în spațiul controlat încă de tătari – probabil la Cetatea Albă – în condiții avantajoase de care nu mai beneficiau pe drumul Brăilei, prin Țara Românească; cea de a doua, neîndoielnic frecvent folosită în anii înfruntărilor cu tătarii, e semnalată repetat de izvoare în secolul al XIV-lea și al XV-lea. Pentru a restaura această poziție avansată a regatului său, regele Sigismund de Luxemburg, succesor al lui Ludovic de Anjou, a întreprins o acțiune de recuperare de mari proporții la răsărit de Carpați, împotriva voievodului Ștefan al Moldovei. Pornită din secuimea transilvană prin valea Oituzului, campania regelui a înaintat

²² M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1932, p. 607–609.

spre nord, dar a eșuat în încercarea de a-l înlătura pe voievodul Ștefan; a rămas probabil sub controlul său spațiul recent anexat la Moldova, avanpostul secuiesc est-carpatic extins spre curbura Carpaților. Înapoiat la Brașov la începutul lunii martie 1395, Sigismund s-a considerat în măsură să reactualizeze în favoarea negustorilor brașoveni dreptul de liberă circulație prin Țara Românească între Ialomița și Siret, cu scutirea de taxe vamale. Afirmarea de putere a lui Sigismund în urma campaniei întreprinse în Moldova – chiar dacă succesul nu a fost decât parțial – pare confirmată și de prezența la Brașov, la aceeași dată, a lui Mircea, domnul Țării Românești, care a reînnoit angajamentul de fidelitate față de rege. Dar, cel mai târziu în 1400, vremea instalării lui Alexandru cel Bun în domnia Moldovei cu concursul lui Mircea, joncțiunea teritorială dintre cele două state românești era definitiv stabilită. Încercarea ulterioară a lui Matia Corvin, în urma campaniei împotriva lui Ștefan cel Mare, de a readuce sub controlul său avanpostul secuiesc de la răsărit de Carpați, revoltat împotriva domnului Moldovei, a fost curmată câțiva ani mai târziu, definitiv de această dată.

La mijlocul secolului al XIV-lea, Hoarda de Aur a pierdut controlul asupra spațiului carpato-danubiano-pontic instaurat cu un secol în urmă, în timpul mării invazii mongole din 1241. Factorii decisivi ai acestei schimbări radicale a raporturilor de putere din regiune au fost în sfera maritimă genovezii – hotărâți să elibereze comerțul lor intercontinental de imixtiunea și exacțiunile hanilor tătari –, iar pe continent Regatul Ungar, ulterior Regatul Polon și forțele politice asociate lor. În centrul interesului acestei vaste înfruntări de forțe s-a aflat deschiderea unor noi drumuri comerciale, legături terestre între porturile genoveze pontice și Europa Centrală. Pentru comerțul genovez, între alte avantaje, se întrevedea posibilitatea de a aproviziona pe această cale cu produsele asiatice mult solicitate piața Europei Centrale, care urma să fie sustrasă comerțului venețian prin Adriatica, și, în sens invers, de a furniza pe piețele răsăritene textilele produse în Flandra și în alte spații europene. Puterile continentale de pe acest traseu aveau perspectiva obținerii de imense avantaje din exploatarea vamală a acestui vast și remunerator trafic de mărfuri valoroase dintre Marea Neagră și Europa Centrală.

Expansiunea teritorială a adversarilor continentali ai Hoardei de Aur în direcția Mării Negre a trecut problema organizării, controlului și exploatarea fiscale a drumurilor din sfera proiectelor în cea a realităților și a politicii actuale. Și, firește, în acest stadiu s-au manifestat viguros și rivalitățile rezultate din concurența pentru acapararea și păstrarea marelui câștig provenit din controlul politic al unui mare drum continental sau chiar intercontinental. Prin însemnătatea rolului lor în restructurarea relațiilor internaționale în spațiul carpato-danubiano-pontic și, nu mai puțin, a controlului teritoriilor pe care le străbăteau, drumurile care legau Marea Neagră cu Europa Centrală au devenit factori constitutivi ai celor două formațiuni românești în tranziție de la voievodat la domnie, de la autonomie teritorială la stat: Țara Românească și Moldova sau, în terminologia contemporană, Valahia Mare și Valahia Mică.

AT THE BEGINNING OF THE ROMANIAN STATES: POWER, INTERNATIONAL TRADE AND TERRITORY

Abstract

The modest structures of local autonomies gave way in the fourteenth century to two Romanian states, Wallachia and Moldavia, which vigorously asserted their identity internationally. With the contribution of the two states, in several decades, the Tatar rule was eliminated in the Carpatho-Danubian-Pontic area by a coalition of land and sea forces which radically changed the political map of the region. Wallachia and, subsequently, Moldavia participated in the anti-Tatar campaigns in cooperation with Hungary and afterwards with Poland, but knew how to defend, by military force if necessary, the wealth brought to their treasuries by the foreign traders who transported their goods on the trade routes of the two states. This was a huge advantage, to which was largely due the political and military power of both countries and their assertion in the international arena as long as the favorable external circumstances lasted during the fourteenth century. The integration of Wallachia and Moldavia into the international big trade system at a time when this was the main engine of economic progress also constituted the first stage of modernization of the Romanian states.

Keywords: trade; fourteenth century; Wallachia; Moldavia; Hungary; Poland

CONFLICTE ȘI RĂZBOAIE – PERCEPȚII ȘI ABORDĂRI

THE PORTUGUESE PROBLEM IN THE SPANISH DIPLOMACY WITH EARLY STUART ENGLAND (1603–1625)

ÓSCAR RUIZ FERNÁNDEZ*

The first quarter of the seventeenth century was defined diplomatically in Europe by a number of major international treaties (Vervins – May 1598, London – August 1604, and Antwerp – the Twelve Years' Truce, 1609) that marked the European course of events for the next fifty years. Other similar agreements were concluded in the early 1550s (Peace of Augsburg, Peace of Cateau-Cambrésis), and later in the 1650s (Westphalia and Münster in 1648, Pyrenees in 1659). If the first two had defined the beginning and end of the political hegemony of the Spanish monarchy in Europe, the early seventeenth century had meant a readjustment of the political situation in Europe before the French political emergence with Henry IV of Bourbon, the accession to the throne of the Stuarts in England and the de facto recognition of Dutch independence by the Spanish monarchy. Finally, the last ones in 1648 and 1659 settled the new French hegemony of Louis XIV in Europe over the Spanish monarchy.

The London peace treaty between the Spanish monarchy and Stuart England (August 1604) showed the Spanish desire to eliminate opponents in Europe, at least for the time being, get a break and be able to concentrate all its energies on the problem that threatened its hegemony not only in Europe, but also in its colonial empire, namely the Dutch rebels. Peace, kept with a brief interruption in 1625–1630, and then renewed on the same terms until the time of Cromwell, combined the English desire of maintaining trade with the Spanish world with the Spanish wish to end the Eighty Years' War against the Dutch and to protect the Spanish overseas empire from Dutch and English incursions.

The peace with James I had implications not only for the Spanish possessions in Europe and overseas. The kingdom of Portugal, which became a part of the Spanish monarchy after 1580, with a vast and rich empire in America, Africa, and the East Indies, was also affected by the consequences of the negotiations between Madrid and London. And this was reflected in the Spanish embassy to England. This article is an analysis of this impact on the Spanish diplomacy in England.

* University of Bucharest, Romania; oskaiser@yahoo.es.

THE WEAKEST LINK OF THE SPANISH MONARCHY

The annexation of Portugal and its overseas empire meant that many feared the threatening Spanish hegemony: “*the conquest of Portugal invigorated and swelled the Spaniards, who tried the same with England in 1588.*”¹ However, the proud Hispanic imperial moment was brief. Portugal became a complication from 1588 onwards for Philip II.² It turned out to be a kingdom not only disloyal, but also weak, and therefore suffered much more (especially in its overseas territories) when the enemies of Spain also became its own.³ In its weakness, Castile had to start diverting men and equipment of all types to maintain the defence of the Portuguese empire, no resources being left to defend the Spanish possessions. And this problem increased starting with the late sixteenth century.

The state of the Portuguese issue was pretty clear to both the government of the monarchy and the Spanish embassy. First, there was the emergence of northern trade companies in the East Indies, which was the problem “*most upsetting and of the greatest inconvenience and damage that might occur to this kingdom of his [i.e. Portugal], because if this race is opened, the southern part, where the substance of India [i.e. the pepper trade] is, will be lost and the vassals of His Majesty over there and over here will all be lost.*”⁴ Specifically, the Dutch “*have so much knowledge of the navigation to India that they come and go faster than our ships, making their ships loaded with all the wealth and abundance of the south.*”⁵

As a consequence of this issue, the decline of Portuguese trade in India was an undeniable fact. Shipments and the number of vessels were dwindling.⁶ For example, in 1600 the ships of India “*came to Lisbon on 20 August, cheering up the whole kingdom because of the riches that came loaded as well as because of the*

¹ Biblioteca del Palacio Real (hereafter: BP), II/2202, 72, *Thomas Walker al conde de Gondomar*, 9 de diciembre de 1617.

² For instance, the dreams of the *Monja de Lisboa* (sor María de la Visitación) and other episodes of Portuguese political resistance (*Sebastianism*); Richard Kagan, *Los sueños de Lucrecia, política y profecía en la España del siglo XVI*, San Sebastián, 2004 (1991), pp. 23–24; Geoffrey Parker, *La gran estrategia de Felipe II*, Madrid, 1998, pp. 444–445.

³ Baltasar Álamos de Barrientos, a famous Spanish writer, and the Venetian ambassador in Spain, described the situation of Portugal and the Spanish Monarchy in the years 1598 and 1605; Biblioteca Nacional de Madrid (hereafter: BNM), mss. 983, *Discurso al Rey Nuestro señor ... 7 de octubre de 1598*; mss. 11085, *Relación que hizo a la república de Venecia Simón Contarini el fin del año 1605*.

⁴ *Ibidem*, mss. 981, 66–67, *Don Juan de Silva, conde de Portoalegre, avisando de haber hecho escala de mercancía los holandeses en la India y lo que importa atajarlo. Lisboa, 22 de agosto de 1599*.

⁵ *Ibidem*, 84–87, *Don Juan de Silva, conde de Portoalegre, sobre el socorro que se había de enviar a la India. Lisboa, septiembre de 1599*.

⁶ *Ibidem*, mss. 3015, 153–157, *Discurso a Su Majestad sobre los efectos de la Tregua con Holanda sobre las Indias orientales*; mss. 2351, 1–4, *Relación de los pareceres y consultas de los consejos y del archiduque Alberto sobre la renovación o no de las treguas. 1620*; Archivo Histórico Nacional (hereafter: AHN), Osuna, 5, 5, *Duque del Infantado a Felipe III sobre las treguas con Holanda. 1618*.

novelty of the event, having passed many years since something similar had been seen.”⁷ In 1604, the count of Gondomar commented from Bayonne on some ships from India which “increased the money even more than we notified, which amazes the Portuguese because, given the little these ships were loaded with in India and the damage and loss during the travel and the considerable wealth that was squandered here, nobody thought that the profit of both ships would reach 40, and it surpasses 60. Pepper has also been a lot more than what we understood.”⁸

Third, Portugal suffered a shortage of men, ships, artillery and supplies for its fleets. As for the need for officers and crews, in 1601 the count of Gondomar wrote that “in rigging the ships of India ... there was great difficulty because the times had changed things so that whereas formerly the Portuguese had nothing more familiar than this voyage, there was now no soldier or sailor willing to go on it, and it was necessary to use force with them.”⁹ For its part, the Council of State blamed this naval weakness on them “not being given good generals” and “no nobleman having embarked because the officer that was named was not one.”¹⁰

Castile had to take charge of the defence with its own soldiers and galleons. Portuguese requests and orders of the Council of State in this regard were reiterated,¹¹ hence the reproaches both ministers and directors of state addressed at the lack of courage and spirit of the Portuguese military to defend their own possessions in India, “having to give thanks to the small forces of the Philippines, Spanish soldiers, who have embarrassed the enemy.”¹² As was voted in a state consultation in August 1624, “the Portuguese have to be reminded of the obligation of defence and resistance, because otherwise the fortune that comes from all your Majesty’s dominions would not be enough for what Portugal loses.”¹³

⁷ BNM, mss. 2346, 298, *Relación de la llegada de don Diego Brochero a Lisboa el 23 de junio de 1600*.

⁸ Tomás Ibio de Calderón made similar comments in 1606; BP, II/2239, 76, *Don Diego Sarmiento de Acuña a Su Majestad. Bayona, 23 de junio de 1604*; Archivo de la Casa de Alba (hereafter: ADA), 117, 164, *Tomas de Ibio Calderón a Su Majestad. Sobre la ida de siete naos portuguesas a la India. Lisboa, 30 de abril de 1606*.

⁹ BNM, mss. 2347, 11, *Relación de la partida de las naos y galeones portugueses a la India oriental. Abril de 1601*.

¹⁰ Ministers such as don Diego de Silva or the count-duke of Olivares had complained about the lack of Portuguese strength; AHN, Estado, 739, 154, *Consulta del consejo de Estado sobre unos piratas rocheleses en la costa de Portugal. Madrid, 6 de junio de 1622*; *ibidem*, mss. 9379, 83–84, *Don Diego de Silva al duque de Villahermosa. Lisboa, 13 de febrero de 1623*.

¹¹ *Ibidem*, mss. 981, 84–87, *Don Juan de Silva, conde de Portoalegre, sobre el socorro que se había de enviar a la India. Lisboa, septiembre de 1599*; AGS, 840, 245, *Consulta de oficio del consejo de Estado sobre cartas del conde de Villamediana de 22 y 23 de octubre. Valladolid, 8 de noviembre de 1603*; AHN, Estado, 739, 154, *Consulta del consejo de Estado sobre unos piratas rocheleses en la costa de Portugal. Madrid, 6 de junio de 1622*.

¹² ADA, 142, 32 (about the situation of India, 1623); BNM, 17659, unnumbered, February 1623/May 1624; BP, II/2220, 9, July 1624.

¹³ BNM, mss. 17659, unnumbered, August 1624; mss. 2355, 384–389, August 1624.

Finally, an additional problem was the suspicion of disloyalty on the part of the Portuguese, and the possibility that these could ally themselves with their enemies in order to secede (which occurred after 1640).¹⁴ A Dutch memorial defended the creation of the West India Company and the attack on Brazil on the grounds that “*of the Portuguese nation, which is the one that could oppose the most resistance to the attack, many are Jewish and are born enemies of the Spanish, because of which they would surrender easily under Dutch authority, or would be easily seduced to do it or would not fight with much courage on behalf of the Spanish Crown.*”¹⁵ And in the Council of State the assumptions about the Portuguese’s treacherous spirits were also discussed: “*that kingdom was in danger not only from the enemies outside, but also from the many people inside that were suspects ... India and Brazil were lost almost voluntarily, and there was a minister of the king who said that, being His Majesty in Lisbon, with regard to the enemy, ‘you are welcome to come here’.*”¹⁶

These issues were addressed by the Spanish embassy in England as well. At least two ambassadors wrote about the problem of the Anglo-Dutch expansion in the East Indies. One of these was the count of Gondomar, author of several reports on the general situation of England and the strategy to be adopted by the monarchy in the years 1616, 1619 and 1620.¹⁷ The other was don Carlos Coloma, who wrote several memorials setting forth the damages that the Twelve Years’ Truce had brought: “*in the treatment of eastern India [the Dutch] already had begun during the war, but those were only sparks of the current fire.*”¹⁸ Both ambassadors backed the policy of adopting a hard line against intruders from northern Europe: more

¹⁴ The English attack on Lisbon in 1589 was meant to start a Portuguese rebellion against the Spanish power; Jean F. Schaub, *Conflictos y alteraciones en Portugal en la época de la unión de Coronas: marcos de interpretación*, in *Ciudades en conflicto (siglos XVI–XVIII)*, ed. by José I. Fortea, Juan E. Gelabert, Valladolid, 2008, pp. 397–409.

¹⁵ Other reports proved that Jewish merchants were in talks with the Dutch to attack Portuguese posts in Brazil; BNM, mss. 3015, 217–222, *Razones porque la compañía de las Indias occidentales había de intentar quitar al rey de España la tierra del Brasil*; mss. 2356, 289–392, *Compendio historial de la jornada de Brasil y sucesos della*; mss. 2362, 87–89, *Relación de la toma holandesa de Pernambuco*. 1630; ADA, 96, 25, *Avisos de Amsterdam*. 25 de marzo de 1624.

¹⁶ BNM, mss. 17659, unnumbered, *Consulta del consejo de Portugal y de Estado sobre el estado de ese reino y prevenciones contra Inglaterra*. Madrid, 9 de mayo de 1624.

¹⁷ British Library (hereafter: BL), Additional Manuscripts 28470, 120–144; BP, II/870, unnumbered, March/November 1619, March–May 1620.

¹⁸ Similar documents could be found before; BNM, mss. 3015, 153–157, *Discurso a Su Majestad sobre los efectos de la Tregua con Holanda sobre las Indias orientales*; mss. 2351, 1–4, *Relación de los pareceres y consultas de los consejos y del archiduque Alberto sobre la renovación o no de las treguas*. 1620; AHN, Osuna, 5, 5, *Duque del Infantado a Su Majestad sobre las Treguas con Holanda*. 1618; Estado, 741, 52–57, *Papel que hizo don Carlos Coloma en razón de como se debe continuar la guerra con holandeses y que haciéndosela vivamente en su casa dejarán lo que tienen fuera*. De la posada, 15 de febrero de 1621; AGS, Estado, 8788, 59, *Don Carlos Coloma a Su Majestad*. Londres, 25 de agosto de 1622.

ships, more troops and more resources to confront them and expel them from those territories.

For the ambassadors the constant arrival from Brazil and India of ships and cargoes which had been attacked, as well as all the work for their return were real problems.¹⁹ The ambassadors also received orders for the acquisition of ships, artillery, wood or crews for the Spanish navy (including that of Portugal).

The assistance given to Portuguese vassals accounted for 90% of the total assistance provided by the embassy. Ambassador Zuñiga explained to Philip III that he helped “*all the robbed vassals of your Majesty that the pirates cast on these shores as it seemed to me an act of charity and in order that they are not forced to do what others have done, namely to marry and change their religion.*”²⁰ The count of Gondomar used a similar justification: “*I am happy because other vassals of His Majesty from different parts who came here these days very misguided were restored and there is no longer in England any vassal of His Majesty in his disservice or in that of God.*”²¹ As we have seen, the embassy looked after the life and property of its countrymen, but also sought to prevent them from entering the service of the king’s enemies (by leading voyages to the Indies, for example).

The embassy was also responsible for reporting the causes of the weakening of the Portuguese power, the ultimate reason for the massive influx on the British coasts of people and ships which had been attacked.²² In the summer of 1622, Coloma informed that “*the Portuguese ships from India are of no use against the English and all the times they met them they broke them into pieces.*”²³ The reason behind this is explained by the ambassador: “*because the Portuguese vessels are too big, they are usually inferior to the skill and agility of those which are made here, which are undoubtedly the best sailing.*”²⁴

¹⁹ The count of Gondomar usually said that his complaints about the stolen Spanish and Portuguese ships and cargoes meant nothing at the English Court; BP, II/2168, 14, *Conde de Gondomar al marqués de la Hinojosa, del consejo de Su Majestad, gobernador y capitán general del estado de Milán y demás ministros. Londres, 25 de octubre de 1613.*

²⁰ AGS, Estado, 2585, 76, *Don Pedro de Zuñiga a Su Majestad. Londres, 24 de diciembre de 1606.*

²¹ BP, II/2228, 104–105, *Don Diego Sarmiento de Acuña al duque de Lerma. Londres, 6 de abril de 1615.*

²² AGS, Estado, 8789, 67, *Don Carlos Coloma al cardenal de la Cueva. Londres, 19 de febrero de 1623.*

²³ *Ibidem*, 8788, 59, *Don Carlos Coloma a Su Majestad. Londres, 25 de agosto de 1622.*

²⁴ In general, ocean vessels (*carracas* and galleons of 500 to 2,000 tons) were too large and heavy to compete with the English and Dutch medium vessels, faster, agile and better armed ships. The Dutch vessels were on average of about 100 tons. In the opinion of Ambassador Coloma, a ship of 500 tons was ideal for European and oceanic navigation. In 1622 and 1623 the ambassadors’ correspondence showed that most English ships to the Indies had a bearing of between 400 and 500 tons, but also higher (600, 800, 1,000 tons); BP, II/2185, 40, December 1617; AGS, Estado, 8790, 42, April 1623; 8789, 60, February 1623; ADA, 96, 25, *Avisos de Don Fernando Alvia de Castro. Lisboa, 7 de enero de 1623*; Fernand Braudel, *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en tiempos de Felipe II*, México, 1976 (1949), p. 29 sqq.; Carla Rahn Phillips, *Seis galeones para el rey de España. La defensa imperial a principios del siglo XVII*, Madrid, 1991, pp. 41–81.

Another problem was the lack of soldiers in the enclaves throughout Africa and Asia. Coloma reported about the fort of San Jorge da Mina that “*there are not even thirty Portuguese to defend it ... [because of which the Dutch] would become masters of all that trade.*”²⁵

Finally, there was the question of the lack of protection of Portuguese ships in voyages across the ocean, which greatly facilitated the predatory task for the English and the Dutch. The count of Gondomar had proposed in 1615 that the Portuguese caravels coming from Brazil loaded with sugar should be accompanied by warships, like the Spanish Indies fleets.²⁶ Coloma and Hinojosa made the same proposal between the years 1622 and 1624, although – as the count of Gondomar said in 1623 – the difficulty was that, despite the fact that the Council of Portugal had given the orders, the caravels were separated by storms, or by the wish to go faster, or by the fact that they were going to different ports in Portugal, so that the only effective way to end the problem was by “*eliminating the pirates from the seas.*”²⁷ Coloma asked directly many Portuguese who were hosted in his house (400 between June 1622 and November 1623) how they were caught, “*since there were more Spaniards sailing, but less arriving.*” The reason they gave was the fact that the ships did not sail in convoys like the Indies fleets.²⁸ Hinojosa would pursue again the matter before returning to Spain: “*most of the booty captured by the Dutch is sugar from Brazil, and this is because they come in caravels without artillery or weapons.*” The solution was for the merchants to be well armoured and accompanied by a fleet of galleons.²⁹

THE EXILED PORTUGUESE COMMUNITY IN ENGLAND

After the annexation of Portugal by the Spanish, the Portuguese pretender Don Antonio, prior of Crato, fled with his family and a circle of loyalists to France and then to England, under the protection of Queen Elizabeth I. This was a matter of concern to the Spanish monarchy because the loyalists did not recognize the authority of Philip II of Spain, were a centre of attraction for the Portuguese opposition to the Spanish rule and a point of reference for *Sebastianism*.

In the circle of Don Antonio were several Portuguese who acted as confidants of the monarchy in England.³⁰ Among these were Miguel Vaez (*Aurelio*), Antonio

²⁵ AGS, Estado, 8791, 37, *Don Carlos Coloma al cardenal de la Cueva. Londres, 26 de mayo de 1623.*

²⁶ BP, II/2228, 116, May 1615; II/1850, 82–84, 99–100, August and November 1615.

²⁷ AGS, Estado, 2516, 50–51, *Consulta de oficio del consejo de Estado sobre una carta del marqués de la Hinojosa de 4 de noviembre de 1623. Madrid, 27 de noviembre de 1623.*

²⁸ *Ibidem*, 8792, 47, *Don Carlos Coloma a Juan de Ciriza. Londres, 4 de noviembre de 1623.*

²⁹ BNM, mss. 10467, 298–300, June 1624; BP, II/2220, 10, July 1624.

³⁰ *Ibidem*, II/1829, 79–80, *Su Majestad al conde de Gondomar. San Lorenzo, 1 de septiembre de 1617*; Carlos Carnicer, Javier Marcos, *Espías de Felipe II, los servicios secretos del imperio*

Escobar (*Samson*), Antonio de Vega (*David*), Manuel de Andrada, and Esteban Ferreira de Gama. They rendered good services to Philip II, since besides providing information on Portuguese exiled circles, they warned of plans such as the attack on the island of Terceira, in the Azores (1582–1583) or the expedition of Sir Francis Drake to Portugal (1589). After the departure of Ambassador Don Bernardino de Mendoza from England (early 1584), these Portuguese spies were those who supplied all the news and warnings from England. Vaez was discovered and tortured, Andrada had to flee to Flanders and Ferreira de Gama was executed.

The East Indies were another objective of the Portuguese exiles. In the spring of 1622 the count of Gondomar was informed by the marquis of Mirabel about the Dutch plans to send an army to the Indies with French help and that “*Manuel de Portugal will go there as the head of the army, a fact which in Spain gives cause for concern.*”³¹ Two months later, King Phillip IV gave Ambassador Gondomar more details: among those involved was even a bishop of Malacca, which was supposed to surrender the stronghold, and it was planned to send about twenty ships and the Dutch would bring “*8,000 muskets, 6,000 pikes and armour, shields, spikes and shovels for trenches.*”³² But the embassy didn’t manage to obtain any information on this plan. In the summer, Coloma wrote: “*I have not heard of it, and certainly these Puritans would not keep it quiet here, just as they did not keep quiet other things about which I have informed and as soon as I find out I will inform Your Majesty as well.*”³³

THE PORTUGUESE EMPIRE AND THE SPANISH DIPLOMACY IN ENGLAND: THE EAST INDIES, AFRICA, BRAZIL

The (West and East) Indies were a matter of concern for the embassy throughout the period. In fact, the treaty of 1604 transformed the different ambassadors into a kind of policemen, while the British authorities retained for themselves the role of judges. The first investigated, while the second were devoted to prosecuting and punishing (in theory).

In the East Indies all this was compounded by the fact that this region belonged to the Portuguese empire, which was weakened quickly by the joint action of the

español, Madrid, 2005, p. 272; Diego Navarro Bonilla, *Informes, relaciones y avisos: la producción documental del espionaje hispano en tiempos de la guerra (siglos XVI y XVII)*, in “Revista de Historia Militar, Instituto de Historia y Cultura Militar,” 95, XLVIII, 2004, pp. 185–222.

³¹ BNM, mss. 18428, 30–33, *Marqués de Mirabel al conde de Gondomar. París, 10 de marzo de 1622.*

³² The ambassador in Flanders, cardinal de la Cueva, sent news to Coloma in England in September 1622 about a Portuguese victory at Macau against the Dutch; AGS, Estado, 8770, 7 and 47, *El rey y el cardenal de la Cueva a Gondomar y Coloma, mayo de 1622 y septiembre de 1623.*

³³ *Ibidem*, 8788, 46, *Don Carlos Coloma a Su Majestad. Londres, 22 de julio de 1622.*

English and the Dutch.³⁴ This inevitably caused tensions within the monarchy between Portugal and Castile, since on the one hand the Spaniards had to help the Portuguese, and on the other the discussions in the Council of State on the relationship of the Spanish monarchy with England and the Netherlands were distorted by the Portuguese pressures (as happened in 1618–1621 and 1623).³⁵

Spain's decision to go to war with the rebel Dutch in 1621 owed much to the precarious situation of the Portuguese empire. One of the Spanish requirements for the renewal of the truce was their "*abandoning the navigation to the East Indies and all the posts they have there.*"³⁶ However, that decision perhaps would have been much different if the Spanish monarchy had not supported the Portuguese empire. In 1623 Philip IV was willing to make concessions to the English in the East Indies even against Portuguese interests. A year earlier, a Spanish minister, Don Diego Messía, had proposed that if the Dutch accepted the free and public practice of Catholicism, and free navigation on the river Scheldt, "*the Dutch could be allowed to keep the posts they had in the East Indies.*"³⁷

The embassy was responsible for providing a huge amount of information about the East Indies, particularly on the ships coming and going, their cargoes and the incidents during their travels to the Far East and African coasts.

Notices on English navigation to the East Indies began as soon as the Spanish ambassadors arrived in England. Barely a month after his arrival (on 23 October 1603), the count of Villamediana reported that four ships and 800 men were to go to the realm of Asian and the island of Sumatra, and that on a previous voyage they had brought to London a shipment of 18,000 pounds of pepper.³⁸ He also made clear the British hostility in those territories: the English had left in Sumatra several agents to sell the Portuguese cargo they had captured in the Strait of Malacca. In the spring of 1604, the Spanish ambassador sent a short but accurate report on the places in which the English had set foot overseas.³⁹ With regard to the East Indies, the English ships

³⁴ The English and Dutch trade Indian companies were founded in 1600 and 1602; the first Dutch commercial expedition to the East Indies took place in March–April 1598 (with 8 ships); ADA, 142, 8, *Relación de los viajes de los holandeses a las Indias Orientales entre 1598–1599*; BNM, mss. 981, 66–67, 84–87, 209–212, August and September 1599, March 1600; Fernand Braudel, *op. cit.*, p. 473 sqq.; Carlo M. Cipolla, *La odisea de la plata española*, Barcelona, 1999 (1996), pp. 91–117.

³⁵ J.H. Elliott, *El conde-duque de Olivares. El político en una época de decadencia*, Barcelona, 1998, pp. 89–94; BNM, mss. 3015, 153–157, *Discurso a Su Majestad sobre los efectos de la Tregua con Holanda sobre las Indias Orientales*; mss. 2351, 1–4, *Relación de los pareceres y consultas de los consejos y de Su Alteza el Archiduque Alberto sobre la renovación o no de las treguas. 1620.*

³⁶ ADA, 84, 60, *Su Majestad a Su Alteza el archiduque Alberto. 15 de julio de 1608*; AHN, Estado, 738, 177–199, October 1621; Osuna, 5, 5, *Duque del Infantado a Su Majestad sobre las Treguas con Holanda. 1618.*

³⁷ *Ibidem*, Estado, 738, 177–199, ideas of don Agustín Messía, January 1622; 193–298, secret talks with the Dutch, October 1622; 739, 149, November 1622.

³⁸ AGS, Estado, 840, 246, *Consulta del consejo de Estado resumiendo las cartas del conde de Villamediana de 22 y 23 de octubre de 1603. 5 de noviembre de 1603.*

³⁹ *Ibidem*, 841, 12, *Conde de Villamediana al Condestable de Castilla. Londres, 22 de marzo de 1604.*

were heading to Sumatra and Bantam (Java), where they had a trading post since 1602. Villamediana also presented to King Phillip III the outline of a plan to curb the introduction of pepper in Europe by the English and the Dutch.⁴⁰

The Spanish Council of State voted that the only effective solution to these threats was to increase the combined naval forces of Portugal and Castile and try to slow the Dutch and English advance in this part of the world. The Spanish ministers seemed to be aware that it was difficult for the English government on its own initiative to prevent its subjects from the lucrative trade with the East Indies.⁴¹ The Spanish Council also asked the ambassador to investigate whether Portuguese traders (the famous *New Christians*) or other merchants residing in the dominions of the Spanish monarchy were involved in business with the Dutch East Indies Company. In the following years, Spanish diplomats in London were warning about English ships sent by the English company. All this information depended on a network of confidants that the embassy could make use of: merchants (Bernardi and Burlamaqui Felipe, Juan Francisco Soprani), aristocrats (Northampton, Arundel) and even the royal family.⁴²

Between July 1622 and October 1623 the embassy reported at least 28 English ships that left or arrived in the East Indies.⁴³ Between January 1621 and February 1623, the embassy informed that the English had taken and burned 62 *Portuguese vessels in the East Indies*.⁴⁴ In July 1622 Coloma sent to Madrid a detailed relation of the voyage and robberies committed by several English ships in the East Indies (the voyage took place between April 1620 and June 1622).⁴⁵ He had obtained the report from a member of the crew of one of the ships through the effort of the earl of Arundel.

As for the Dutch company, which was the one that really dominated the spice trade, it was also under surveillance.⁴⁶ In 1615 the count of Gondomar sent two English noblemen to the Netherlands to spy on naval preparations for both Indies.⁴⁷ That year the Dutch were about to go with seven ships and three others were lost around the Cape of Good Hope, while the previous year (1614) they had sent six

⁴⁰ ADA, 142, 11, *Apuntamientos del secretario Pedro Álvarez Pereira sobre la fundación del comercio en las Indias orientales. 22 de julio de 1600*; BNM, mss. 3015, 223–230, *Discurso en razón de la compañía de la India Oriental que tienen los rebeldes de Holanda e ingleses dirigidos a Su Majestad*; Rafael Valladares, *Castilla y Portugal en Asia (1580–1680). Declive imperial y adaptación*, Leuven, 2001, pp. 47–51.

⁴¹ AGS, Estado, 840, 245, November 1603; 2515, 96, October 1622.

⁴² BP, II/2228, 80–81, *Don Diego Sarmiento de Acuña a Su Majestad. Londres, 10 de febrero de 1615*; AGS, Estado, 2516, 33, *Lo que resulta al conde de Gondomar y al Príncipe de Gales sobre lo que se ha de escribir al cabo de los navíos y gente que asistió a la toma de Ormuz. 1623*.

⁴³ According to 23 letters of Spanish ambassadors in England between July 1622 and October 1623.

⁴⁴ AGS, Estado, 8789, 36 and 56, February 1623.

⁴⁵ BP, II/2198, 5–6, *Don Carlos Coloma a Su Majestad. Londres, 7 de julio de 1622*.

⁴⁶ BNM, mss. 2989, 668–669, *Su Majestad al marqués de Montesclaros, virrey gobernador y capitán general del Perú. El Pardo, 1 de diciembre de 1610*.

⁴⁷ BP, II/2228, 80–81 and 175, February 1615; II/1850, 27–29, April 1615.

vessels accompanied by two tenders.⁴⁸ The Flemish agent Van Male reported in 1618 on the arrival in England of two Dutch ships from the Indies with rich cargoes.⁴⁹ The English government tried to seize them, but these ships had escaped to Zealand. In 1622 there was a similar case, when the ambassador knew of the arrival of two Dutch ships to Plymouth with a cargo of two million ducats purported to be impounded.⁵⁰ Two years later, the marquis of Hinojosa informed the marquis of Mirabel (the Spanish ambassador in France) of the damage done in early January to a Dutch fleet by a storm in the North Sea.⁵¹

The embassy was also notified of the movements of the Dutch ships both from Spain and other parts of the monarchy. In 1623 Coloma received news about Dutch fleets travelling to the Spanish Indies from the count of Oñate (the Spanish ambassador in Vienna) and the cardinal de la Cueva (the Spanish ambassador in Brussels).⁵²

Finally, the ambassadors sent repeated reports on English and Dutch voyages, proving yet again the complicity between these in fighting and attacking Portuguese ships and trade routes.⁵³ In March and July 1622 two reports were sent to Madrid concerning attacks on Portuguese ships: one attack in September 1621, and several between April 1620 and June 1622. Subsequently, another report was sent regarding the case of a Portuguese ship attacked by four English galleons at the Cape of Good Hope at the end of 1623.

THE SPANISH EMBASSY AGAINST THE EAST INDIA COMPANY

The East India Company, founded by royal decree of 31 December 1600 (Julian calendar), would become the largest and most successful English trading company, a symbol of the maritime and commercial expansion of England.⁵⁴ The

⁴⁸ *Ibidem*, II/2228, 19, *Don Diego Sarmiento de Acuña a Su Majestad. Londres, 17 de octubre de 1614.*

⁴⁹ *Ibidem*, II/2160, 55–56, *Juan Bautista van Male al conde de Gondomar. Londres, 20 de octubre de 1618.*

⁵⁰ *Ibidem*, II/2108, 122, *Conde de Gondomar a la Infanta Isabel Clara Eugenia. Londres, 14 de febrero de 1622.*

⁵¹ BNM, mss. 10467, 182–183, *Marqués de la Hinojosa al marqués de Mirabel. Londres, 31 de enero de 1624.*

⁵² AGS, Estado, 8780, 73, *Conde de Oñate a don Carlos Coloma. Viena, 5 de julio de 1623; 8777, 47, Cardenal de la Cueva a don Carlos Coloma. Bruselas, 27 de septiembre de 1623.*

⁵³ *Ibidem*, 8773, 24, *Marqués de Bedmar a don Carlos Coloma. Bruselas, 6 de julio de 1622; BP, II/2198, 5–6, Don Carlos Coloma a Su Majestad. Londres, 7 de julio de 1622; II/2172, 57, Don Carlos Coloma a Su Majestad. Londres, 8 de marzo de 1624.*

⁵⁴ Its first governor was Sir Thomas Smythe, and the company was the result of several exploratory voyages to the East Indies organized by English merchants in 1591 and 1596; other trade companies were founded since the middle of the 16th century in England such as the *Muscovy Company* (1555), the *Levant Company* (1581), the *Virginia Company of London* and the *Virginia Company of Plymouth*

presence of this company is justified in so far as it was the instrument of that trade which was fought against by the Spanish diplomacy.⁵⁵

What was the attitude and opinion of the Spanish ambassadors in England with regard to the English East India Company? Historians know what Ambassador Coloma thought about it: “*it was a company of thieves as I call what they call here <the company> of India.*”⁵⁶ But this does not add much. It is much more important to know what they found out about it, the reports that were sent to the Spanish government and what they proposed to do in order to stop its expansion, a task that would prove impossible.

The embassy was fully aware of the complicity between the English ruling class (royalty, nobility) and the merchants in the East India Company.⁵⁷ Coloma wrote to Philip IV “*under the guise of these merchants [through factors or agents], there are at least nine or ten counsellors of state who have part in it [in the company], and the Admiral [Buckingham has] rights on all [the cargoes] that are very large, which makes clear what justice can be expected from them all.*”⁵⁸ And the Prince of Wales, Charles Stuart, himself had investments there, in addition to the money received by King James from the company for their privileges.⁵⁹

Various ambassadors always had an eye on this company. In March 1608 Ambassador Zuñiga requested the prohibition of a Dutch pamphlet circulating in London defending the rights of the Dutch company (and indirectly those of the English one) to trade in the East Indies.⁶⁰ In this regard, Ambassador Velasco had

(April 1606); in 1615 the *Somers Isles Company* was founded, and in 1619 the *Amazon Company*; BL, Additional Manuscripts 28470, 120–144; G. Arrighi, Beverly J. Silver, *Caos y orden en el sistema-mundo moderno*, Tres Cantos (Madrid), 2001 (1999), p. 114 sqq.; Oscar Gelderblom, *The Organization of Long-Distance Trade in England and the Dutch Republic (1550–1650)*, in *The Political Economy of the Dutch Republic. Taxation, Government, Finance, c. 1500–1800*, ed. by Oscar Gelderblom, Aldershot, 2009, pp. 6–12; Walter E. Minchinton, *Chartered Companies and Limited Liability, in Limited Liability and the Corporation*, ed. by Tony Orhnlal, London, 1982, pp. 137–160.

⁵⁵ The bibliography on the East India Company is very extensive; see, for instance, Anthony Farrington, *Trading Places: The East India Company and Asia, 1600–1830*, London, 2002; Thomas Suarez, *Early Mapping of Southeast Asia*, [Singapore], 1999; Sudipta Sen, *Empire of Free Trade: The East India Company and the Making of the Colonial Market Place*, Philadelphia, 1998; Philip Lawson, *The East India Company: A History*, London, New York, 1993; Kenneth R. Andrews, *Trade, Plunder and Settlement: Maritime Enterprise and the Genesis of the British Empire, 1480–1630*, Cambridge, 1985; Holden Furber, *Rival Empires of Trade in the Orient, 1600–1834*, Minneapolis, 1976; Niels Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century. The East India Companies and the Decline of Caravan Trade*, Chicago, 1975; K.N. Chaudhuri, *The English East India Company. The Study of an Early Joint-Stock Company, 1600–1640*, New York, 1965.

⁵⁶ AGS, Estado, 8788, 32, *Don Carlos Coloma a la Infanta Isabel Clara Eugenia*. Londres, 9 de julio de 1622.

⁵⁷ BP, II/2185, 40, *Conde de Gondomar a Su Majestad*. Londres, 30 de diciembre de 1617; Lawrence Stone, *La crisis de la aristocracia, 1558–1641*, Madrid, 1985, pp. 179–189.

⁵⁸ AGS, Estado, 8789, 36, *Don Carlos Coloma a Su Majestad*. Londres, 2 de febrero de 1623.

⁵⁹ *Ibidem*, 8788, 59, August 1622.

⁶⁰ The pamphlet contained similar ideas to those in Hugo Grotius’ *De Indis* (1604–1605) and *Mare Liberum*, published in 1609; Calendar of State Papers (hereafter: CSP), Venice, (1607–1610), *Zorzi*

strong clashes with King James because “*British merchants sail to the East Indies violating the terms of peace [of 1604], and they [the Spanish] close their eyes, as in other affronts to peace.*”⁶¹

Meanwhile, the count of Gondomar kept the Spanish government well informed of all the matters relating to the English company. In 1614 he notified that many English sailors were dying in the East Indies, and that a ship had returned to England with only 14 people out of a total of 100.⁶² The following year the ambassador warned about the company’s alliances with the Mughal Emperor Jahangir: Sir Thomas Roe was sent to conclude a trade treaty and allow British trading posts in India (the first one, in Surat).⁶³ In December 1617 he sent a report showing the great success of the company (which he would repeat in 1620).⁶⁴ With about 30 ships, a four million ducats commerce and an expansion into Persia in search of silk and horses, the expanding English trade meant the decline of the Spanish monarchy in those territories.⁶⁵ The ambassador explained the attempts made “*to divert these trade voyages, persuading English ministers that it can be useful for England and can cause much distress and grief among the Spanish vassals of Your Majesty.*” However it was clear that if the company had profits, any attempts by the Spanish embassy to hinder it would be useless. Therefore he advised Phillip IV to ask the king of Persia not to admit English merchants in his ports: nonetheless, in 1622 the English and Persians took the Portuguese post of Hormuz, in the Persian Gulf.

One of the most obvious consequences of the English and Dutch success in the East Indies was reflected in the pepper trade.⁶⁶ According to the count of Gondomar, in 1619 a pound of pepper was worth three *reales* in London and eight in Madrid because much more pepper came to England than to the Lisbon markets.⁶⁷ Although this issue was well known by the Spanish government since

Giustinian, *embajador veneciano en Inglaterra, al Dogo y al Senado*. Londres, 27 de marzo de 1608; Martine Julia Ittersum, *Preparing Mare Liberum for the Press: Hugo Grotius’ Rewriting of Chapter 12 of De Iure Praedae in November–December 1608*, in *Property, Piracy and Punishment. Hugo Grotius on War and Booty in the Iure Praedae Concepts and Contexts*, ed. by Hans W. Blom, Leiden, 2009, pp. 246–280; Francisco Javier Díaz González, *Las bases jurídicas de la expansión holandesa en América y Asia: Hugo Grocio y su Mare Liberum*, in “Estudios de historia económica y social de América,” 13, 1996, pp. 243–252.

⁶¹ CSP, Venice, (1607–1610), Zorzi Giustinian, *embajador veneciano en Inglaterra, al Dogo y al Senado*. Londres, 6 de marzo de 1608; (1610–1613), Antonio Foscarini, *embajador veneciano en Inglaterra*. Londres, 3 de febrero de 1612.

⁶² *Ibidem*, Venice, (1613–1615), Antonio Foscarini, *embajador veneciano en Inglaterra, al Dogo y al Senado*. Londres, 4 de enero de 1614; BP, II/2228, 19, Don Diego Sarmiento de Acuña a Su Majestad. Londres, 17 de octubre de 1614.

⁶³ BP, II/2228, 73, Don Diego Sarmiento de Acuña a Su Majestad. Londres, 3 de febrero de 1615; BL, Additional Manuscripts 28470, 120–144.

⁶⁴ BP, II/2185, 40, December 1617; II/870, March and May 1620.

⁶⁵ AGS, Estado, 2516, 33, *Lo que resulta al conde de Gondomar y al Príncipe de Gales sobre lo que se ha de escribir al cabo de los navíos y gente que asistió a la toma de Ormuz.*

⁶⁶ BP, II/870, unnumbered, Conde de Gondomar a Su Majestad. Madrid, 28 de marzo de 1619.

⁶⁷ *Ibidem*, Conde de Gondomar a Su Majestad. Londres, 26 de marzo de 1620; Rafael Valladares, *op. cit.*, p. 48.

the beginning of the seventeenth century, and it had received some proposals to halt the flood of non-Portuguese pepper trade, the fact is that both Philip III and his ambassadors were incapable of taking any effective action.⁶⁸

Therefore, the count of Gondomar concluded that the only efficient way to hinder the English in the East Indies was just *ships and weapons*.⁶⁹ This was because although King James always promised to do justice for the robberies and attacks in the Indies, and not to sail and trade with lands occupied by Spain or Portugal, these were all lies and empty words.

With respect to Ambassador Coloma, he worked unsuccessfully to take thefts perpetrated by the company to the court of the English Admiralty (the same thing had happened to the count of Gondomar).⁷⁰ For example, in the summer of 1622 he investigated the thefts committed by at least two British ships: according to the relation of one voyage, they had assaulted at least five Portuguese ships and two junks.⁷¹ The manoeuvres of the company to avoid his inquiries were scattering ship crews, invoking the war situation beyond the equator or the complicity with the English authorities. The satisfactions given were merely verbal, such as those received by Coloma and Hinojosa after the English and Persians took Hormuz.⁷² The solution, if any, was to drive out by force the British from the East Indies, for which the Spanish had to help Portugal with ships, soldiers and artillery.⁷³

PORTUGUESE POSTS IN AFRICA

Trade in Guinea and other parts of sub-Saharan Africa were also a point of interest for the Spanish diplomacy in Stuart England. These areas were important both for what was produced (black slaves, gold, ivory, wax, drugs, spices), and for being Portuguese positions on the route to the East Indies.⁷⁴

With respect to certain English expeditions to the river Gambia (Gambia, Senegal), in the summer of 1624 Van Male and Coloma reported to both Brussels

⁶⁸ ADA, 142, 11, *Apuntamientos del secretario Pedro Álvarez Pereira sobre la fundación del comercio en las Indias orientales. 22 de julio de 1600*; AGS, Estado, 841, 12, *Conde de Villamediana al Condestable de Castilla. Londres, 22 de marzo de 1604*.

⁶⁹ BP, II/870, unnumbered, *Conde de Gondomar a Juan de Ciriza. Casarrubios, 21 de noviembre de 1619*.

⁷⁰ *Ibidem*, *Conde de Gondomar a Su Majestad. Londres, 26 de marzo de 1620*; II/2191, 29, *Su Majestad al conde de Gondomar. Madrid, 10 de junio de 1620*.

⁷¹ *Ibidem*, II/2198, 5–6, *Don Carlos Coloma a Su Majestad. Londres, 7 de julio de 1622*; AGS, Estado, 8788, 32, July 1622; 8770, 30 and 51, July and September 1622.

⁷² BNM, mss. 10467, 164–167, *Marqués de la Hinojosa a Su Majestad. Londres, 23 de enero de 1624*.

⁷³ AGS, Estado, 840, 245, November 1603; 8788, 59, August 1622; 2516, 33, 1623.

⁷⁴ Fernand Braudel, *op. cit.*, p. 473 sqq.; David Northrup, *The Gulf of Guinea and the Atlantic World*, in *The Atlantic World and Virginia, 1550–1624*, ed. by Peter C. Mancall, North Carolina, 2007, pp. 170–194; Engel Sluiter, *Dutch-Spanish Rivalry in the Caribbean Area, 1594–1609*, in “Hispanic American Historical Review,” 28, May 1948, p. 170.

and Madrid on two of them, which had been organized in 1618 and 1620.⁷⁵ Van Male gave details because the English captain who led the voyage was known to him: the British were confident that “*they would make large profits from this trip, and there was a chance to settle a plantation there as others did in Virginia and Bermuda.*” Therefore, this captain had suggested to Ambassador Coloma that in exchange for 4,000 ducats he could enter the service of Philip IV of Spain. This offer was presented to the Spanish Council of State, which in turn passed it to the Council of Portugal. It is however clear that the captain did not receive money from the embassy.

The English and Dutch expeditions to Guinea were also well-known. In early 1623 Coloma received warnings about the intentions of Dutch fleets.⁷⁶ He feared that they would attack the fort of San Jorge da Mina (built by the Portuguese in 1482) because the Dutch already had another post there since 1592–1593 and “*there are not even thirty Portuguese to defend it.*”

The island of St. Helena was an important place as station for ships coming from and going to India, Asia and the Far East. The ambassadors in England brought to the attention of the king of Spain the need to fortify the island and have there some warships to intercept the English and Dutch voyages.⁷⁷

DEFENDING BRAZIL AND GUYANA

The Guyana area and the mouth of the Amazon River were places that attracted the attention of the English, Dutch and French since the 1590s. In 1595 Sir Walter Raleigh had led an expedition in search of the famous *Eldorado* up the river Orinoco.⁷⁸ Three years later, five Dutch ships navigated to the area, in the context of the Dutch advance in the Caribbean from 1594 (with the stabilization of the border in Flanders against the Spanish armies).

At least since 1614, the embassy had reported the interest of the Atlantic powers in the Amazon River area,⁷⁹ not because that territory was of great value (in fact, it was sparsely populated), but, strategically, the Spanish Caribbean was threatened by the presence of these intruders, who attempted to establish permanent

⁷⁵ BNM, mss. 6949, 173–177; ADA, 219, 1, July 1624; AGS, Estado, 2516, 91, August 1624.

⁷⁶ AGS, Estado, 8791, 37, *Don Carlos Coloma al cardenal de la Cueva. Londres, 26 de mayo de 1623.*

⁷⁷ BP, II/2228, 19, *Don Diego Sarmiento de Acuña a Su Majestad. Londres, 17 de octubre de 1614*; II/2198, 5–6, *Don Carlos Coloma a Su Majestad. Londres, 7 de julio de 1622.*

⁷⁸ In 1596 Sir Walter Raleigh published his famous book *Discoverie of the Large and Bewtiful Empire of Guiana*; Engel Sluiter, *op. cit.*, p. 172 sqq.

⁷⁹ BL, Venezuelan Arbitration Transcripts, vol. VII–1612/1618, 142–143, August 1614; BNM, mss. 2989, 793–795, August 1614; Darcy Ribeiro, Carlos de Araújo Moreira, Gilese de Araújo Moreira, *La fundación de Brasil: testimonios, 1500–1700*, Caracas, 1992, pp. 490–493; Anthony Smith, *Explorers of the Amazon*, Chicago, 1990, p. 140 sqq.

settlements as in Virginia or the Bermudas (for the cultivation of tobacco, because there was no gold) and who, furthermore, by going up the river could also try to take some action against the viceroyalty of Peru.⁸⁰ The danger was that the English and Dutch would do the same thing in the West Indies that they had done in the East Indies, disputing the real and effective dominion over those territories.

This explains the famous voyage to Guiana by Sir Walter Raleigh in 1618, when Ambassador Gondomar made every possible effort to stop the expedition, and then to obtain Raleigh's punishment, which he achieved.⁸¹ The truth is that the expedition was the best excuse Raleigh could give to King James to execute him (the adventurer, sailor, captain and privateer had become a nuisance, and had also been convicted of treason against the king from 1603). Two people took advantage of the death of Sir Walter Raleigh. One was King James, because he could show the Spanish authorities that he punished the English expeditions to the Spanish dominions overseas (which was true only in part). The other person was the count of Gondomar, who used this case to present himself in Madrid as an able and extraordinary ambassador.⁸²

However, the British continued steadfastly to be present in the Amazon area.⁸³ In 1619 Friar Diego de la Fuente (chaplain of the Spanish embassy in England) and the embassy secretary Julián Sánchez de Ulloa were working to hinder the voyage of Captain Roger North, organized by the newly founded Amazon Company.⁸⁴ Friar Diego went to talk to the earl of Arundel, who had invested in this company, to try to stop the expedition. However, Arundel excused himself because great English courtiers were involved in this business ("*many counsellors and nobles of this kingdom*"), adding that "*they did not think that the ships would go to a part where they could offend His Majesty of Spain and his subjects but to the river Amazon, where the Dutch and other nations were also making plantations.*" Given the futility of his protests, Friar Diego expressly requested the return of the count of Gondomar to England: "*the presence of the count of Gondomar is very necessary here to stop the departure on the sea of Captain Roger North.*"⁸⁵

⁸⁰ BNM, mss. 18717, 138–153, *Discurso en materia de estado que contiene los grandes inconvenientes que resultan a la Monarquía de España de prorrogarse las Treguas o mejorarlas con Holanda y Zelanda, y pone los remedios convenientes. En carta de 21 de abril de 1621.*

⁸¹ BL, Additional Manuscripts 14015, 50–67, *Declaración del modo como se portó y procedió don Gualterio Raley así en el viaje que últimamente hizo, como después que volvió a Inglaterra, y los verdaderos motivos que indujeron a Su Majestad a mandar hacer justicia en él; BNM, mss. 9133, 75–78, Fray Diego de la Fuente a Su Majestad. Londres, 12 de octubre de 1618.*

⁸² BP, II/870, unnumbered, *Conde de Gondomar a Juan de Ciriza. Casarrubios, 21 de noviembre de 1619.*

⁸³ Ángel Alloza Aparicio, *Europa en el mercado español. Mercaderes, represalias y contrabando en el siglo XVII*, Salamanca, 2006, pp. 68–69.

⁸⁴ BP, II/551, 156–157, *Fray Diego de la Fuente a Juan de Ciriza. Londres, 20 de junio de 1619.*

⁸⁵ *Ibidem*, 204–205, *Fray Diego de la Fuente a Juan de Ciriza. Londres, 25 de octubre de 1619.*

Friar Diego's words were prophetic. Fourteen days after setting foot in London, the count of Gondomar obtained from King James the suspension of the departure of the three ships of Captain North after speaking in front of the Privy Council about it.⁸⁶ The ambassador told the king's advisers that the Amazon area was part of the Spanish empire as Peru and Mexico, and that the English navigation overseas in these territories was a problem because they were already divided between Castile and Portugal, and that moreover the peace had to be preserved only in Europe (as by the truce of 1609 with the Dutch).⁸⁷

Captain North departed from Plymouth in May, although the count of Gondomar obtained at least a warrant against North on 15 May (Julian Calendar).⁸⁸ On his return in January 1621, with a load of 7,000 pounds of tobacco, the count of Gondomar demanded and was granted the captain's imprisonment (he would be imprisoned in the Tower of London) "*for the crime of having put English people in my domains.*" The merit for all this was divided between the ambassador and the English government's willingness to satisfy the Spanish desires because, as in 1618, the Stuart dynasty was interested in the marriage of the Prince of Wales with a Spanish princess.⁸⁹ The only downside to this was that, if the marriage negotiations failed (and this included the English desire to share legally the Indies trade with Spain in exchange for a political alliance against the Dutch), England could forget about any future collaboration with the Spanish monarchy because it would have no excuse not to advance into the West and East Indies.

After this whole incident, the count of Gondomar sent in the summer of 1621 a report to Madrid on "*the navigation and population and trade that the Irish, Dutch and English have done on the Amazon River,*" in order to find a way of driving out the invaders.⁹⁰ The Spanish Council of State sought information from Portugal and the Indies: "*the Irish continue this trade but with little strength [from 1609], the British have not prevailed on that land [Captain North had left 100 men but was supposed to have died] and the Dutch are not known to have made any fortification or defence worthy of consideration ... the French were driven out [between October*

⁸⁶ *Ibidem*, II/870, unnumbered, *Conde de Gondomar a Su Majestad. Londres, 1 de abril de 1620.*

⁸⁷ In late May 1620 Gondomar protested again vehemently in front of Digby and Buckingham because of the hostile actions taken by England against Spain by allowing sailing voyages to India; BL, Harleian Papers 1583, 341–342, *Conde de Gondomar al marqués de Buckingham. Londres, 20 de abril de 1620*; BP, II/870, unnumbered, *Conde de Gondomar a Su Majestad. Londres, 22 de mayo de 1620.*

⁸⁸ *British Royal Proclamations Relating to America, 1603–1783*, ed. by Burt Franklin, New York, 1911, pp. 21–23.

⁸⁹ The *Amazon Company* lasted only between 1619 and 1623; BP, II/2191, 29 and 41, *El rey a Gondomar, junio y agosto de 1620*; BNM, mss. 18421, 58, June 1620; Robert Brenner, *Merchants and Revolution. Commercial Change, Political Conflict and London's Overseas Traders, 1550–1653*, London, New York, 1993, p. 125 sqq.; Eric R. Wolf, *Europe and the People without History*, Berkeley, Los Angeles, 1997 (1982), p. 122.

⁹⁰ BP, II/2221, 56–57, *Consulta del consejo de Estado sobre lo que ha pasado y se ofrece en la navegación y población de la costa del reino de Amazonas. Madrid, 28 de septiembre de 1621.*

1614 and November 1615 in the area of Maranhao] *from Brazil*.”⁹¹ The proposed solution was “*to populate at intervals along the coast from Brazil to Santo Tome de Guyana ... at all the mouths of the rivers ... in order to hinder the northern nations from the stepping-stone they could establish there for the West Indies*.” However, this plan was confronted with the problem of lack of resources, both in Portugal and Spain, to populate more territories and defend them against the advance of the Atlantic powers. In any case, the resumption of the war with the Netherlands, and the founding of the Dutch Company in the West Indies thwarted these plans.

Although it was not until 1621 that the Dutch began their plans of attacks on Brazil (with the Dutch West India Company), the fact is that before 1621 Portuguese ships returning to Europe loaded with Brazilian sugar kept the ambassadors busy (because they were often assaulted by Dutch and English ships and pirates).

In 1615 the count of Gondomar informed his government about French and British voyages to Brazil in the previous two years. They had gone to those territories for wood and they had discovered a natural harbour between *Espíritu Santo* and *Rio de Janeiro* where they established an English post, sugar cane plantations and were attacking Portuguese ships.⁹² Although the ambassador had made the ship in which these English had returned to England from Brazil be seized (in February), they were planning to send other four. The whole plan had been revealed by two French merchants who had been brought to the service of the king of Spain (their names were Julian Duriaos and Adelphus Poidras). In exchange for 6,000 *reales* and half of the English ships taken in the future by Spanish authorities in Brazil, they offered to lead the Portuguese to that enclave. In addition, the ambassador had obtained the same result with three Portuguese who had collaborated with the company (the Portuguese in Brazil cooperated in the contraband organized by the English, the French and the Dutch). Their names were Gaspar Riveiro Doliveira and Juan Manuel Gago. These were convinced through money (2,000 *reales*), veiled threats and appeals to their Portuguese patriotism.⁹³

In the last year of his embassy in England, the count of Gondomar wrote about a famous French pirate named Daniel de la Touche, lord of Ravardiere.⁹⁴ In 1604, together with Jean Mocquet, he made an exploratory voyage to Guiana, and in 1612 disembarked on the Brazilian coast (at Maranhao) where he built a fort (Saint Louis), from where he was expelled by the Portuguese between 1614 and 1615. He had reached an agreement with the viceroy of Brazil (Gaspar de Sousa) for the delivery of the enclave and his return to Europe, where he was imprisoned in Lisbon, from where he returned later to Paris. In the French capital, he found the

⁹¹ *Ibidem*; AHN, Estado, 739, 32, September 1621.

⁹² BP, II/2228, 89–90 and 97–99, February and March 1615; II/1850, 48–50, May 1615.

⁹³ *Ibidem*, II/2228, 104–105, *Don Diego Sarmiento de Acuña al duque de Lerma*. Londres, 6 de abril de 1615.

⁹⁴ *Ibidem*, II/2108, 47, *Gondomar al rey*, abril de 1622; “Boletín de la Real Academia de Historia,” CCII, 2005, no. III, pp. 431–433.

marquis of Mirabel in 1618 (the Spanish ambassador in France), from whom he obtained a stipend in order not to try anything again in Brazil. The count of Gondomar wrote that he had returned to England and “*took all the steps possible to return to that part [Brazil] or any other of the Indies to make a conquest and plantation, [but] we have stopped all his proposals and designs.*” The count of Gondomar obtained at least the return of Ravardiere to France without his trying to organize more voyages to Brazil.

CONCLUSIONS

As we have seen, the defence of the Portuguese empire meant for the Spanish diplomacy in England a considerable effort, both by the extent of the domains to be monitored (Asia, Africa, America) and by the cost of the assistance provided to numerous Portuguese arriving at the embassy, most of them victims of attacks by the Dutch and English on the merchant ships of Portugal. The embassy became a symbol of the Spanish monarchy’s protection granted to Portugal and its vassals, and also a place from which to work for the Portuguese opposition to the Spanish rule of Portugal, focusing on diasporas in England, the Netherlands and France.

THE PORTUGUESE PROBLEM IN THE SPANISH DIPLOMACY WITH EARLY STUART ENGLAND (1603–1625)

Abstract

The first quarter of the seventeenth century was defined diplomatically in Europe by a number of major international treaties (Vervins – May 1598, London – August 1604, and Antwerp – the Twelve Years’ Truce, 1609) that marked the European course of events for the next fifty years. The London peace treaty between the Spanish monarchy and Stuart England (August 1604) showed the Spanish desire to eliminate opponents in Europe, at least for the time being, get a break and be able to concentrate all energies on the problem that threatened its hegemony not only in Europe, but also in its colonial empire, namely the Dutch rebels. The peace with James I had implications not only for the Spanish possessions in Europe and overseas. The kingdom of Portugal, a member of the Spanish monarchy since 1580, with a vast and rich empire in America, Africa, and the East Indies, was also affected by the consequences of the negotiations between Madrid and London. And this was reflected in the Spanish embassy to England. This article is an analysis of this impact on the Spanish diplomacy in England.

Keywords: diplomacy; overseas trade; Portugal; Spanish monarchy; Stuart England

“THE KNOT OF THE DANISH ISSUE.”
THE 1864 SCHLESWIG-HOLSTEIN WAR
REFLECTED BY THE ROMANIAN PRESS OF THE TIME*

MIRCEA-CRISTIAN GHENGHEA**

In the mid nineteenth century the small Danish-German Duchies of Schleswig-Holstein figured prominently in the history of Northern Europe. Contested by the Danish Crown and various German monarchs, the duchies were the subject of two conflicts between the Kingdom of Denmark and the Germans. The eventual resolution of that conflict in the nineteenth century had major consequences for the German space and especially for Denmark.

Generally, the background of the events in 1864 is well known in the European historiography.¹ The rising power of Prussia and the growing German nationalism in the nineteenth century threatened the control of the duchies by the Danish Crown. After the conflict of 1848–1851 between Denmark and Prussia, the

* A previous shortened form of this article was published in Romanian – see Mircea-Cristian Ghenghea, *Al doilea război al ducatelor Schleswig-Holstein (1864) reflectat în presa română a vremii*, in “Opțiuni istoriografice,” Iași, VII², 2006, pp. 121–135.

** “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași, Research Department of the Faculty of History; mcghenghea2010@yahoo.com.

¹ The historiography of the duchies’ issue is really impressive, offering perceptions and analyses from various points of view – historical, diplomatic, political, economic, etc. We quote here only a few titles of books whose authors generally or particularly refer to the matter we are interested in: A. Gallenga, *The Invasion of Denmark in 1864*, vol. I–II, London, 1864; Carlo A. Gosch, *Danimarca e Germania dopo il 1815*, Milan, 1867; A.D. Jørgensen, *La question dano-allemande*, Copenhagen, 1900; Olof Höijer, *Le scandinavisme dans le passé et dans le présent*, Paris, 1919; Lawrence D. Steefel, *The Schleswig-Holstein Question*, Cambridge, 1932; J.H.S. Birch, *Denmark in History*, London, 1938; Ludwig Krabbe, *Histoire de Danemark. Des origines jusqu’à 1945*, Copenhagen, Paris, 1950; René Albrecht-Carrié, *A Diplomatic History of Europe since the Congress of Vienna*, London, 1958; Pierre Jeannin, *Histoire des pays scandinaves*, 2nd ed., Paris, 1965; A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*, London, Oxford, New York, 1971; T.K. Derry, *A History of Scandinavia. Norway, Sweden, Denmark, Finland and Iceland*, London, 1979; Henrik Becker-Christensen, *Skandinaviske Drømme og politiske realiteter. Den politiske skandinavisme i Danmark 1830–1850*, Aarhus, 1981; Emanuel Halicz, *Russia and Denmark 1856–1864. A Chapter of Russian Policy towards the Scandinavian Countries*, Copenhagen, 1990; Steen Bo Frandsen, *Dänemark – der kleine Nachbar im Norden. Aspekte der deutsch-dänischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert*, Darmstadt, 1994; *Geschichte Schleswigs vom frühen Mittelalter bis 1920*, ed. by Henrik Becker-Christensen, Ulrich Lange, Aaberna, 1998; Gerd Stolz, Heyo Wulf, *Dänische, deutsche und österreichische Kriegsgräber von 1848/51 und 1864 in Schleswig-Holstein / Danske, tyske og østrigske krigergrave fra 1848/51 og 1864 i Slesvig-Holsten*, Husum, 2004, etc.

Great Powers signed the Treaty of London (8 May 1852), which guaranteed the integrity of Denmark. By the 1860s it was clear that Germany would be unified, but the basis of the future union was not yet determined. The Second Schleswig-Holstein War represented an excellent opportunity for Prince Otto von Bismarck and King Wilhelm I to expand Prussia's influence within the German Confederation.

To fully understand the importance of this issue in the period we will focus on, it should be necessarily connected to the events in other significant areas for the interests of the Great European Powers: the Polish insurrection which had a certain revival at the beginning of 1864; the emergence of some tensed situations both in Greece and in the Italic Peninsula; the wide ranging reforms in the United Romanian Principalities; the evolution of the Mexican adventure of Napoleon III; the Russian expansion in Central Asia; the decisive battles during the North-American Secession War, etc.

“ALL THE PEACE SIGNS ARE DISAPPEARING FROM EUROPE” – PROFILING THE IMAGE OF A GENERAL WAR. DIPLOMATIC AND MILITARY ASPECTS

Considering the fact that the events in the duchies seemed to represent the preamble of a general European war, it is easy to understand the increased attention with which the press from the Old Continent monitored their development. The Romanian press was not an exception, informing promptly its readers about these events. One might consider very useful to know and to understand the reactions of the main Romanian gazettes of the time due to the fact that the political and diplomatic context in South-East Europe was a special one.

At the end of 1863 it became obvious that an important conflict with possible serious effects for the international situation was about to arise in the north of Europe. Naturally, the Romanian press as a whole attached great importance to the telegrams and to the information received from that area as well as to the articles and commentaries of the foreign press (especially from France, England, Austria and Prussia but also from Denmark and Sweden).²

For 1864 Europe, the conflict between Denmark and the German Confederation was only one from a series of alarming moments that seemed to represent the prologue of such a frightening confrontation on a large scale between the Great European Powers. This idea, which was mulled over by various European periodicals, had a great impact in the Romanian press. Thus referring to the possibility of beginning such a conflict which would complicate even more the given situation, the newspaper “Românul” stated in the autumn of 1863: “Thereby the Polish issue gets even more complicated with the Danish and German issue and this way even

² The Romanian journalists gathered information from many foreign newspapers: “Wanderer,” “Ostdeutsche Post,” “Wiener Zeitung,” “Nationalzeitung,” “Morning Post,” “Times,” “Daily News,” “La Presse,” “La France,” etc.

those who had not believed in war are now afraid more than ever that it will come and even be a serious one.”³

A month later the perception was the same and the picture presented by the Romanian gazettes to their readers was little comforting, being asserted that the duchies’ problem “might cause a general conflagration in Europe.”⁴ Reviewing “the important issues which stir up today the political scene,” journalist D. Miller showed that “these are: the Italian issue, the Polish issue and more recently there is in fashion the German issue or, as it is called, the Danish-Holstein or Danish-German issue, named after the German Duchies of Schleswig and Holstein, attached to the Danish monarchy according to the treaty of 1815.”⁵

Commenting on the initial reactions of the European Powers and especially those of England, the journalists from “Buciumul” considered that “a war against Denmark would have as a consequence a general war.”⁶ The impression had not changed at the beginning of the spring of 1864, when it was stated that “all the peace signs are disappearing from Europe and a movement never seen in this century is being prepared.”⁷ Nevertheless, one must appreciate the fact that the same image was also projected by the Romanian gazettes existing within the Habsburg Empire, one of the powers involved in the conflict against Denmark. In the pages of the most influential and well-known periodical of the Romanians in Transylvania, “Gazeta Transilvaniei,” one can read these lines: “Denmark’s cause has shortly become very threatening even for the peace not only of Germany but also of entire Europe.”⁸ “This cause cannot be private anymore, between the Germans and the Danes, as it is a European one because the Germans deny the value of the protocol signed by the European Powers in 1852, therefore this is where the eggshell of the European peace will be firstly broken.”⁹

As it is widely known, the military operations began on 1 February 1864. About 38,000 Danish soldiers with approximately 100 guns faced more than 60,000 allied (Prussian and Austrian) soldiers with more than 150 guns. The general evolution of the war was almost completely unfavourable to the Danes. They were constantly pushed back by the Prussian and Austrian forces, and by the end of February some Prussian units crossed the northern border of Schleswig into Denmark’s actual territory. On 18 April 1864, following a siege begun on 7 April, the Danish troops were defeated in the battle of Düppel/Dybbøl, the key battle of the Second Schleswig-Holstein War. Denmark suffered a decisive defeat against the allies, and despite the tactical victory obtained in the naval battle at Heligoland/Helgoland

³ “Românul,” VII, 3/15 October 1863, p. 875.

⁴ *Ibidem*, VII, 17/29 November 1863, p. 1024.

⁵ See the column *Politica din afară*, edited by D. Miller in “Tribuna română,” V, 16 January 1864, no. 166, pp. 2–3.

⁶ “Buciumul,” I, 28 November 1863, no. 160, p. 639.

⁷ *Ibidem*, II, 12 March 1864, no. 200, p. 805. See also the column of C.A. Rosetti: C.A.R., *Revista politică d-afară*, in “Românul de duminică,” I, 22 March 1864, pp. 26–27.

⁸ “Gazeta Transilvaniei,” XXVI, 13 November 1863, no. 108, p. 423.

⁹ *Ibidem*, XXVI, 16 November 1863, no. 109, p. 428.

(9 May 1864) the outcome of the conflict was impossible to avoid. The London Conference (25 April – 25 June 1864) arrived at no conclusion of major importance for the evolution of the war. Finally, on 1 August 1864, the preliminaries of a peace treaty were signed and the Treaty of Vienna (30 October 1864) would sanction the loss of Schleswig, Holstein and Lauenburg in favour of Prussia and Austria.

Perhaps the most emphasized aspect of the Danish-German conflict in the case of the Romanian press was the military one, which is even more detailed than the diplomatic and political aspects. It is naturally understood that all information and data regarding the troops' movements, the naval and the land battles, the requisitions' regime, the involvement of the academic circles from Schleswig and Holstein in the evolution of the events, the attitude of the population from the duchies towards the German troops, the impact that the German advance had upon the population from Copenhagen, etc. were taken from the foreign periodicals. Nevertheless, in the accounts of the Romanian press of that time we can also recognize some original and very interesting opinions, which are useful for analysing the parallel drawn between the situation in the United Romanian Principalities and the evolution of the German-Danish conflict. The best example is represented by the observation of two aspects: the way in which the military operations unfolded¹⁰ and the organisation of the armies involved – the latter aspect offered the occasion of evaluating the possibilities of modernisation and reorganisation of the United Romanian Principalities' army, having as a starting point the way in which the Prussian army was organised – “the only military system which is proper for Romania is the Prussian one.”¹¹

The evolution of both the military operations, and the political and diplomatic undertakings was promptly brought to the attention of the Romanian public opinion through many articles and notes of various lengths, as well as in specialised columns – thus “Gazeta Transilvaniei” had the permanent column *Din câmpul resbelului* [From the Field of War] and “Buciumul” the column *Conflictul dano-german* [The Danish-German Conflict] within the foreign news section. In the impressive number of materials dedicated to the conflict in Schleswig-Holstein one can notice that some not only extract information from foreign periodicals, but also try to place it and its significance in the context of the European politics of that time. In an article from the beginning of 1864 Eric Winterhalder stated: “The year 1863 with its 365 days was rich in events like no other of its predecessors registered in the world's annals had been.” The author asserted correctly that “the real unity of

¹⁰ See “Progresul,” II, 27 January 1864, no. 11, p. 1; 1 February 1864, no. 12, p. 1; 3 February 1864, no. 13, p. 1; 10 February 1864, no. 16, p. 1; 2 March 1864, no. 27, p. 1; 7 March 1864, no. 29, p. 1; 16 March 1864, no. 34, p. 1, etc.; “Buciumul,” I, 2 December 1863, no. 163, p. 651; II, 1/13 February 1864, no. 188, p. 749; 4/16 February 1864, no. 189, pp. 753–754; 1 March 1864, no. 195, pp. 785–786; 3 March 1864, no. 196, p. 798, etc.; “Românul,” VIII, 12/24 January 1864, p. 33; 18/30 January 1864, p. 53, etc.; “Gazeta Transilvaniei,” XXVII, 8 February 1864, no. 11, p. 43; 15 February 1864, no. 13, p. 51; 19 February 1864, no. 14, p. 56; 24 June / 6 July 1864, no. 50, p. 203, etc.

¹¹ X, *Despre înarmarea țării*, in “Românul,” VII, 27 November / 9 December 1863, p. 1053.

Germany will remain a dream as long as the dualism of the two great German Powers with their rivalry for hegemony will exist.”

Referring to the given situation of Europe and especially of the northern part of the continent, Winterhalder affirmed that: “The disease of Europe can be seen everywhere; the present state is abnormal, it is not health, but on the contrary a nervous anxiety. Nowhere peace is permanent, secured, but only an armistice, a break between two wars; that is why we see what had not been seen in the past and for which only the modern times invented a new word: *«the armed peace»* [underlined in the original – our note, M.-C. G.], meaning the obligation of all states to support many armies to keep at bay the neighbouring states; these permanent armies impose enormous sacrifices on all nations, they absorb the productive power of the people and ruin the country’s finances. When will people understand their true interests? When will the words of immortal Beranger: «Peuples! formez une sainte alliance et donnez-vous la main!!!» become a fact? When will the final war come? The Danes and the Germans are with the knife in their hands and perhaps the new year will begin with a war for the possession of Schleswig-Holstein.”¹²

In the pages of the periodical “Buciumul” (published in Bucharest) one can find a synthetic analysis of the beginning of the conflict: “The German Confederation rejects the rights of Denmark over the duchies and wants war.

Denmark does not recognize the rights of the Confederation and wants to fight.

Prussia, through its government, recognizes the rights of Denmark, the population and the opposition do not.

Austria, through its government, recognizes the rights of Denmark; the population votes for Germany.

Leaving aside the governments’ politics, the northern populations are very eager for war. This is where the crux of the Danish matter lies.”¹³

Despite the fact that during the entire war the military superiority of the Prussian and Austrian allies was obvious, the stubborn Danish resistance provoked admiration and esteem. Thus, commenting on the failure of the Prussian fleet in the Battle of Jasmund (also known as the Battle of Rügen), and especially the first Prussian attacks repelled by the Danes at Düppel, the editorial staff of the gazette “Românul de duminică” gave voice to these feelings of admiration in quite a plastic way: “Yet we saw that although it has only two million inhabitants and two and a half if we consider the two duchies at the moment taken by force of arms by Prussia and Austria, Denmark has been fighting bravely against these two great powers for more than two whole months and this week we received news that the brave patriots of Denmark gave a good drubbing to the old and moustached German soldiers of Prussia.”¹⁴

¹² Winterhalder, *Anul 1863*, in “Românul,” VIII, 1/13 January 1864, p. 3. See also C.A.R., *Revista politică*, in “Românul,” VIII, 17–18 February / 1 March 1864, p. 153; “Dunărea,” I, 4 October 1864, no. 2, p. 1; 3 December 1864, no. 19, p. 3.

¹³ “Buciumul,” I, 1 December 1863, no. 162, p. 645.

¹⁴ C.A.R., *Revista politică d-afară*, in “Românul de duminică,” I, 29 March 1864, p. 34.

There are also some interesting articles that present the attitudes of the Great European Powers regarding the general situation on the continent, their interests and the way in which they understood to react towards the evolution of the German-Danish conflict.¹⁵ Showing a large receptivity to the idea of organising a European congress, in order to discuss and solve all the delicate European issues of the moment, an idea nonchalantly promoted by Napoleon III and the French diplomacy, the Romanian press gave generous coverage to that matter,¹⁶ all the more so as, besides the events which were developing at the end of 1863 and the beginning of 1864, the situation of the United Romanian Principalities was also to be discussed. Thus, according to the English press, Napoleon III had proposed that during the projected congress only four issues should be approached: the Polish insurrection, the dispute over the Schleswig-Holstein Duchies, the situation in the Italic Peninsula and the situation of the United Romanian Principalities.¹⁷ However, despite this enthusiastic reception of the French emperor's idea, one can also find pertinent analyses of the real possibility of holding a congress: "The idea of a congress in which all the troublesome situations in Europe could be solved is a grandiose idea. This is a well-known fact now and the press is unanimous about that and even more about the fact that it admits the hardships, not to say the impossibility of gathering a congress."¹⁸ As expected, despite the efforts made by Napoleon III and the French diplomacy, the Great European Powers did not answer in a favourable manner to the French initiative, the Romanian gazettes concluding that "the destiny of the congress projected by Emperor Napoleon is compromised."¹⁹

¹⁵ For example, the editorial staff of the periodical "Progresul" (published in Iași) analysed in several editions the attitude and the options of the Great Powers that were involved directly or indirectly in the duchies' crisis – for the Habsburg Empire's role in the European politics of that time see "Progresul," I, 22 October 1863, no. 135, p. 1; for England's attitude see *ibidem*, 25 November 1863, no. 153, p. 1; for Prussia's attitude see *ibidem*, 30 November 1863, no. 156, p. 1; an analysis dedicated to France can be found *ibidem*, 30 December 1863, no. 169, p. 1, showing that the French interests did not allow a significant increase of Prussia's power: "How can France allow the German confederation, in the midst of the peace, by taking over the control of such important countries, to extend its territory, to strengthen its military power and to become the master of a littoral which could be considered the key of two seas? Yet, the Emperor [Napoleon III – our note, M.-C. G.] would be ready to agree with such a combination «if Germany decides to give him back the borders from 1814 instead of those from 1815.» For this price, France would be ready to let the German side of Schleswig united to Holstein under the sovereignty of the duke of Augustenburg join the German confederation."

¹⁶ The discourse of Emperor Napoleon III at the opening of the Legislative Assembly of France at the beginning of November 1863 was published completely in "Românul," VII, 1/13 November 1863, pp. 971–972 and also in "Progresul," I, 2 November 1863, no. 142, pp. 1–2. "Buciumul," I, 5 November 1863, no. 141, pp. 561–562, offers a review of the European press regarding this congress. In a following edition were published all the letters sent by Emperor Napoleon III to the main European sovereigns – see "Buciumul," I, 10 November 1863, no. 144, p. 574.

¹⁷ "Progresul," I, 23 November 1863, no. 152, p. 1; "Românul," VII, 20 November / 2 December 1863, p. 1031.

¹⁸ "Progresul," I, 7 November 1863, no. 145, p. 1.

¹⁹ *Ibidem*, I, 23 November 1863, no. 152, p. 1. See also C.A. Rosetti's considerations: C.A.R., *Revista politică d-afară*, in "Românul de duminică," I, 15 March 1864, p. 19.

The efforts to mediate the conflict undertaken by the Great European Powers (especially by England) represented an opportunity of analysing the diplomatic background in Europe; the Romanian press noticed the difficulties of reaching a compromise.²⁰ While the London Conference was going on, a great number of issues related to this were approached, from the negotiations between the representatives of the continental Great Powers²¹ up to the application of the nationality principle in the case of the presumed division of the Schleswig Duchy. Regarding this final matter the periodical “*Tribuna română*” (published in Iași) stated: “[...] how could Schleswig be divided considering the nationality principle? Indeed a part of Schleswig is totally German and another one is Danish but there is a part where both nationalities are mixed, amalgamated. This is the current quarrel between the diplomats!

This is a great progress made by the nationality principle as issues like this one entered the domain of high diplomacy!”²²

Nevertheless, showing a good understanding of the European situation, the Romanian journalists made it clear even at the end of 1863 and the beginning of 1864 that Denmark would practically have to stand alone against the joint forces of Prussia and Austria, as all the possibilities of European mediation were slowly disappearing because of the divergent interests of the Great Powers. One of the main points that divided England, France, and Russia was the Polish insurrection, a fact that was also correctly highlighted in the press of the time. Analyzing Russia’s attitude in the conflict, the same Eric Winterhalder we previously mentioned, after noticing the obvious failure of the London Conference, underlined the fact that the tsar had no interest in opposing Bismarck in the duchies’ issue as he was in the latter’s debt because of the Polish insurrection. Thus, Russia, “in a matter of ten years, withdrawn from the political scene, has somehow regained power, its military state, more like a fiction than a reality under Emperor Nicholas I, has become more real, and regained a significant part of its positions both towards the Orient and the other Europe. It was only waiting for the opportunity that the European diplomacy hold the ladder for it to climb up again. And the Prussian diplomacy of Mister Bismarck bestowed on it this favour last year and reopened the gates of Europe. The convention that he offered to the tsar for Poland introduced Russia again in the European politics’ arena [...]”²³

ECONOMIC ASPECTS AND GEOSTRATEGIC STAKES

The economic aspects of the war represented another preoccupation for the Romanian journalists. The connection between modern warfare and the financial

²⁰ “*Gazeta Transilvaniei*,” XXVII, 4 January 1864, no. 2, p. 7.

²¹ “*Progresul*,” II, 25 May 1864, no. 66, p. 1; “*Tribuna română*,” VI, 28 May 1864, no. 203, pp. 2–3; “*Buciumul*,” II, 9 July 1864, no. 249, pp. 993–994; *Chestiunea dano-germană*, in “*Românul*,” VIII, 6/18 May 1864, pp. 424–425.

²² *Chestiunea ducatelor*, in “*Tribuna română*,” VI, 25 May 1864, no. 202, p. 2.

²³ W. [Winterhalder], *Situațiunea politică a Europei*, in “*Românul*,” VIII, 20 June / 2 July 1864, p. 535.

resources of a nation were highlighted and analysed in various articles. Despite some almost naive remarks about the unavoidable cost of war, the Romanian press conveyed a clear idea about the economic background that was needed to support a military enterprise: "Frederic the Great said that in order to make a war three things are needed, namely money, money, and again money. In order to get an idea about the truth in these words and how ruining a war can be, not only for the defeated part but also for the winner, not only regarding people but also in terms of money, we will draw attention to a single fact: in front of the Danish fortification at Düppel, one Prussian battery, the one from Gammelmark, shot 10,000 cannon missiles; each cannon missile costs almost 50 lei, meaning that this single battery from Gammelmark threw against the fortification at Düppel a sum of around 500,000 lei. If we admit that the other Prussian batteries shot together 10,000 cannon missiles here we have about one million lei spent for the Prussian artillery. We can admit the same sum of money for the Danes, therefore we have two million lei only for the artillery. But what about the infantry and cavalry, the engineers' works both for attack and defence, how much money did they consume? And then the transport, the losses in war ammunition, the supply? We estimate that if we calculate the cost of the fight at Düppel at five million we are still far from the real figure. We have not talked about the biggest loss, the human loss. We will not talk about the horror of these legitimate murders, about these human holocausts, about the amount of suffering, about the misery of thousands of families that cannot be calculated, about the streams of tears that widows and orphans shed. We will harden our heart and consider – as the Americans do – human life a productive capital. Well, calculating not as a sensitive man but as a machine all the cost of the German-Danish war, we wonder if the result, no matter what it might be, may be a compensation for this cost? What sum of happiness would this cost have produced instead of misfortunes, misery and tears? How would the agriculture, industry, trading, arts, and science have progressed, in a word the entire public flourished using half of this money?"²⁴

While the Peace Conference took place in London, the press presented and commented on Prussia's intention of controlling the port of Kiel in order to obtain an excellent position at the Baltic Sea, a disturbing fact for the other Great Powers: "Kiel is the best port that Germany could have at the Baltic Sea and it is natural that it wants it fortified."²⁵

What Kiel meant for Prussia was to be seen in the following years. After a brief period when it was administered by both the Austrians and the Prussians, Kiel was annexed by Prussia following the Austro-Prussian War in 1866. On 24 March 1865, King William I had already decided to transfer the base of the Prussian Baltic Sea fleet in Kiel instead of Danzig. Furthermore, in 1871 Kiel became an imperial war harbour and its strategic importance was undeniable for the German Empire.

In the short term the effects of the defeat were terrible. For the Kingdom of Denmark the tragic outcome of the war was the loss of almost a third of its territory

²⁴ *Felurimi*, in "Românul," VIII, 5–6/18 June 1864, p. 497.

²⁵ "Tribuna română," VI, 28 May 1864, no. 203, p. 2; see also "Progresul," II, 30 June 1864, no. 73, p. 1.

and two-fifths of its population. As a natural consequence, the Danish economy suffered an important blow. One must also not forget the loss of Altona. While under Danish rule, the port had become very important to the Kingdom's economy, as during the 1840s and the 1850s the trade of farming products with England had significantly increased. As a direct consequence of this loss, in the following few years the Danes built another harbour, Esbjerg (which was founded in 1868).

One of the most well-known Romanian journalists of the time, C.A. Rosetti, underlined the undeniable stake represented by the duchies for Prussia, namely direct access to the Baltic Sea and the North Sea, which would have allowed it to increase its power. From this point of view, he compared Prussia's efforts to gain the mastery of the duchies with the intention of the same power to control the Danube: "For several years now the Germans have wanted to take back the Duchy of Holstein; they want to take it as it is of their nation; moreover as it is placed between two seas, the Baltic Sea and the North Sea and the Germans need to take those seas, so they become mightier. Let us say here that also for their might and for their trade they wanted and want to take the Danube, and they will take it if we are in the future as we have been until now, that is weak. By wanting to take the Duchy of Holstein, as appetite comes by eating, they also want to take the Duchy of Schleswig. But France and England know well that if the Germans take these duchies they will become too powerful, and they really do not afford to have such powerful neighbours."²⁶

Nevertheless, there were also other aspects involved, as C.A. Rosetti showed. The intention of mastering the duchies was immediately connected to the desire of Wilhelm I to become the sovereign of all Germans, but it was also visualised within the context of the national unification processes specific to the time: "On the other hand, the king of Prussia, who works relentlessly to become lord of all Germans, wants to take possession of those two countries [duchies – our note, M.-C. G.] in order to have mastery of the sea."²⁷

"[...] these Germans are the most enlightened and for some time, despite the fact that they are a little soft natured, they began to understand that they are weak only because they are separated and they feed 40 emperors and little lords, and they began to work in order to overthrow their lords and to become all united, as for instance the Moldavians did with us [the Unification of the Principalities Moldavia and Wallachia in 1859 – our note, M.-C. G.], all the Italians and just like the other 7, 8, 9 million Romanians which are separated and subjugated in Austria, Russia and Turkey [...] will do some day."²⁸

In connection with the aspect of geopolitical and economic significance of the Danish-German dispute we must also underline a less recognizable perspective in the analyses published in the Romanian press: Denmark's fear of losing its continental importance for good as the Schleswig-Holstein Duchies were its physical connection to Europe: "The Danes believe that with the entire region between

²⁶ C.A.R., *Revista politică d-afară*, in "Românul de duminică," I, 22 March 1864, p. 26.

²⁷ *Ibidem*, I, 29 March 1864, p. 35.

²⁸ *Ibidem*, I, 22 March 1864, p. 26.

Eider and Schlei ripped from their democratic monarchy they will lose all their continental importance; Denmark's pertinacity becomes even bigger when it is asked that the significance of the new duchies' state would be increased with those districts in Schleswig entirely inhabited by Danish populations, and hence to be added to the power of Germany."²⁹

THE SECOND SCHLESWIG-HOLSTEIN WAR – THE END OF POLITICAL PANSKANDINAVIANISM

From a political point of view, the second Schleswig-Holstein conflict also represented the beginning of the end of the relatively young movement of Panskandinavianism, which had been regarded as a possible serious opponent of Panslavism and Pangermanism. Aspects like the possibility of achieving the unity of the Nordic states, the involvement of Sweden in the conflict or the Great Powers' reactions towards these were also analysed by the Romanian press, with some interesting considerations on these matters. It is important to mention that most articles regarding the significance of the Panskandinavian movement and the interests connected to this show that Sweden was thought to be the force around which the ideal of a Scandinavian superpower could have been achieved, a part of the Romanian press considering that Sweden represented a state which could have taken advantage even of the delicate situation of Denmark to accomplish this ideal. Analyzing the articles published in the Swedish press, "Buciumul" considered that a possible solution for Denmark's revival would have been the unification of Denmark, Sweden and Norway in order to form a great and powerful Scandinavian state under the rule of the French dynasty in Sweden, the new state being regarded as a barrier against Russia's expansionist tendencies.³⁰ On the other hand, "Tribuna română" stated that "the traditional policy is the unity of the Scandinavian peoples; and helping Denmark, threatened by decomposition, would mean going against Sweden's policy and interest, which can reach the Scandinavian unity only by the dismemberment of Denmark."³¹

While Prussia and Austria were trying to speculate fully the neutral powers' desire for making peace, the same periodical had a few pertinent remarks about the situation at the Peace Conference: "The bone of contention in the conference is still the border line which has to be drawn between Denmark and the duchies. Anyway, this line will be an artificial one; it cannot pass exactly between the German element and the Danish one; it has to let Germans under Danish sceptre and Danes under the German rule. Yet, how many borders are not artificial in Europe, how many states rule over foreign populations belonging to their neighbours! What will Denmark do without the duchies, which would become an independent state with

²⁹ *Conferințele de la Londra*, in "Tribuna română," VI, 8 June 1864, no. 206, p. 4.

³⁰ "Buciumul," II, 14/26 July 1864, no. 256, p. 1022.

³¹ "Tribuna română," V, 30 March 1864, no. 187, p. 4.

an advantageous borderline? It is between two very powerful national movements: the Germanism and the Scandinavianism. If the Danes get rid of the Germanism's conquest they should be necessarily absorbed by Sweden to increase the importance of the Scandinavian nationality."³²

The failure of the London Peace Conference was commented on in a very particular manner by the Romanian press – we refer here not only to the specific language of that time but also to the existence of a perception regarding the conclusion of a moment that seemed to cast doubt on a European equilibrium of a certain nature. The conference's diplomacy promoted and sustained especially by Great Britain received a strong blow which was registered and analysed as a natural following by the public opinion and by the entire European press.³³

OBSERVING A CONFLICT, FORESEEING ANOTHER ONE

A large number of apparently secondary-importance details regarding the atmosphere of the German-Danish conflict can be found in the pages of the Romanian periodicals of that time: the frictions in Prussia and Austria between the Liberals and the Conservatives, between the Diets of the German Confederation,³⁴ as well as news about the weather conditions and its influence on the evolution of the battles.³⁵ The rumours that were spread inclusively by the European press, which distorted some real facts quite nonchalantly, add a special flavour when reading the press materials regarding the duchies' issue – we refer here especially to extensive information considered as positive regarding Sweden's involvement in the conflict³⁶ (at the beginning this made the public opinion believe that there was a common Scandinavian front against the German danger), the news about the supposed death of the duke of Augustenburg³⁷ and the sending of an English naval squadron in the Baltic Sea,³⁸ as well as the conclusion of an alliance between Denmark and

³² *Conferințele de la Londra*, p. 4.

³³ As a conclusion for the diplomatic efforts of the Great Powers, "Tribuna română," VI, 18 June 1864, no. 209, p. 4, reports: "The London Peace Conference was a *fiasco* [underlined in the text – our note, M.-C. G.]."

³⁴ "Progresul," II, 18 January 1864, no. 7, p. 1; "Gazeta Transilvaniei," XXVII, 15 January 1864, no. 5, p. 19.

³⁵ "Românul," VIII, 24 January / 5 February 1864, p. 69; 25–26 January / 7 February 1864, p. 77; "Progresul," II, 8 January 1864, no. 3, pp. 1–2.

³⁶ "Gazeta Transilvaniei," XXVI, 11 December 1863, no. 116, p. 456; "Buciumul," II, 28 January / 9 February 1864, no. 186, p. 742; "Românul," VII, 9–10/22 September 1863, p. 801.

³⁷ "Progresul," II, 14 March 1864, no. 33, p. 1.

³⁸ Referring to this later possibility, the journalists from "Progresul" proved their critical spirit and balance when analysing the issue – see *ibidem*, II, 27 April 1864, no. 55, p. 1: "In spite of all these we doubt that England is willing to go further than making a threat. France will not join this naval intervention of England; on the contrary, we are allowed to think that it will not agree with it. So England is supposed to act by itself under its own responsibility and the consequences of this isolated action would be serious enough for the English minister not to let himself led to some hurried actions."

Switzerland.³⁹ We also find articles whose authors blame England's policy, a state that was considered as a favouring factor for the beginning of the war by its attitude: "This is the situation in which Denmark is and England, which had stirred up this miserable nation to war, does not help it."⁴⁰

From all the accounts in the Romanian press one can recognize even ironical and mocking stances towards the German Powers and especially Prussia, which defied by its attitude not only the European concert but also the will of the German Confederation.⁴¹ No matter what the political orientation of the periodicals in that time was, a praiseworthy fact about the Romanian press was the relatively equidistant presentation of the events' evolution without identifying too many biased stances towards one of the fighting sides. The attitude of some of the Romanian periodicals' editorial staff might be considered rather contradictory, the same newspaper printing both praising appreciations and criticism against the protagonists.⁴² However, in all the cases, this attitude (especially that of the editorial staffs of "Buciumul" and "Românul") is only apparently contradictory. Taking into consideration their orientation and political options, those periodicals could only be sympathetic towards a state – the Kingdom of Denmark – whose leadership had promoted a liberal constitution in its essence. While they were representing and expressing

³⁹ Like their fellow newspapermen from "Progresul," the journalists from "Românul" were cautious in the case of this kind of news: "The «Morning Post» *newspaper* [underlined in the text – our note, M.-C. G.] reports that it thinks that it is well informed that Denmark made an alliance with *Switzerland* [underlined in the text – our note, M.-C. G.] regarding Denmark's defence against *Germany* [underlined in the text – our note, M.-C. G.] and the treaty has already been signed. This is another serious issue; and we have the duty to remind you the fact that Switzerland is a very small power (2,200,000 inhabitants) and that it declared itself completely neutral" – see "Românul," VII, no. 29 August / 10 September 1863, p. 766.

⁴⁰ "Progresul," II, 27 June 1864, no. 88, p. 1; "Românul," VIII, 4/16 January 1864, p. 9.

⁴¹ *Întâiul mort la rezebelul Șleswigului înaintea porții raiului*, in "Românul," VIII, 18/30 March 1864, p. 255.

⁴² See "Buciumul," II, 28 January / 9 February 1864, no. 186, p. 742. After the Danish naval victory at Helgoland the newspapers reported: "We are very glad for this success of the Danish people which controls the army of two first-rank powers and which knows how to defend its honour, being even victorious" – *ibidem*, II, 6/18 May 1864, no. 226, p. 902. In the same periodical, analysing the general situation of the conflict for the duchies' mastery, it is stated: "The Danish Scandinavianism and the Germanism of Schleswig-Holstein are the real cause of the German-Danish war. No matter what the state of things would have been, no matter the political conduct of King Christian IX, Schleswig-Holstein was craving for Germany, sharing the same blood, Denmark was watching displeased these expectations and the breaking was necessary."

As soon as we admit the truth of the things mentioned above, we will understand the only possible result of this bloody fight that has been calling Europe's attention for months. Reason says that the war will last as long as its cause does, meaning as long as *Denmark* [underlined in the text – our note, M.-C. G.] does not leave aside its unnatural Scandinavian claims upon a people of another origin, language, religion, upon the Germanic Schleswig-Holstein." The conclusion is that "Denmark will remain limited within its role as a Scandinavian state, a small state, but strong and respected as every homogeneous nation is strong and respected" – *ibidem*, II, 11/22 July 1864, no. 255, pp. 1017–1018. "Românul" had a very harsh attitude towards Otto von Bismarck – see "Românul," VIII, 28 February / 11 March 1864, p. 189.

points of view belonging to some political factions that were militating for the affirmation and the recognition of the national rights and the ideas of accomplishing national unity from a modern point of view, the above mentioned periodicals had no choice but to underline the justice of the German cause, especially for the Holstein and Lauenburg Duchies. The facts could also be approached and presented from another perspective, namely that of the parallelism made at that time with the general situation of the Romanian nation – especially the Romanians in Transylvania. Nevertheless, in this context, the way in which the Germans understood to support their co-nationals from the Duchies of Schleswig and Holstein and to fight for their rights⁴³ could only represent an example of the manner in which the Romanians were supposed to fight for the affirmation and the recognition of their national rights as regarded by the Romanian press, mainly the gazettes in Transylvania: “We have to confess that the Germans’ national love may serve as an example for all the other nations because where the Germans have their people, they are defending them with all their power, for no other reason but the fact that those are their Germans. – Even more, they send colonists on purpose in far away countries to have later a reason to defend their nationals sent there as colonists, like the Romans used to do once.”⁴⁴

“The German people may serve as an example with its resolute spirit and undefeated will to protect the interests of its co-nationals.”⁴⁵

As new “hot” subjects appeared on the political and diplomatic map of Europe and of the world, the duchies’ issue sank into oblivion as expected. Moments like the conclusion of the Vienna Peace Treaty (30 October 1864) brought again to the attention of the public for a short while the image of a conflict that was about to find its place in the pages of military textbooks and of history books: “Finally, the issue that caused so much noise last year, so much unrest until the other days, so many diplomatic combinations at the European governments’ level, the Danish-Austro-Prussian issue was solved on 19/31 [*sic!*] this year by the conclusion of a treaty made of 24 articles among these three powers. Will it last long or will it be torn as the former one?”⁴⁶

The peace negotiations that took place in Vienna in July 1864 were offering to a certain extent the image of the future war that was about to begin between Prussia and Austria. Commenting on the vehement reactions of the European press and of the diplomatic circles towards Prussia’s claims, “Progresul” reported: “«Who divides

⁴³ “Progresul,” I, 26 November 1863, no. 154, p. 1: “In relation to Denmark, the national movement in Germany increases and takes considerable dimensions. A true crusade is being preached at popular meetings. The press is fuelling the fire as much as it can.” The same periodical, emphasizing the unanimity of the German space regarding the duchies’ issue, shows that “the national movement in Germany is spreading more and more” – *ibidem*, I, 14 December 1863, no. 162, p. 1. See also *ibidem*, II, 15 February 1864, no. 18, p. 1; “Românul,” VII, 4/16 October 1863, p. 879; 11/23 December 1863, p. 1095; “Gazeta Transilvaniei,” XXVI, 20 November 1863, no. 110, p. 432.

⁴⁴ “Gazeta Transilvaniei,” XXVI, 23 November 1863, no. 111, p. 436.

⁴⁵ *Ibidem*, XXVI, 27 November 1863, no. 112, p. 438; see also *ibidem*, 21 December 1863, no. 118, p. 463.

⁴⁶ Th. Paschides, *Revista esteroară*, in “Reforma,” VI, 25 October 1864, no. 55, p. 1.

the portions takes the biggest portion» say the Romanians. That is exactly what Prussia did; a pretty good portion it took!”⁴⁷

Characterizing the way in which Otto von Bismarck understood to achieve his aims, “Buciumul” considered that “the confederation is a toy, Austria is an instrument. Denmark is a victim in the hands of omnipotent Mr. Bismarck!

Mr. Bismarck seems to be that lever with which Archimedes was praising himself to be able to turn the world upside down.”⁴⁸

The misunderstandings between the former allies Prussia and Austria became even more obvious after the conclusion of the Peace Treaty of Vienna,⁴⁹ the end of 1864 and the beginning of 1865 bringing already into discussion “the German crisis.”⁵⁰ The Austro-Prussian war had been predicted in various articles even from the beginning of the year 1864 when the operations in Schleswig and Holstein had not reached an end: “And then, who can think that the Austro-Prussian alliance will last forever? Every thinking man who knows about the rivalry between these two German powers, their centuries fight for hegemony in Germany cannot trust such an alliance that will have to break immediately after the last cannon shot and can very well show us the today allies pulling out their hair tomorrow.”⁵¹

CONCLUSIONS

The war for the Schleswig-Holstein Duchies was just one in a series of conflicts that shook the European continent in the 1860s and seemed to constitute the prologue to a general clash between the Great Powers of the time. The

⁴⁷ “Progresul,” II, 27 July 1864, no. 104, p. 1. In a previous edition, mentioning the suspicion that Austria had towards the negotiations, the newspapers reported: “All readers must notice the movements of Prussia. Prussia dominates this issue a lot, so much that even Austria seems to be careful with its consequences” – *ibidem*, II, 21 July 1864, no. 101, p. 1. I.G. Valentineanu (*Revista esterieară*, in “Reforma,” VI, 18 October 1864, no. 54, p. 2) stated that: “Europe’s situation is getting more and more complicated and everything forecasts a war in the next spring. On the one hand the nation’s aspirations to freedom and independence, on the other hand the diplomatic tendencies to stop these aspirations as much as possible or to calm and postpone their accomplishment sustain an insecure state and an antagonism which sooner or later will burst into a bloody war whose dimension cannot be measured and whose results cannot be calculated. The big issues that stir the spirits and feed the present precarious situation are: the unity of Italy and the annexation of Rome and Venice to their common country, Poland’s independence, the Danish-German issue and so on. If we add some smaller problems that have their importance we see that the list grows and the difficulties of the situation become even more serious. The present insecure situation will not cease and no secure and lasting peace will be seen in Europe until these problems have a definite and satisfying solution for peoples’ aspirations, until these issues are solved by means of war or of diplomacy.”

⁴⁸ “Buciumul,” II, 4 August 1864, no. 260, p. 1038.

⁴⁹ “Progresul,” II, 23 November 1864, no. 154, p. 1: “After the Danish-German issue had been solved between Denmark and the two allied German powers, now it remained to be solved between the German Confederation and the two allied powers. This seems to be harder than it was thought.”

⁵⁰ “Regenerațiunea,” I, 14/26 January 1865, no. 13, p. 50; “Progresul,” II, 28 November 1864, no. 158, p. 1.

⁵¹ W. [Winterhalder], *Situația politică a Europei*, in “Românul,” VIII, 17/29 March 1864, p. 249.

confrontation between the small Kingdom of Denmark and the joint forces of Prussia and Austria represented also a lesson for politicians, diplomats and journalists, who began to understand that the old European balance of power would eventually disappear under the pressure of the emerging realities.

In this tensed context specific to the second half of the nineteenth century, the Romanian press as a whole passed a serious maturity exam and proved a high capacity to collect and present information from abroad. It also contributed, in a very constructive way, to the formation of a real public opinion in the Romanian space, a public opinion able to analyse and to understand the facts. The role of the press was emphasized in an article in the newspaper "Românul": "To make them once and for all able to read and to understand."⁵² The North-American Secession War, the Polish insurrection, the conflict for the mastery of the Schleswig and Holstein Duchies and all the other events of the 1860s represented possibilities of exercising and concrete application of the principles that characterize a modern young press which tries to respond promptly and correctly to the necessities of being informed that a similarly young public opinion has.

"THE KNOT OF THE DANISH ISSUE." THE 1864 SCHLESWIG-HOLSTEIN WAR REFLECTED BY THE ROMANIAN PRESS OF THE TIME

Abstract

The loss of the Schleswig-Holstein Duchies, an event that profoundly marked the evolution of the Danish nation in the second half of the nineteenth century, is usually associated in the universal historiography with the first phase of the German unification. In its attempt to control the German space and to obtain the rank of a great power, Prussia succeeded in settling in its favour the older conflict against the Kingdom of Denmark to rule the duchies.

Together with other conflicts of the time (the North-American Secession War, the Polish insurrection, the French Intervention in Mexico, etc.), the Second Schleswig-Holstein War represented for the young Romanian press another possibility of exercising and applying the principles that characterize the modern press. By using the information provided by the most important Romanian gazettes of the time, the present study is trying to offer an overall picture of the way in which the Romanian press presented and analysed the 1864 Schleswig-Holstein War. The article also identifies some very interesting parallels between the evolution of events in the Schleswig-Holstein War and certain aspects of the situation in which the United Romanian Principalities found themselves at the time.

Keywords: Schleswig-Holstein; Denmark; Prussia; Romanian press

⁵² "Românul," VIII, 8/20 May 1864, p. 431.

RĂZBOIUL ROMÂN DE INDEPENDENȚĂ ȘI ITALIA. DIPLOMAȚIA, OPINIA PUBLICĂ ȘI CORESPONDENȚA DE RĂZBOI

FRANCESCO GUIDA*

După politica filoromână a lui Cavour¹ și luarea de poziție a Regatului Sardiniei la primul Congres de la Paris în favoarea Principatelor dunărene, politica Regatului Italiei nu a făcut pași concreți înainte în sprijinul României, deși raporturile între cele două națiuni se mențineau în limite cordiale. În cursul anilor 1870 și 1877 Ministerul italian de Externe a continuat să se opună oricărui elan de independență al românilor, menținându-se pe linia turcofilă a Londrei. Pentru Visconti Venosta, titular fără întrerupere al acelui minister în anii respectivi, Imperiul Otoman era încă puternic, reprezenta un element de echilibru în Europa și nu putea fi sacrificat pe altarul renașterii Orientului european². Totuși evenimentele politice interne ale României – erau ani de rapide răsturnări de guverne conservatoare și liberale, la care se adăuga amenințarea lui Carol de Hohenzollern Sigmaringen de a abdică, ceea ce ar fi însemnat un pas înapoi pe drumul renașterii românești, readucând Principatele în puterea turcilor³ – erau urmărite cu deosebită atenție la Roma tocmai din prisma echilibrului european la care Visconti Venosta ținea foarte mult: era cunoscuta teorie a păcii cu orice preț, garantată de marile puteri. Prudența italiană era manifestă, la fel ca și în alte episoade (precum problema deschiderii unei monetării naționale sau a folosirii denumirii de „România” mai curând decât a termenului „Principate”), și în tratativele cu românii privind posibila semnare a unui tratat comercial – cum deja făcuseră alte mari puteri –, precum și în momentul acordării permisiunii de a

* Università degli Studi Roma Tre, Italia; guida@uniroma3.it.

¹ Angelo Tamborra, *Cavour e i Balcani*, Torino, 1958; Nicolae Corivan, *Les étapes de la politique du Royaume de Sardaigne concernant l'Union des Principautés (1856–1859)*, în „Revue roumaine d'histoire”, XVII, 1968, nr. 4, p. 525–542. Despre aspectele internaționale vezi *Unirea Principatelor și puterile europene*, București, 1984.

² Federico Chabod, *La politica estera dell'Italia dal 1871 al 1914*, în „Bollettino della R. Università per stranieri”, XII, 1940, nr. 19–20, p. 419–436; Domenico Caccamo, *L'Italia, la questione del Veneto e i Principati danubiani (1861–1866)*, în „Storia e politica”, 19, 1983, 3, p. 435–456; despre Stânga italiană văzută din România vezi Ștefan Delureanu, *La Sinistra costituzionale italiana nei primi anni di governo e l'opinione romena, în Stato e società dal 1876 al 1882. Atti del XLIX Congresso di Storia del Risorgimento*, Roma, 1979, p. 441–456.

³ Despre posibilitatea abdicării lui Carol vezi Domenico Caccamo, *L'Italia, la questione d'Oriente e l'indipendenza romena nel carteggio del Consolato italiano a Bucarest*, în „Storia e politica”, XVIII, 1979, nr. 1, p. 74–77.

„Revista istorică”, tom XXIV, 2013, nr. 3–4, p. 259–267

deschide o agenție consulară românească la Roma. Numai în ceea ce privește acest ultim caz tratativele au fost încununate de succes, iar reprezentanții români (Gheorghe Cantacuzino și apoi Constantin Esarcu) au putut opera în capitala italiană, cu condiția ca funcțiunile lor să fie limitate, pentru a nu se crede că s-ar dori să se facă din agenție o mică ambasadă. Visconti Venosta, în realitate, își dăduse acordul fără dragă inimă⁴.

După căderea Dreptei în martie 1876, bătrânul Amedeo Melegari⁵, succesorul lui Visconti Venosta la Externe, insista în continuarea politicii de prudență: și el era convins că un stat tânăr așa cum era Regatul Italiei, proaspăt ieșit din repetate experiențe de război și evenimente revoluționare, trebuia pus de acord cu restul Europei fără a se angaja în periculoase aventuri diplomatice care ar fi putut duce la izolare. În cazul lui Melegari se adăuga o ușoară doză de incertitudine, care i-a nemulțumit ulterior pe români⁶.

În schimb, cel care nu împărtășea pe deplin prudența guvernului de la Roma era baronul Fava, consul la București din noiembrie 1868 până în decembrie 1879, și aceasta cu toate că avea idei mai curând moderate, provenind din rândurile diplomației bourbone. Fava vedea cu ochi buni îndeosebi politica de progres lent către o mai mare autonomie condusă de exponenții moderați români, mai ales de ministrul de Externe, Vasile Boerescu. Nu s-a pronunțat într-adevăr nici contra semnării tratatului comercial, nici contra deschiderii agenției românești la Roma. Atrăsese totuși atenția ministrului său asupra declanșării crizei din Orient, o adevărată excepție în cadrul opiniei publice italiene⁷.

Chiar în ianuarie 1875, în preajma crizei, s-a făcut auzită o voce încă și mai puternic filoromână, aceea a inginerului Edoardo Gioia. Personaj cu idei saint-simoniene, acesta credea că progresul tehnico-economic l-ar fi adus cu sine și pe cel uman și politic; după ce a lucrat la canalul de Suez și și-a făcut un renume, și-a desfășurat activitatea în România, descoperind imensele resurse încă neexploatare din această țară, către care Italia putea să se îndrepte, așa cum semnală într-o broșură adresată lui Minghetti, în același scop. În anii următori vocea sa s-a ridicat de mai multe ori în favoarea României⁸.

⁴ *Ibidem*, p. 65–124. Pentru punctul de vedere al Vaticanului despre criza orientală și România, vezi Rita Tolomeo, *La Santa Sede e il mondo danubiano-balcanico. Questioni nazionali e religiose (1875–1921)*, Roma, 1996 (cap. I).

⁵ Fost susținător al ideilor lui Mazzini, profesor de drept internațional și de drept constituțional la Torino (1848), deputat de centru-stânga în 1849 și senator din 1862, Melegari a fost secretar general la Externe și ambasador la Berna; a fost ales ca ministru al Afacerilor Externe (1876–1877) în primul guvern Depretis.

⁶ Domenico Caccamo, *L'Italia, la questione d'Oriente e l'indipendenza romena*, p. 92 și urm.

⁷ *Ibidem*, p. 90–92. Marco Antonio Canini, despre care vom vorbi mai târziu, susținea că Fava era un „bourbon” și că dorea ca Enrico De Gubernatis, fratele cunoscutului savant italian Angelo De Gubernatis, să îi ia locul la București. Vezi Francesco Guida, *L'Italia e il Risorgimento balcanico. Marco Antonio Canini*, Roma, 1984, p. 291. După război, Fava a amânat cât timp a putut plecarea sa din București, unde a rămas din 1868 până în decembrie 1879; vezi Rudolf Dinu, *Studi italo-romeni. Diplomazia e società 1879–1914*, București, 2009, p. 225–230.

⁸ Edoardo Gioia scria despre necesitatea unui acord comercial (*Lettera all'onorevole Marco Minghetti, presidente del consiglio dei Ministri del re d'Italia, sulle convenzioni commerciali colla*

În 1875, totuși, aceste intervenții constituiau încă excepții. Opinia publică italiană, dimpotrivă, alăturându-se celei anglo-franceze și fiind influențată de propaganda israelită, nu era favorabilă Principatelor dunărene din cauza problemei evreiești foarte dezbătute, mai cu seamă în Moldova. În acest sens au fost intervenții parlamentare (Mauro Macchi) și articole în ziare, atât în moderata „L'opinione”, cât și în progresistul „Il diritto”, toate condamnând atitudinea de așteptare a guvernului de la București față de rezolvarea problemei evreiești⁹.

Anii 1875–1876 nu au adus noutăți semnificative în raporturile dintre Italia și România, în afară de faptul că angajamentul de prudentă așteptare asumat de România, cel puțin în mod oficial, la izbucnirea crizei din Orient și îndeosebi față de războiul sârbo-turc a fost pe placul guvernului de la Roma, care a continuat să-l sfătuiască pe cel de la București să se mențină în afara furtunii politice care traversa Europa. Totuși, îndată ce diplomația românească a cerut guvernului italian să sprijine cererile avansate Sublimei Porți, Melegari s-a dovedit mai precaut chiar decât otomanii. Deși îndoindu-se de afirmațiile românești de neutralitate, în special față de insurecția bulgară din 1876, pe întreaga durată a acelui an Ministerul de Externe italian nu a avut motive serioase de preocupare: România părea că nu dorea să intre în război¹⁰.

La sfârșitul anului 1876 și începutul lui 1877, situația începe să se precipite. Totuși Italia, ca și restul Europei, nu a condamnat Proclamația unilaterală de Independență din 9 mai 1877. Melegari, în schimb, știind de Convenția de la Livadia din 16 aprilie dintre România și Rusia, și-a exprimat în mod apăsător dezaprobarea față de acest acord încheiat de români fără a se consulta, ca întotdeauna, cu diplomațiile europene. Recunoașterea statului suveran a fost respinsă până la încheierea războiului, îndeosebi ținând cont de starea de semi-ocupare militară a Principatelor dunărene¹¹. Această înrăutățire a relațiilor oficiale italo-române a fost totuși de mult prea scurtă durată pentru a îi corespunde o condamnare a acțiunii guvernului român în opinia publică italiană. Când trupele române au trecut Dunărea, la insistența cerere a marelui duce Nikolaj, fratele țarului și comandantul armatei ruse, care, la sfârșitul lui iulie, suferise, după câteva ușoare victorii, înfrângeri îngrijorătoare sub redutele Plevnei, atunci și prudența diplomației italiene a încetat. Mai târziu prim-ministrul Agostino Depretis scria: „La Roumanie a tenu bravement sa place sur les champs de bataille et elle peut prétendre à la reconnaissance de son indépendance du jour où la Porte n'est plus à même de maintenir sa suzeraineté sur la Principauté.”¹²

Opinia publică italiană a urmărit cu interes, chiar de la început, criza din Orient. A fost trimis chiar un număr însemnat de voluntari pe frontul de la Drina,

Ruménia, Roma, 1875); Domenico Caccamo, *L'Italia, la questione d'Oriente e l'indipendenza romana*, p. 85–89.

⁹ *Ibidem*, p. 78.

¹⁰ *Ibidem*, p. 90–97.

¹¹ *Ibidem*, p. 102.

¹² *Documenti diplomatici italiani*, s. a II-a, vol. IX, p. 452, Depretis à Di Robilant, Rome, 24 février 1878.

care mergeau să lupte, conform spiritului garibaldian, alături de sârbi¹³. Începând cu 1877 atenția s-a îndreptat asupra României și a iminentului război ruso-turc. În timpul războiului au fost prezenți pe frontul dunărean trimișii următoarelor ziare: „Il pungolo”, „Roma”, „Il bersagliere”, „Fanfulla”, „L’illustrazione italiana”, „Corriere della sera”, „Gazzetta piemontese”, „Il popolo romano”, „Opinione” și „Il secolo”¹⁴. Pe lângă ziariști, au venit și alți voluntari, dar cu un succes redus: guvernul român a refuzat într-adevăr să formeze o legiune străină care să se alăture trupelor regulate. Motivele refuzului erau multe: înainte de toate puternicul aliat rus nu agreea alți voluntari decât pe cei bulgari, a căror patrie urma să fie eliberată și care erau deja încadrați în armata țaristă. Era interzisă includerea între bulgari a altor slavi și mai ales a sârbilor, care se dovediseră puțin dispuși, cum notează un martor, „să fie executanți orbi ai ordinelor moscovite”. În plus, românii știau că o formațiune neregulată înseamnă grave probleme economice și îndeosebi de ordin strategic. Știau de asemenea că suspicioasa și puternica Austrie nu ar fi văzut cu ochi buni o asemenea recrutare, așa cum s-a întâmplat mai cu seamă după ce au trebuit să accepte includerea românilor din Banat, Transilvania și Bucovina. Câțiva italieni care s-au oferit voluntari nu s-au mai întors în Italia. Este cazul lui Luigi Cazzavillan, voluntar foarte tânăr cu Garibaldi în 1866 (probabil și în 1867) și în Franța în 1870, care s-a oprit în România, unde a știut să se îmbogățească din comerț, fondând de asemenea câteva ziare la București, precum „Fraternitatea italo-română” (ulterior „Frăția româno-italiană”) și foarte cunoscutul „Universul”¹⁵.

Printre ziariștii prezenți pe frontul dunărean îi amintim pe avocatul Giuseppe Marcotti, Nicola Lazzaro și Marco Antonio Canini. Dintre aceștia trei, ultimul este fără îndoială personajul cel mai important. Canini a participat la revoluția de la Veneția și de la Roma în 1848–1849, a mers în exil în Grecia, Turcia și România. De aici a fost expulzat de două ori din motive politice¹⁶. În 1877, ajuns la București

¹³ Marcella Deambrosis, *La partecipazione dei garibaldini e degli internazionalisti italiani alla insurrezione di Bosnia ed Erzegovina del 1875–76 e alla guerra di Serbia*, în *Studi garibaldini e altri saggi*, Mantova, 1967, p. 33–82; eadem, *Garibaldini e militari italiani nelle guerre ed insurrezioni balcaniche (1875–1877)*, în „Giuseppe Garibaldi e le origini del movimento operaio italiano (1860–82): atti e memorie”, 19, 1983–1984, p. 29–51; Jože Pirjevec, *Italijanska Levica i vstaja v Bosni in Hercegovini 1875–1878*, în *100 godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drušim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–78. godine*, ed. Rade Petrović, Sarajevo, 1977, vol. I, p. 211–214; Nikša Stipčević, *Dva preporoda. Studije o italijansko-srpskim kulturnim i političkim vezama u XIX veku*, Beograd, 1979; Armando Pitassio, *L’Estrema Sinistra e il movimento garibaldino di fronte alla crisi d’Oriente del 1875–1878*, în „Europa Orientalis”, II, 1983, p. 107–121.

¹⁴ Francesco Guida, *La Bulgaria dalla guerra di liberazione sino al trattato di Neuilly (1877–1919). Testimonianze italiane*, Roma, 1984, p. 11–13.

¹⁵ *Ibidem*, p. 15, 27–29; Claudio Isopescu, *La stampa romeno-italiana in Romania e in Italia*, Roma, 1937, p. 28–29; Ioan-Aurel Pop, Ion Cârja, *Un italian la București: Luigi Cazzavillan (1952–1903)*, Cluj-Napoca, Vicenza, 2011.

¹⁶ Francesco Guida, *L’Italia e il Risorgimento balcanico*; despre ideile lui Canini asupra originii poporului român vezi Francesco Guida, *Marco Antonio Canini et l’ethnogenèse du peuple roumain*, în *Ouest-Est: dynamiques centre-périphérie entre les deux moitiés du continent. Des regards interdisciplinaires*, Paris, 2011, p. 137–150.

la începutul lunii mai, a asistat personal la proclamarea stării de război *de facto* și a Independenței. Cu o mentalitate tipică mazziniană (deși el susținea că nu a fost niciodată agentul lui Mazzini)¹⁷, Canini dorea ca în Orient să se poarte împotriva turcilor un război de eliberare de către toate popoarele balcanice oprite; îi mustra îndeosebi pe unguri pentru implicarea lor turcofilă și pe români pentru că nu au ieșit la luptă alături de sârbi în 1876. Poziția aceasta, după cum se vede, este diametral opusă sfaturilor prudente ale lui Melegari. Ca om pragmatic, accepta oricum că o putere imperialistă, precum Rusia, doborâse Imperiul Otoman: „Lucrul făcut este bine făcut. Se prăbușește seculara tiranie a turcilor.”¹⁸ În această primă fază a războiului el a fost mai curând pript față de români: înainte de toate pentru că încă o dată se aștepta ca aceștia să coboare pe câmpul de luptă. Își dădea pe deplin seama că atâta prudență din partea românilor se datora lipsei unui tratat formal de alianță ruso-română care să dea României dreptul de a sta la masa păcii. Diplomația rusă manifesta mai curând, în acel moment, dispreț față de acceptarea unui eventual ajutor militar român: această trufie se atenuează însă spre sfârșitul lunii iulie, după cum se știe. De asemenea Canini se întreba, ca de altfel românii înșiși, care ar fi capacitatea de luptă reală a armatei române, care încă nu primise botezul focului¹⁹. Aceste dubii au fost înlăturate pe deplin de dovezile eroice furnizate la Plevna de români. Altă preocupare serioasă a vechiului revoluționar italian era aceea că războiul ar fi putut favoriza instaurarea stării de asediu și declanșarea unui masiv fenomen inflaționist din cauza emiterii de obligațiuni în valoare de milioane de lei de către stat: „moneda de hârtie și legislația militară – iată darurile democraticilor sau roșiilor pentru țara lor, săraca Românie.”²⁰ Grijă că democrația avea să sufere din cauza stării de război nu l-a părăsit până la plecarea din țară la începutul lui noiembrie, chiar dacă în acel timp opiniile lui erau mult mai puțin severe²¹.

În iunie și iulie 1877, Canini a urmărit rapida avansare a rușilor până la Balcani, deplasându-se și el până la acei munți, asistând la trecerea Dunării de către trupele ruse, vizitând principalele localități cucerite pe timpul ofensivei și având chiar ocazia să-l cunoască personal pe țarul Alexandru II²². În acele luni este plin de admirație față de victoriile rusești, dar și stupefiat de inexplicabila inacțiune și retragerea turcilor. Când au sosit primele știri negative de la Plevna, el se găsea

¹⁷ În [Marco Antonio Canini], *Vingt ans d'exil*, Paris, 1868, se pot citi unele critici aduse de acesta strategiilor lui Mazzini.

¹⁸ „Il pungolo”, 4 mai 1877.

¹⁹ Francesco Guida, *Marco Antonio Canini, corrispondente dal fronte di guerra russo-turco nel 1877*, în „Archivio storico italiano”, CCCXXXVII, 1979, p. 335–424.

²⁰ „Il pungolo”, 14 iunie 1877.

²¹ Reprezentant belgian la București, Frédéric Hoorickx scria: „Toutes les forces vitales du pays sont employées à une œuvre dont il n'est pas encore permis de prévoir le résultat final. Les populations sont épuisées par les réquisitions militaires et le trésor public n'est plus à même depuis longtemps de faire face aux opérations militaires.” *Apud* Nicolae Bărbuță, Nicolae Bocșan, *Independența României în opinia belgiană*, Cluj-Napoca, 1980, p. 134.

²² Francesco Guida, *Marco Antonio Canini, corrispondente dal fronte di guerra russo-turco nel 1877*, p. 375–377.

chiar la pasul balcanic Șipka, viitorul teatru al unei îndelungate rezistențe rusești la contra-ofensiva otomană: din scrupul de cronicar și pentru a nu-și risca viața în cazul în care turcii ar fi reușit să îi alunge din trei părți pe ruși în Valea Iantra până la Dunăre, el s-a grăbit să se întoarcă spre nord, într-o zonă mai sigură. Aflând că românii, în persoana generalului Manu, au refuzat să intervină în ajutorul rușilor, în baza unei simple convocări din partea acestora, el se plânge încă o dată de inacțiunea românilor, considerându-i prea orgolioși. Totuși, câteva zile mai târziu, el arată că și-a schimbat opinia, fiind mulțumit că, în sfârșit, a coborât pe câmpul de luptă nu un imperiu contra altuia, ci o națiune care lupta pentru propria independență²³.

De la jumătatea lui august Canini s-a stabilit în zona de operații de lângă Plevna, acordând o maximă atenție mișcărilor trupelor române. Aproape toți ceilalți trimiși au urmărit în schimb bătălia pe partea stângă a frontului de atac, unde luptau rușii. Canini s-a menținut astfel aproape de liniile infanteriștilor români, temându-se să nu fie prins dacă primele atacuri ar fi fost respinse. El subliniază: „dacă românii s-ar fi dispersat, dacă ar fi fugit, urmăriți de turci, cu greu aş fi putut să mă salvez.”²⁴ În schimb, cu toate că rezultatul bătăliei a fost aproape total defavorabil armatelor aliate, comportamentul românilor a fost, după Canini, cu adevărat admirabil. Conducerea „acestor trupe noi, care nu mai simțiseră mirosul prafului de pușcă decât la parade, ... a fost eroică”. La doi ani după eveniment păstra încă vie în memorie ziua aceea; în 1879 scria: „S-a văzut atunci că descendenții coloniilor romane, stabilite la Dunăre, au păstrat valoarea strămoșilor lor.”²⁵ Războiul din 1877 a adus românilor – spunea el – simpatia întregii Europe. În corespondența sa din 1877 nu a lipsit să nu semnaleze unele episoade care i s-au părut semnificative: „am văzut un soldat român rănit la brațul și la mâna dreaptă, care ducea două puști, pe a sa și pe a unui prieten căzut. Întrebat de mine, îmi spune că acestea sunt bunurile patriei și trebuia să aibă grijă de ele. Alții duceau chiar și trei puști. Știți că primul lucru care destramă cu adevărat trupa este aruncarea puștilor.” Întâlnind apoi un ofițer rănit, care plângea, îl auzi spunând: „nu plâng pentru mine, ci pentru camarazii mei ofițeri care au căzut aproape toți.”²⁶ În realitate primul corp român intrat în contact cu inamicul, Regimentul 10 Dorobanți, a fost nimicit aproape complet în luptă: au rămas în viață numai patruzeci și trei de oameni și nici un ofițer. La sfârșitul zilei, nota Canini, din peste 8.000 de oameni care au luat parte direct la luptă au căzut morți, au fost răniți sau dați dispăruți aproape 4.000: un om din doi²⁷. Și rușii au avut

²³ *Ibidem*, p. 390–391.

²⁴ „Il pungolo”, 22 septembrie 1877.

²⁵ *La verità sulla questione degli israeliti in Rumania (amicus Plato, sed magis amica veritas)*, Roma, 1879. El mai scrisese și cu altă ocazie despre descendența românilor din legionarii lui Traian: vezi Francesco Guida, *Marco Antonio Canini et l'ethnogenèse du peuple roumain*.

²⁶ „Il pungolo”, 20, 21 septembrie 1877.

²⁷ *Ibidem*, 22 septembrie 1877. Gheorghe D. Stoean, Ion G. Pană, *Epopeea Independenței României 1877–1878*, Cluj-Napoca, 1977, p. 218 dau cifre diferite. Ministrul Afacerilor Externe din Rusia, Gorceakov, avea o altă opinie. „La conversation a porté encore sur la coopération de l'armée roumaine. Le Prince Gorchakoff s'est vivement défendu de l'avoir recherchée et il dit le vrai. De tels alliés peuvent être embarrassants et on n'a qu'une médiocre confiance dans leurs aptitudes militaires. La

foarte grele pierderi, superioare numeric celor române, dar în timp ce ei nu au reușit să cucerească, dacă nu momentan, o singură redută inamică, oamenii principelui Carol au smuls turcilor, într-o suită de violente asalturi, puternicul fort de la Grivița I. „Dacă, cel puțin în sectorul drept al frontului de atac, succesul nu a fost de proporții superioare sau complet, aceasta s-a datorat, în afară de rezistența tenace a soldaților turci foarte buni, și unei grave erori în studiul pozițiilor inamice, care a făcut să se creadă că acolo ar fi un singur loc cu tranșee, când, în schimb, erau două, ceea ce a făcut ca infanteria română să alerge o lungă porțiune de teren sub focul inamic.”²⁸ Unul din cele două forturi a fost, cum am spus, cucerit.

În timp ce la Plevna începea un lung și decisiv asediu, care s-a terminat abia la 10 decembrie, prin predarea lui Osman pașa, intervenția românilor în război și eroicul lor comportament la Plevna, despre care au scris toate ziarele europene, nu au rămas fără ecou în Italia. Într-adevăr, observatorii italieni au dat imediat semne clare că și-au schimbat părerea. Printre primii, consulul Fava, cu toată prudența din lunile precedente, vorbea acum despre „bravura dovedită până acum de armata și artileria română” și lăuda „participarea directă a românilor la război, în împrejurările critice în care se afla armata imperială”²⁹.

Ceea ce este mai important în interiorul Stângii italiene este că s-a constituit un grup de deputați cu idei hotărâte și filoromâne, care, prin venirea lui Depretis la Externe, a reușit să influențeze și să schimbe poziția politicii externe italiene. O amplă publicistică a secondat acțiunea acestor oameni politici, deși a existat și un curent de opinie publică paralel care continua să preseze guvernul pentru a sprijini cauza evreilor din România, așa cum se întâmplase în Anglia și Franța³⁰.

Aceste presiuni au condiționat totuși numai într-o foarte mică parte acțiunea diplomației italiene, care apăra interesele României atât la Berlin³¹, cât și în

défensive, la garde des places en arrière de l'armée était pour les Roumains le meilleur rôle à jouer; mais il a fallu tenir compte des aspirations du Prince Charles et on a coupé court aux malentendus en lui conférant le commandement du corps russo-roumain qui se bat en ce moment à l'extrême droite. Au fond c'est une satisfaction plutôt morale, car le Général Zatoff qui commande en second sera le chef effectif.” Vezi *Războiul de Independență al României. Documente diplomatice franceze (1877)*, ed. George Ciorănescu, București, 2004, p. 295.

²⁸ „Il pungolo”, 18 septembrie 1877; Nichita Adăniloie, *Independența națională a României*, București, 1986, p. 323; vezi și Gheorghe D. Stoean, Ion G. Pană, *op. cit.*, p. 197–220. Mai precis este ceea ce scriu Al. Gh. Savu et al., *Cooperarea româno-rusă în bătălia a treia de la Plevna*, în *România în Războiul de Independență, 1877–1878*, coord. Ion Coman, București, 1977, p. 205: „Distanța între ele era de 533 m. Aceste redute fuseseră astfel construite încât, din orice parte le-ar fi privit, atacatorul nu putea să observe – cu mijloacele de atunci – decât una dintre ele: dinspre sud și est se vedea doar reduta Griviței nr. 1; dinspre nord – doar reduta Griviței nr. 2.”

²⁹ Domenico Caccamo, *L'Italia, la questione d'Oriente e l'indipendenza romana*, p. 104.

³⁰ *Ibidem*, p. 105 și urm. Și Canini a scris despre problema evreiască în România, pe lângă studiul citat la nota 25, *La verità sulla questione degli israeliti in Rumania (amicus Plato, sed magis amica veritas)*, și alte materiale precum *Gli israeliti in Rumania e il commendatore Baccio Emanuele Maineri, celebre antisemita*, Venezia, 1883. Felul în care guvernul român a reușit să dejoace hotărârile Congresului de la Berlin despre evreii din România este explicat de Victor Neumann, *Istoria evreilor din România*, Timișoara, 1996, p. 171–173.

³¹ Vito Grasso, *L'atteggiamento diplomatico italiano sulla questione romana al Congresso di Berlino*, în „Revue roumaine d'histoire”, XVII, 1978, nr. 1, p. 77–92. În privința ajutorului italian

arbitrajul internațional asupra Dobrogei. Mai mulți exponenți ai opiniei publice italiene s-au manifestat de asemenea pe o poziție filoromână. Edoardo Gioia a publicat cartea *La questione d'Oriente, l'Italia e il Congresso. Lettera a Benedetto Cairoli*³², în care lua poziție împotriva menținerii statu-quo-ului și în favoarea unui stat român independent, care avea dreptul la Basarabia. Enrico Croce, director al ziarului „La voce d'Italia” la București în anii 1878–1879, scria și el că neutralitatea României trebuia garantată de Europa cu o graniță până la Nistru³³.

În ciuda unui ajutor cum a fost cel italian, se știe că la Congresul de Pace de la Berlin guvernul român nu a reușit să salveze districtele meridionale ale Basarabiei, cedate Rusiei, dar a obținut Dobrogea de nord³⁴. Nu în ultimul rând, Italia, chiar de la sfârșitul anului 1878, după ce a încheiat în luna martie a aceluiași an un tratat comercial cu guvernul de la București³⁵, a fost prima putere occidentală care a pornit pe drumul recunoașterii statului nou-născut. Cu toată excelenta dispoziție a guvernului de la Roma față de români (care constituiau, alături de greci, aliații naturali ai Italiei în Europa Sud-Orientală), tratativele au durat mult. În acest fel, Italia, recunoscând în decembrie 1879 Independența României și acreditând în persoana lui Tornielli un ministru plenipotențiar la București, a anticipat recunoașterile succesive de către Germania, Franța și Anglia³⁶.

Unul dintre cei mai fervenți deputați filoromâni, Ruggiero Maurigi, a salutat recunoașterea Independenței cu cuvinte care constituie o bună încheiere pentru studiul de față: „Anunțul recunoașterii României va fi primit cu satisfacție în țara noastră, care păstrează amintirea modului în care în ultimii douăzeci de ani poporul și parlamentul român s-au asociat cu entuziasm tuturor bucuriilor noastre și tuturor durerilor noastre. Solidaritatea de neam și de tradiții, interese politice și comerciale, amintiri istorice care în orice clipă alături România Italiei fac astfel ca poporul român să atragă întotdeauna simpatia Italiei, atâta timp cât el va continua să fie un demn reprezentant al neamului latin în acel amestec tenebru de nații, limbi, credințe și naționalități care se cheamă Peninsula Balcanică, o insulă de civilizație cum a fost în trecut și cum va fi, desigur, și mai mult în viitor, dacă acele reforme inițiate vor avea o tot mai mare confirmare de către principiile de libertate și egalitate.”³⁷

acordat cauzei României, este mai realistă interpretarea lui Alberto Basciani, *Le relazioni diplomatiche fra l'Italia e i Principati romeni dalla Mica Unire al Congresso di Berlino*, în *Italia e Romania verso l'Unità nazionale*, ed. Francesco Guida, București, 2011, p. 74–90.

³² Roma, 1878.

³³ Enrico Croce, *La Romania davanti all'Europa*, Firenze, 1878. Ideile filoromâne și „pan-latiniste” ale lui Croce au fost mai bine dezvoltate de Bruto Amante: vezi de pildă cartea lui *La Romania illustrata: ricordi di viaggio*, Roma, 1888 (Fondi, 2012).

³⁴ Teodor Pavel, *Între Berlin și Sankt Petersburg. Românii în relațiile germano-ruse din secolul al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 2000, p. 165–189.

³⁵ *Convenzione di commercio e navigazione*, semnată la Roma în ziua de 23 martie 1878; *35 anni di relazioni italo-romene, 1879–1914. Documenti diplomatici italiani*, ed. Ion Bulei, Rudolf Dinu, București, 2001, p. 19.

³⁶ Rudolf Dinu, *op. cit.*, p. 227–231.

³⁷ Domenico Caccamo, *L'Italia, la questione d'Oriente e l'indipendenza romena*, p. 124.

THE ROMANIAN WAR OF INDEPENDENCE AND ITALY. DIPLOMACY,
PUBLIC OPINION AND WAR CORRESPONDENCE

Abstract

Even if the Italian government and general public had shown reservations in relation to Romania, especially because of the Jewish issue, and continued to do so in the first months after Romania's proclamation of independence on 9 May 1877, beginning with the summer of 1877, when Romania entered the Russo-Turkish War, the Italians sympathized with the Romanians. Developments which led to Romania's entering the war were followed with interest by the Italian general public, and several Italians showed willingness to enroll as volunteers in the Romanian Army. The Italian journalists, especially Marco Antonio Canini, wrote about the bravery of the Romanian Army in clashes south of the Danube, and their articles contributed to creating a pro-Romanian trend of opinion in Italy and making Italian diplomacy support Romania's interests at the Berlin Conference.

Keywords: war correspondence; diplomacy; Russo-Turkish War; Romania; Italy

TRANSNISTRIAN AUTONOMY: THE ROMANIAN DIPLOMATIC AND SECURITY PERSPECTIVE (1924)

VADIM GUZUN*

“Why arm yourself and fight, getting new wounds, when you can, peacefully,
win moral victories, which, at a certain point, will bring real gains?”¹

INTRODUCTION

The geopolitical project at the Eastern border of Romania in 1924 is relevant for establishing the impact on the bilateral Romanian-Soviet relations, as well as for the components that ensured the functioning of the anti-Romanian project – even more so, since one of its main elements was the Romanian one – from across the Dniester. This study tries to define the moment when the events related to the founding of the Moldavian ASSR were brought to the attention of the Romanian diplomatic corps, the information available at the time on this, the authorities’ reaction and, obviously, the assessments of the analysts in Bucharest. Since the sources we have identified come from the diplomatic missions, as well as the General Directorate of Safety Police, from the Interior Ministry,² we have complemented the diplomatic perspective with the security one. The two categories of documents cover both dimensions of the topic: the external one, which reflects the impact on the diplomatic relations falling within the competence of the Ministry of Foreign Affairs, and the internal one, related to the national security, pertaining to the intelligence services.

After the liquidation and banishing of the Bolshevik bands that had terrorized the population in Bessarabia, the relation between the Romanians and the Soviets in 1924 was marked by attempts at normalization. Following an improper attempt to establish an independent Ukrainian state with which Romania had good neighborly relations, based on reciprocal territorial recognition, Bucharest was confronted, at the other extreme, with the establishment of the Moldavian ASSR. The organization of

* Ministry of Foreign Affairs, Romania; vadinguzun@gmail.com.

¹ N. Bruck, *The Soviet Moldavian Republic*, in “Vossische Zeitung,” 1924.

² On the organization and activity of the General Directorate of Safety Police (*Siguranța*), see P. Moraru, *Din activitatea Siguranței Generale a Statului în Basarabia interbelică*, in “Analele științifice ale Academiei Ștefan cel Mare a M.A.I. al Republicii Moldova. Științe socioumanistice,” Chișinău, 7, 2006, pp. 175–180.

the pseudo-state entity was a direct threat to the territorial integrity of the Romanian state, occurring after the negotiations between Langa-Răscanu and Krestinsky in Vienna (27 March – 2 April 1924) had failed. The reason, according to the evaluation of the Ministry of Foreign Affairs, was the rigid tactic of the Romanian Government and its representatives, but especially the bad faith of the Soviets.³

At the beginning of the 1920's, Russia was isolated externally and the foreign trade relations were almost nil. The *New Economic Policy* had positive effects not only on the internal situation (especially on agriculture and industry), but also on the international situation. Thus, towards the mid 1920's, the USSR managed to come out of isolation, establishing diplomatic relations with 20 states.⁴ It is not a coincidence that 1924 was considered to be “the year of the USSR's recognition,” a year when 10 states (including UK and France) recognized the Soviets – a sign of their consolidation process on the European political scene. It is the first year, a difficult one, in a decade when the USSR would place Romania in an area of states with which it had no diplomatic relations, with all the consequences deriving from this situation.⁵ Behind the image of danger that Romania, as well as Poland, represented for the young state, systematically fueled by the propaganda and security apparatus of the Bolsheviks, there were also attempts to revolutionize Bessarabia. Part of the daily realities at the Eastern border were bloody clashes between units of the Romanian Army and groups of Soviet agents penetrating Bessarabia, backed by some residents with communist visions,⁶ as well as by units of the Red Army.⁷

In the context of a similar failure in Germany, Austria, Hungary and Bulgaria, and due to its proximity to Odessa – the center of Moscow's subversive actions on Romanian soil –, southern Bessarabia was most affected by those actions.⁸ The relevance of settling these incidents needs to be seen in the logic of implementing Moscow's decision to create a state entity on the left bank of the Dniester. In his fundamental work *Bessarabia: Historical National Rights*, historian Gheorghe I. Brătianu underlines two events in 1924 “of equal importance” for the evolution of the Soviet-Romanian relations, demonstrating that “during 1920 the Soviet Government was ready to give up, several times, any claims over Bessarabia, by signing an authentic treaty.” These two events were the establishment of the Moldavian Republic and the “insurrection” in Tatarbuniar, “heavily supported by

³ Arhivele Ministerului Afacerilor Externe, Bucharest (hereafter: AMAE), file 71/1920–1944. URSS, vol. 130, analysis of T.R. Pogoreanu, *Încercări de normalizare și îmbunătățire a relațiilor dintre România și Rusia sovietică, 1918–1939*, pp. 358–360.

⁴ G.N. Sevostianov *et al.*, «Совершенно секретно» Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.), vol. II, 1924, Moscow, 2001, p. 11.

⁵ *Ibidem*, vol. I, 1922–1923, part I, Moscow, 2001, p. 12.

⁶ M. Sălăjan, *Румыния в 1919–1947*, in *История Румынии*, ed. by I.A. Pop, I. Bolovan, Moscow, 2005, pp. 576–577.

⁷ *Бессарабия на перекрестке Европейской дипломатии. Документы и материалы*, ed. by V.N. Vinogradov *et al.*, Moscow, 1996, p. 254. The authors quote American diplomatic reports.

⁸ Ch.U. Clark, *Bessarabia. Russia and Roumania on the Black Sea*, New York, 1927, pp. 243–248, 262–263.

the illegal ammunition stockpiles and headed by the revolutionary bands from across the Dniester.”⁹

PREPARATORY ACTS – INTRIGUE IN BESSARABIA AND THE NATIONAL LIFE ACROSS THE DNIESTER

The autonomy was proclaimed on 12 October 1924. The strategic rationale, in particular the purpose of facilitating the expansion into Romania and the Balkans, was extremely obvious.¹⁰ The assessment of the event’s significance by Italian diplomats accredited in Moscow, according to whom the establishment of the Moldavian ASSR “responded to the strategic and tactical need of the Soviet policy towards Romania,”¹¹ is confirmed in the *Note of the Romanian Initiative Group addressed to the TK of KP(b)R and TK of KP(b)U* on 22 September 1924. The entity “should have as a purpose not only compromising the Romanian bourgeoisie in Bessarabia, but also the same purpose as in the rest of Romania,” serving as “a political magnet that could pull Bessarabia even further away from Bucharest.”¹² The model for establishing an autonomous entity was used by the Kremlin in the case of the Karelian ASSR and Buryat-Mongolian ASSR, which strategically targeted Finland and Mongolia, respectively. A role as a “political-propagandistic factor” was attributed as well to the Byelorussian SSR over Poland.¹³

The sources of the diplomatic corps in Bucharest on this issue were external (communications of the diplomatic missions, including press monitoring), as well as internal (informative and evaluation notes of the intelligence services). The Inspectorate of Safety Police in Bessarabia was closely monitoring, selecting and translating, where needed, publications from the left bank of the Dniester. These constituted the media platform for the demarches of the Soviets on organizing the autonomous republic, playing at the same time a liaison role between the authorities and the Romanian population that was subject to the political-identity project. The issue no. 7 of 21 August 1924 of “*Plugarul roș*” is relevant here: “We have received today, from several Moldavian villages, resolutions of the assemblies, with demands to the *Gubispolkom*¹⁴ and the Moldavian section of *Gubkom* KP(b)U¹⁵ to advocate in front of VUTIK¹⁶ and TKKP(b)U¹⁷ the issue of organizing the Moldavian Republic

⁹ Gh.I. Brătianu, *Basarabia. Drepturi naționale istorice*, Bucharest, 2004. See the chapter *Basarabia în relațiile dintre România și URSS*, pp. 154, 156–157.

¹⁰ Ch. King, *Moldovenii, România, Rusia și politica culturală*, Chișinău, 2002, p. 52.

¹¹ A. Basciani, *La difficile unione. La Bessarabia e la Grande Romania. 1918–1940*, Rome, 2007, pp. 203–205.

¹² *Cominternul și originile «moldovenismului»*, ed. by Gh. Cojocaru, Chișinău, 2009, pp. 162–163.

¹³ Ch. King, *op. cit.*, p. 53–54.

¹⁴ From Russian (*Губисполком*) – short for Gubernial Executive Committee.

¹⁵ From Russian (*Губком КП(б)У*) – short for Gubernial Committee of the Communist Party (Bolshevik) of Ukraine.

¹⁶ Short for Russian (*БЦИИК*) – Ukrainian Central Executive Committee.

¹⁷ Short for Russian (*ЦККП(б)У*) – Central Committee of the Communist Party (Bolshevik) of Ukraine.

on the territory of Odessa and Balta districts. (...) The Russification policy carried out by the tsarism has shown the most devastating signs of decay and destruction of the Moldavian culture. Nevertheless, without observing the lack of Moldavian culture or the weakening of the Moldavian language, we can see that the number of Moldavians has gone up several hundred thousands. And today in the Union of Soviet Socialist Republics the Moldavian nation is taken into account and cultivated by the Soviet power, which, due to the victory of the revolution, has given similar rights to all small nations.”¹⁸

“Plugarul roș” called on all citizens who knew how to write, read and speak “Moldavian,” especially teachers, and who wanted “to work together with the Soviet power among Moldavians” to register at the Moldavian Section of the Odessa Gubernial Division for Public Education. It announced several measures and decisions: the appointment of K.I. Dicescu-Dic to the Commission for National Minorities of the Ukrainian Central Executive Committee, on behalf of the Moldavians; starting with 24 June 1924, the establishment of the Moldavian Section of the Odessa Gubernial Division for Public Education; setting up training courses for Moldavian educators; editing “Moldavian literature for the people”; the arrival of 25 students of the Romanian Section of the Western Peoples University “to study the status and needs of the Moldavian villages and for political-cultural work among Moldavians”; organizing at the Romanian Section of that university a “preparatory course for Moldavian peasants and workers”; opening a “Moldavian Section” at the Odessa Gubernial Communist Party School; the “Moldavianization” of the Slobozia – Tiraspol, Grigoriopol – Dubăsari, Ananiev – Rîbnița and Crut rayons – where “most of the residents are Moldavian”; establishing a “collective farm” of Bessarabians demobilized from the Red Army, etc. The link between Moscow’s plan and Bessarabia is expressed in the form of concerns over the peasants’ situation in the province on the right bank of the Dniester.¹⁹

This piece of information was the basis for drafting the first document on the establishment of the republic that we have identified in the thematic file of the Diplomatic Archive of the Ministry of Foreign Affairs, entitled *The Moldavian Republic*.²⁰ The document, which was most likely a draft note addressed to the minister, sketches the context and key stances on the events at the Romanian-Soviet border: the official recognition of the existence of the massive Romanian minority in the Transnistrian region, creating the premises for a future national merger, the artificial and centralized character of the entity, without connection to any national emancipation movement: “Romania can only look with sympathy to this act, which gives it hope for – natural – relations with the Romanians in Russia and maybe later, sometime, their incorporation into the Mother Country. / Unfortunately, the news from there shows us that nothing is sincere, nor generous in the Bolshevik decision, and the way they seem to implement it fully demonstrates

¹⁸ AMAE, file 71/1920–1944. URSS, vol. 37, p. 170.

¹⁹ *Ibidem*, pp. 172–177, 183–184.

²⁰ The undated document has the resolution of the Minister of Foreign Affairs “Seen.”

other objectives.” The purpose of the Kremlin’s strategy is dealt with in the second part of the assessment: “1) to make Western Europe, which is credulous, uninterested in the issue and willing to look with sympathy to all apparently democratic attempts, believe that the Soviet Republic gives freedom to the peoples living in it and that these can find happiness under Moscow’s rule, and 2) to create, they believe, difficulties for Romania, by making the new republic, which they have named *Moldavian* – reviving intentionally this term that had been history since 1859. It is an attraction, if not for entire Romania, at least for the part that used to be Moldavian and, especially, for Bessarabia, which has recently broke its ties with Russia and returned to the Mother-Country.”²¹

The next relevant document is an undated synthesis, entitled *The Soviet Moldavian Issue*, of thematic publications issued in August and September 1924: “Pravda,” “Izvestia,” “Rul,” “Dny,” “Balkan Peninsula,” “Le Temps.” “Pravda” on 26 August 1924 reported that “the representatives of the Moldavian villages communicate daily to the regional committees resolutions of the peasantry assemblies regarding the establishment of the Moldavian Republic.” A few days later, on 19 August, “Izvestia” announced: “The Odessa Gubernial Committee has approved the unification of the regions inhabited by Moldavians in a single Moldavian County.” On 14 September, “Rul,” a newspaper printed in Berlin by Russian immigration, published a statement of the president of the People’s Commissariat of the Ukrainian SSR, Vlas Ciubar, stating that the new political entity would have 300,000–400,000 residents, and its capital would be the town of Ananiev. According to “Dny” (18 September 1924), in the context of the difficult economic situation and the starvation of the population, “the purpose of creating the republic is self-evident.” The moment chosen to do that, though, was inopportune, and the gesture of the Soviets would be interpreted as recognition of the Romanian character of the provinces on both banks of the Dniester. This opinion is shared by the analyst of the newspaper “Balkan Peninsula” in the issue no. 2 of April 1924 – he suspects Christian Rakovsky, one of the most bitter anti-Romanian communists, of having the idea of the new entity. The last document mentioned in the diplomatic synthesis deals with the declarations of the Romanian Finance minister, Vintilă Brătianu. Indeed, in an interview in “Le Temps,” the official was stating the position of the executive in Bucharest on “a second Romanian state,” in the sense that the establishment of the Moldavian ASSR represented the recognition of the Romanian element across the Dniester.²²

Also from this period are the first reports of the diplomatic missions on Moscow’s demarche, mainly based on press monitoring. On 28 August 1924, cable no. 2858 from the Romanian Legation in London conveyed the article of “The Times” correspondent in Riga, entitled *Soviet intrigue in Bessarabia, a Moldavian Republic*: “It is obvious that Moscow has made new plans to stir up unrest in

²¹ AMAE, file 71/1920–1944. URSS, vol. 37, p. 169.

²² *Ibidem*, pp. 185–188.

Bessarabia. Besides the direct encouragement of uprisings on Romanian territory by communist agitators, these plans include the creation of a new Moldavian Socialist Republic on the banks of the Dniester, within the frontiers of the Ukrainian Soviet. The preliminary measures have already been taken and the proclamation of the republic may come any day now, to serve as the center of agitation and as an appealing example for Romanian Bessarabia.” As it can be seen from cable no. 3616 of 29 August 1924, the Romanian Legation in Vienna was informed by the Section in Berlin that on 26 August “orders from Moscow were sent here, in order to gather as many collective petitions from foreign organizations and foreign students to request the support of the Ukrainian Executive Committee for the establishment of the Moldavian Republic. (...) Rakovsky has such requests from peasant organizations in Bessarabia, Bukovina and Moldova, around 1,500, that he is bound to bring to London.” The Romanian Legation in Warsaw, in its communication no. 3935 of 4 September 1924, sent the minister of Foreign Affairs an article published in “Kurjer Polski” on 1 September, regarding the project of the Soviet executive. The Polish analysis includes a comparison between the Moldavian ASSR, as a threat to Romania, and the Byelorussian SSR, as a threat to Poland. The conclusion is as follows: “the latest action of the Soviets in this issue, the establishment of the Moldavian Republic, should be taken into consideration very seriously by Romania.”²³

The report no. 2491/19 of 22 September 1924 from the Romanian Legation in Berlin sent to the minister of Foreign Affairs, I.G. Duca, included a cable from Moscow, dated 12 September and published in “Deutsche Allgemeine Zeitung” and in “Neue Preussische Kreuzzeitung.” This announced that “the Soviet Government, taking into account the tense relation between Russia and Romania, intends to establish along the Romanian border a buffer state, called ‘the Moldavian Republic’.” A day before the proclamation of the new autonomous republic, on 11 October, the communication no. 21114 of the Romanian Legation in Berlin informed of another hypothesis on Bessarabia: the Ukrainian Mission in Switzerland “would have received an order from Petliura and Petrushevicy, under whose command it was, to work together with the Bolsheviks towards the creation, within the Soviet Russian state, of a national Ukrainian Republic, a republic that would also include Bessarabia.” The Legation in Washington, in its communication no. 5431 of 9 October 1924, informing on the issue of the “Eastern Moldavian Republic,” mentioned that: “the new republic will have 75 rural districts, the Odessa Gubernia, which is inhabited only by Moldavians, and the districts on the banks of the Dniester, which have mixed population, but where the Moldavians account for 60%. The population of the new republic does not exceed 400,000. It will be incorporated into Ukraine, which will be charged with consolidating the small state. It is expected that the creation of an independent Eastern Moldavian Republic would have a big effect on the Moldavians on the other side of the border ... on the possible creation of a bigger republic.”

²³ *Ibidem*, pp. 189, 191–194, 196.

The resolution of the minister of Foreign Affairs on the document was: “We have known for a long time about this plan of the Soviets. What is characteristic is that the creation of this republic proves that the Soviets themselves recognize the Moldavian character of Bessarabia and, consequently, they confirm through this our rights over this region.”²⁴

At this stage, the reports of the General Directorate of Safety Police were based on three types of materials. First, there were those collected from the regional security inspectorates, especially those in Chişinău, Cernăuţi and Constanţa, from informers in the Soviet Union. Then, there were the internal evaluations, based on information collected from other sources than the eastern ones, and, thirdly, various Soviet publications. The note dated 11 September 1924 of the Bessarabia Inspectorate synthesizes the materials published on 21 August in “*Plugarul roş*” and distributed especially in the regions of the Ukrainian SSR compactly inhabited by Romanians. It underlines the fact that the Soviet executive, through the newspaper published by the Moldavian Educational Section in Odessa, “tries to make an intense propaganda for the Transnistrian population for the establishment of a Moldavian Republic between the Bug and the Dniester.” It highlights the arrival of the commissar for Public Instruction – “to control the Moldavian cultural and economic institutions” and “to take measures for introducing the Moldavian language urgently in all Moldavian central institutions.”²⁵

On 18 September 1924, from a diplomatic source, the General Directorate of Safety Police informed the Ministry of Foreign Affairs on the following: “the creation of the Moldavian Republic with the capital at Ananiev is considered a propaganda instrument against Romania. It would be a future center of attraction for Bessarabia and a moral pressure tool on Bukovina and Bessarabia. (...) The Moldavian Republic is a nest for agitation and attacks: the education and sacrifice of 400,000 Moldavians against Romania, under the leadership of the fanatic Ciubăr, a Romanian renegade.” On 24 September 1924, the General Directorate of Safety Police sent the article *General Assembly of Moldavians in Odessa*, published in “*Izvestia*,” 9 September, no. 1429. In the context of the “General Congress of Moldavians and Bessarabians,” a proof of the real “nationalist movement” across the Dniester, the rapporteur, Vadeev, informed that “not only in the Moldavian villages, but also in the Russian and Ukrainian ones, the idea of the establishment of the Moldavian Republic is met with high enthusiasm.” “The incitement to create the Moldavian Soviet Socialist Republic” was the fact that “all the oppressed Moldavians across the Dniester already view the new republic as something that brings with itself the light of freedom and human dignity.” In its final decision, “the congress” requested the superior organs to solve urgently “the issue of the establishment of the Moldavian Republic.”²⁶

²⁴ *Ibidem*, pp. 207, 213, 215.

²⁵ *Ibidem*, pp. 170–171, 173–182, 202–203.

²⁶ *Ibidem*, pp. 209, 214.

On 25 September, based on the observations of the Bessarabia Inspectorate and on information received from across the Dniester, the General Directorate of Safety Police informed the Ministry of Foreign Affairs that the terrorist movement in the south of the province had an exclusively political character and was in direct connection with the establishment of the Moldavian ASSR “that took over the lead actively, through instigation, against the Romanian administration and troops in Bessarabia.” In the opinion of the analysts in Chişinău, by organizing this pseudo-state they laid the ground for an irredenta, an intermediary objective of the initiative to occupy Bessarabia and the final objective of Sovietizing Romania. On 29 September 1924, the General Directorate of Safety Police provided further details on the organization of the Moldavian ASSR. First, the sources informed about a union republic of the USSR and not an autonomous one within the Ukrainian SSR (documents in the former Soviet archives confirm this). Secondly, the autonomous entity targeted two Romanian provinces, not only Bessarabia, but also Bukovina. Thirdly, the role the Ukrainian SSR played for the Polish territories served as a model for the actions against Romania. Essentially, the assessment of the impact of the autonomous republic’s proclamation on the future of the Romanian-Soviet relations, with the exception of the technical data on which even the geo-strategists in Kremlin did not have a clear perspective, is valid even today. The Moldavian project contravened the declarations of Soviet officials regarding the normalization of the relations with Bucharest and was seen as a hostile gesture.²⁷

PROCLAMATION – PROPAGANDA, ATTRACTION, PRESSURE AND ATTACKS

The Romanian Legation in Stockholm, in its cable no. 601 of 15 October 1924, informed the Ministry of Foreign Affairs that the borders of the Moldavian ASSR would be soon fixed by the representatives of the Ukrainian SSR and an interim revolutionary committee charged with setting up the first executive. In the opinion of the Romanian representative in the Swedish capital, the meeting of the Bessarabian refugees “in which they asked the Ukrainian Soviet Government to protest against the Romanian persecutions in Bessarabia and to request the unification of Bessarabia with Ukraine” was part of the “continuous provocation system,” of Moscow’s policy towards Bucharest, an issue upon which he was going to draw the attention of the governments to which he was accredited.²⁸ Thus, the Soviets used in their favor and against Romania not only those Romanians across the Dniester, but also those who had left Romania.

The Legation in Berlin, in its communication no. 2775/2, of 16 October 1924, signaled the publication of several press articles on the Soviet machinations at the

²⁷ *Ibidem*, pp. 211, 212.

²⁸ *Ibidem*, p. 214.

Romanian border. The comments in “Berliner Boersen-Courier,” regarding the cable of the Soviet Telegraphic Agency of 13 September on the proclamation of the “Moldavian Autonomous Socialist Republic,” included the following: “For Moscow’s imperialist policy, the desires of the population, which are invoked in justifying this act, are not determining at all. Since Romania has strictly opposed Russia’s claims and since Russia does not seem to want things to escalate into war, it tries to provoke an irredenta by creating a communist republic next door. This national state, probably favored by Russia, was created with the clear purpose of being a strong attraction for the related Bessarabian population.” Another attachment to the communication highlights the intensification of the communist propaganda in Eastern Europe, including Romania, where, according to “Gazeta Lwowska,” the activity was coordinated by a special committee, stationed in Vienna. The “Romanian Service” had five “centers of action” dealing with Bukovina and Northern Moldova, Bessarabia, Dobrudja, the Danubian and central counties.²⁹

In the Moscow correspondence for “Vossische Zeitung,” entitled *The Moldavian Republic*, of 26 October 1924, N. Bruck mentions that the arming of Romania against the Soviet Union and its attempts to conquer Bessarabia demonstrated “very little knowledge of the Soviet fighting methods,” Moscow having another plan, driven by its interest in the strategic position of the Romanian province: “The Soviet Government, like any other Russian government, will not give up Bessarabia, which is of very high strategic and economic importance for entire Russia. (...) This state of play is obvious for anyone in Russia and there is no one who could consider that Bessarabia will sustainably belong in the future to Romania.”³⁰ The Soviet methods were rather different, “slower, but more peaceful, looking first at the moral conquest of the doubtful provinces.” They were developed following the model of using the Byelorussians and Ukrainians against Poland.³¹

A *Memo on the Moldavian Republic* was prepared by counselor M. Arion, on 4 November 1924, both for the attention of the minister of Foreign Affairs, but also for the “enlightenment of the press.”³² On the order of I.G. Duca, the document would be transmitted to all legations and consulates.³³ The evaluation was prepared following the guidelines of the head of the diplomatic corps and reflects his vision: “Why did they establish this republic? Not wanting to tackle the Bessarabian issue militarily, the Bolsheviks try a double action: 1) bands and propaganda in Bessarabia to cause uprisings and unrest, and 2) the creation across the Dniester of a Moldavian hotspot in order to tell the Bessarabians, whose patriotic feelings they cannot ignore, the following: we are not asking you to break with the Mother-Country, we are simply asking all the Moldavians to go in the Russian Federative Republics.

²⁹ *Ibidem*, pp. 216, 218.

³⁰ *Ibidem*, pp. 220–221.

³¹ *Ibidem*, pp. 221–222.

³² *Ibidem*, pp. 262–270.

³³ Marginal text on the hand-written draft of the memorandum in Romanian, archived *ibidem*, pp. 225–234.

Smart move: 1) because once it accepts its national fundament, it is impossible to ask the Bessarabians to break from the Mother-Country; 2) because after having asserted that Bessarabia is Russian, they now recognize the Romanian element across the Dniester and realize the sapience of the Romanian state, and 3) the cultural aspects.”³⁴

Analyzing the occurrence mechanism of the Transnistrian issue, after having discussed how the topic was made public by the Soviets through the press and through informers, the counselor concluded that the Moldavian Education Section, hastily established in Odessa, “had the mission to provoke and steer a national movement in the Moldavian centers, that through petitions, congresses and resolutions were meant to request the autonomy within the Federation of Soviet Socialist Republics,” thus becoming the “heart of that propaganda movement” and the newspaper “*Plugarul roș*” – “the main instrument” of the action. The details published in the issue of 21 August 1924 highlight the ‘Moldovanisation’ action. The “congresses” organized between the Bug and the Dniester, through the Ukrainian communists and advertised in the international press, prove “the concern the Soviets had so as to give an appearance of reality to the alleged national manifestations and attribute them to the Moldavian population across the Dniester.”

In the opinion of the diplomat, the actions were never spontaneous, since “the Moldavian element, together with the other foreign minorities in Russia, is under Moscow’s tyranny, without any significance given to the principles of self-determination, proclaimed by the Bolshevik regime as strongly as it had contested and not respected them, wherever they were applied against the revolutionary interests.” The subversive farce had nothing to do with the respect for the self-determination of peoples. One last aspect dealt with in the memo on the “Bolshevik maneuver” is the recognition by the Soviet Union of the Romanian element on both banks of the Dniester, since until that moment they had claimed the majority in Bessarabia was of Russian-Ukrainian descent: “Recognizing this, after having denied until now the Romanian national character of Bessarabia, a province actually situated to the west of the Dniester in a region more homogenous since it is part of the compact mass of the Romanian people, the Soviets give the most evident confirmation of the extension of our nation between the Prut and the Bug. / At the same time, the Soviets give evidence of our wise policy: although we recognize the existence of 400,000 Romanians in the region beyond the Dniester almost up to Cherson, we never had the thought to incorporate this population within the boundaries, as it was declared by the Romanian delegates at several international conferences after the First World War, especially at the Peace Conference in Versailles.”³⁵

The diplomatic missions continued to report on the organization of the new entity, on the first concrete counter-propaganda measures taken by the authorities in Bucharest, and to provide the international public opinion with another perspective than that of the aggressive Soviet propaganda machinery. For example, the cable of

³⁴ The summary of the memorandum, entitled *La République Moldave d’au delà du Dniestr et le but de sa création par les Bolcheviks*, archived *ibidem*, pp. 235–238.

³⁵ *Ibidem*, pp. 262–270.

the Romanian Legation in Vienna no. 4147/4 in November 1924, based on a report sent to the Government in Berlin by the German consul general in Odessa, doctor Bassel, informs that on 16 October, in Rîbnița, a conference of the Moldavian ASSR took place. It was called for by the Central Executive Ukrainian Committee and among the participants was also Alexandru Dobrogeanu-Gherea, as delegate of the Romanian Communist Party. According to the German diplomats, the purpose was to “intensify the activity in Bessarabia.”³⁶ The Soviet publications sent to the Ministry of Foreign Affairs by the Security General Division corroborate the German perspective. The article published in “Proletarul,” no. 11 in November 1924, *The First Meeting of the Moldavian Revolutionary Committee. The Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic – Cradle of Soviet Romania*, is an explicit one and confirms the essence of the Stalinist plan.³⁷

On 18 November 1924, the director of the General Directorate of Safety Police sent the minister of Foreign Affairs the report no. 73610S/13 November. The background of the establishment of the Moldavian ASSR prepared by the Security General Inspectorate of Bessarabia, based on the data gathered from the informers coming from across the Dniester, presents the establishment of the republic in the context of the Romanian-Soviet relations. The project is explained through Moscow’s reorientation, in the sense of using internal mechanisms for attaining external objectives. On the diplomatic level, the rhetoric which tried to demonstrate to the international community the USSR’s rights over the Romanian territory to the right of the Dniester was proven wrong, including through the efforts of the diplomatic corps in Bucharest: “Since Soviet Russia was at the time very well informed that the resumption of those diplomatic relations could not be done without the recognition of Romania’s rights over Bessarabia, the following issue arose: to what degree would Bessarabia be necessary for Soviet Russia? The answer was three-fold: 1) the Bessarabian issue, brought up for discussion as an international interest and invoked based on the sovereignty right of Soviet Russia over the territories of Tsarist Russia, would strengthen the general policy of the Soviets towards Europe; 2) not giving up Bessarabia creates a threat of a new European war, which would correspond to the intentions and plans of Soviet Russia, and 3) for a long list of internal reasons, Russia’s tendency to keep Bessarabia for itself is strengthening the internal situation of the Soviet Government, giving it also the halo of ‘defender’ of the borders of Tsarist Russia, which attracts the sympathies of the nationalist part of the population, as well as that of the Red Army, which comprises former nationalist Russian soldiers.”³⁸

The establishment of the autonomous republic, in the opinion of the analysts of the State Security, was linked to the reorientation of Russia’s foreign policy. The shift towards the Balkans, focusing on Romania, was the result of another failure, which had both political and financial costs.³⁹ The revolution in Germany yielding

³⁶ *Ibidem*, p. 239.

³⁷ *Ibidem*, pp. 259–261.

³⁸ *Ibidem*, pp. 271–279.

³⁹ A document of the “South Komintern Bureau,” of 2 March 1920, mentions the financing of the Communist propaganda in Eastern Europe with precious stones and jewelry, worth 1,2 million

no success, the attention of the communists moved towards the Balkans. Anyway, at the moment of the Vienna Conference, the Soviet diplomacy had the Moldavian project ready – internationally, a denigration campaign targeting Romania, and, internally, the replacement of the Bessarabian Revolutionary Committee with the Moldavian ASSR. The “surprise element” was prepared for the Romanian delegation: “From December 1923 until February 1924, the preparatory work on the establishment of the Moldavian Soviet Socialist Republic was very intense, but very secretive, with the intention that, at the Vienna Conference, Romania would be faced with a done deal. Two members of the Bessrev, among whom was Tsiganko, were sent to Paris to contact members of the former ‘Committee for Bessarabia’s Salvation,’ about whom they had information that they would fight on the side of the Bolsheviks. / These two members of the Bessrev had the mission to organize, together with the Soviet embassies in Europe, an anti-Romanian propaganda in the foreign press, while in Odessa demarches were under way for the dissolution of the Bessrev and its transformation into the Moldavian SSR.”⁴⁰

The document also underlines the existence of a unified opinion among the Soviet diplomats regarding the establishment of the republic and its use as a pressure tool in the Romanian-Soviet negotiations in Vienna. At a certain point, even the issue of the presence at the conference was raised. In the final part of the evaluation, we find an interpretation on how the role of the Bessarabian irredenta is transferred to the entity newly proclaimed on 12 October 1924 in Transnistria, which had narrower borders than initially envisaged, as well as the organization activities that were taken before the first “Congress” of the Soviets in the Moldavian ASSR: “On the one hand, needing to support the Bessarabian irredenta, in order to gather information and organize the espionage on the Romanian territory, Soviet Russia was obliged to agree to the existence of the institutions and organizations of the MASSR. / On the other hand, the government delays for all sorts of reasons the final and formal proclamation of this republic, waiting for a favorable moment when the existence of the Moldavian Republic would be politically necessary, without jeopardizing the interests of Soviet Russia. / In any case, all the functions of the former Bessrev, as well as the auxiliary institutions of the Bessarabian irredenta were now transferred under the command of the Executive Council of the Moldavian Republic, which runs the intelligence and propaganda service on Romanian territory, in connection also with the 2nd Cavalry Division, Kotovsky, composed of Bessarabians, deserters and fugitives from Romania, as well as Moldavians from Transnistria” [Figure 1].⁴¹

At the end of November, following the demarches of the Romanian diplomats accredited in many capitals of the world, several press articles on the establishment of the Moldavian ASSR were published. They reflected the ideas in the memo of the

roubles. In the same period, the Odessa propaganda section requested for Bessarabia 40,000 roubles, for Romania 60,000 roubles, for Turkey 30,000 roubles, etc. See Gh. Buzatu, *Românii în Arhivele Kremlinului*, Bucharest, 1996, pp. 127–129.

⁴⁰ AMAE, file 71/1920–1944. URSS, vol. 37, pp. 271–279.

⁴¹ *Ibidem*, pp. 271–279. The provisional borders of the MASSR are shown in the attached map and are much shorter than originally envisaged.

Ministry of Foreign Affairs sent to all the missions, which we have presented earlier. Thus, the cable of the Romanian Legation in Bern no. 2468 of 28 November 1924 announced the publication of an op-ed in “Neue Zurichzeitung,” “that examines with sympathy towards us the issue of the establishment of the Moldavian Republic, which is considered a diplomatic error of the Soviet Government.”⁴² The report of the Legation in Athens no. 1744 of 29 November 1924 referred to publications in “Elefteron Vima” and “Le Messenger d’Athènes.”⁴³ *La Nuova Repubblica Moldava* is the article in “L’Osservatore Romano,” published as a follow-up to the demarches of the Legation to the Holy See (report no. 327 of 11 December 1924). The memo of the ministry reached both the state secretary cardinal of the Holy See, as well as the Vatican press.⁴⁴ Nevertheless, the *Correspondence from Bucharest on the Moldavian Republic*, published by “Rheinisch-Westphalische Zeitung,” on 26 November 1924, criticized Bucharest’s passivity. Beneath the Transnistrian problem was the Bessarabian one, and beneath the Bessarabian problem was the issue of the Danube mouths.⁴⁵

CONCLUSIONS

The documentary sources that are the basis of our research cover the preparatory acts of the creation of the Moldavian ASSR, as well as the moment of proclamation. The diplomatic reports and the notes of the intelligence services highlight both the foreign dimension of the issue, as well as the internal one, stressing the impact on the Romanian-Soviet relations. The assessment according to which the establishment of the Moldavian ASSR was a step in a broader process of occupying Bessarabia and Sovietizing Romania was fully confirmed. The importance of the issue is also reflected by the addressees of the materials: the king, the prime minister, the head of the joint chief of staff, the minister of Foreign Affairs, the director of the Directorate of Safety Police, etc. The documents represented a real support in elaborating Romania’s position, according to its national interest. Against an aggressive manipulation campaign of the international and Romanian public opinion, the Romanian diplomatic corps played a decisive role in elaborating and implementing the strategy of combating the pseudo-realities promoted by the massive Soviet propaganda apparatus, although there was also criticism as to its efficiency.

The anti-Romanian essence of the Transnistrian project was favored, on the one hand, by the exit of the Soviet Union from its international isolation, and on the other hand, by the effects of the destabilizing actions in Bessarabia. This was perceived by the political circles in Bucharest, and not only. The threat against

⁴² *Ibidem*, p. 289.

⁴³ *Ibidem*, p. 290.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 292.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 294.

Romania, South-East Europe and the Balkans was perceived as such in most of the capitals. Some inaccuracies, pertaining to details, which are normal, did not affect the correct perception of the role of the autonomous entity in the negative economy of the Romanian-Soviet relations and the regional security. Even if few entertained the illusion of a “Romanian national life” within the borders of the Soviet empire, the only positive interpretation given to the Kremlin’s demarche was the recognition of the Romanian element on both banks of the Dniester. The moment marked the emergence out of anonymity of the Romanians’ precarious existence in the USSR and the internationalization of the topic.

We have not identified any clear intentions of cultivating a Romanian irredenta across the Dniester – a process which, against the background of the catastrophic internal situation and inhumane social-economic conditions,⁴⁶ would have been difficult, but not impossible. Among the possible explanations, two are worth mentioning. First, despite the geopolitical need to ensure a security area beyond its political borders, Romania obeyed truthfully the principle of good neighborhood, and thus stopped at the Dniester, both in declarations and in fact. Second, in the context of the systematic cleansing in the border areas of the ‘counterrevolutionary elements’ (which included the peasants accused of collaborating with the ‘Romanian bourgeois regime’), any activity to stimulate an irredenta would have been doomed. The process of using the Romanian element as an insecurity factor was unilateral and sequential. Driven by deep expansionist reflexes and having plenty of resources, the USSR was the first to use the ethnic potential as a piece in the strategic game that would give it pretexts to undermine unified Romania and would hamper for a long time the bilateral relations. The sequential character was seen in the ability to use only parts of the autochthon Romanians and only part of the territory inhabited by them.

The sources from the Romanian Diplomatic Archives also contribute to the understanding of the genesis of the current Transnistrianization process in Bessarabia: essentially, the elements of the Soviet logic have transcended, while the maneuvers are still as obscure.

TRANSNISTRIAN AUTONOMY: THE ROMANIAN DIPLOMATIC AND SECURITY PERSPECTIVE (1924)

Abstract

The study deals with the establishment of the Moldavian ASSR – the first step in the geopolitical project that targeted the Sovietization of Romania, Eastern Europe and the Balkan Peninsula. The new document sources come from the Romanian Diplomatic Archives: reports from the diplomatic missions, notes of the

⁴⁶ *Rusia înfometată: acțiunea umanitară europeană în documente din arhivele românești, 1919–1923*, ed. by V. Guzun, Târgu-Lăpuș, 2012.

Directorate of Safety Police, evaluations belonging to the diplomats and security experts in 1924. The documents cover both the external and internal dimensions. This endeavor sheds light on the level of information of the authorities, the perception of the Soviet ideological initiative in Bucharest and in other European capitals, the development of the national position on the issue, as well as the realities at the Eastern border of Romania. As a novelty, the study presents the map of the autonomous republic, drawn by the Bessarabia General Inspectorate of Safety Police, based on information gathered across the Dniester, before the borders of the artificial entity were finalized.

Keywords: Romanian-Soviet relations; Romanians across the Dniester; Soviet propaganda; interwar period; Moldavian ASSR; Romania; USSR

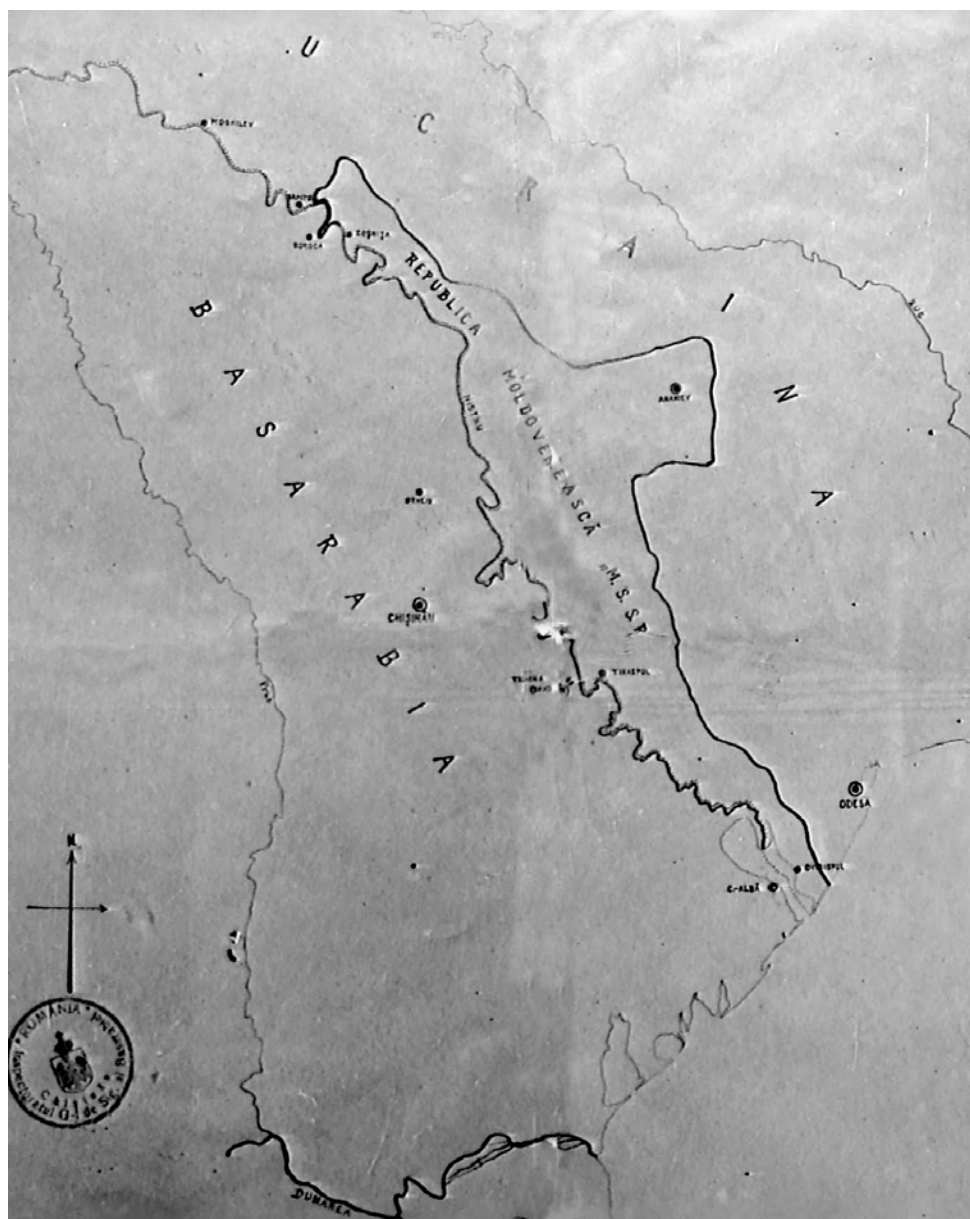

Figure 1. The Moldavian ASSR map, drawn by the Bessarabia General Inspectorate of Safety Police, based on information gathered across the Dniester, before the borders of the artificial entity were finally determined, sent to the minister of Foreign Affairs on 13 November 1924. Source: AMAE, file 71/1920–1944. URSS, vol. 37, p. 288.

REGIMUL COMUNIST – CONTROL ȘI INGERINȚE

GUVERNAȚI ȘI GUVERNANȚI. RAPOARTELE GENERALE ALE SECTORULUI SCRISORILOR AL CC AL PMR (1948–1964)

MIOARA ANTON*

La 30 decembrie 1947, prin abdicarea regelui Mihai se consuma ultima secvență din existența României vechi. O altă Românie începea să se edifice, iar lupta pentru instaurarea *noului* s-a dus, din 1948, în numele îndeplinirii a trei comandamente: naționalizare, industrializare și colectivizare¹. *Spiritul de clasă, lupta de clasă, conștiința de clasă* au reordonat ierarhiile și au impus o nouă stratificare socială². Societatea s-a transformat sub imperativul ideologiei: limbajul, atitudinile, comportamentele, moravurile, vestimentația etc. au început să poarte amprenta noilor comandamente. Universul cotidian a fost invadat de cuvinte precum *spioni, sabotori, agenți provocatori, trădători, bandiți, agenți afaceriști, diversioniști, carieriști* ș.a.m.d. adunați în *haite, clici, bande, agenturi* ș.a. Conspirațiile imaginare erau însă destructurate prin *înfierări, demascări, lichidări, anihilări, zdrobiri*. Toți cei care susțineau proiectul comunist aparțineau avangardei, în vreme ce toți cei care i se opuneau sau erau sceptici treceau în categoria *dușmanilor poporului, exploataților, moșierilor, elementelor de clasă*³.

Partidul a fost interesat de colecționarea semnalelor care veneau de jos și a încurajat prin campanii publice scrierea scrisorilor sub titlul general *Toată atenția sesizărilor oamenilor muncii!* Populația a reacționat la îndemnurile oficiale, dar nu pentru a aproba măsurile regimului, ci pentru a le contesta. Anii '50 înregistrează un număr nesemnificativ de scrisori prin care să se mulțumească liderilor sau partidului. Iar cele care există sunt rezultatul unor inițiative oficiale (grupuri de muncitori din fabrici, țărani colectivizați, pionieri). Cele mai multe dintre scrisori au fost trimise fie pe fondul derapajelor din economie (colectivizare, industrializare, penuria de bunuri), fie ca urmare a sinuozităților înghețului și dezghețului ideologic. S-au

* Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; mioaraanton@yahoo.com.

¹ Ele au fost însoțite de adoptarea unei noi Constituții (aprilie 1948), de debutul planificării de stat (iulie 1948), de reorganizarea administrativă și a justiției (în special a legilor privind sancționarea celor care primejdiau securitatea statului și propășirea economiei naționale).

² Mark Edele, *Soviet Society, Social Structure, and Everyday Life. Major Frameworks Reconsidered*, în „Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History”, vol. 8, 2007, nr. 2.

³ Sheila Fitzpatrick, *Tear Off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*, Princeton, Oxford, 2005, p. 5; Ruxandra Cesereanu, *Mașinăria falică. Scânteia. 1944–1950*, <http://phantasma.ro/wp/>.

înființat structuri, s-au emis directive și s-au constituit comisii de anchetă care să analizeze conținutul scrisorilor care veneau de la populație. Și contabilizarea scrisorilor a devenit parte a întrecerilor în producție. Erau evidențiați funcționarii și structurile care au răspuns în timp solicitărilor venite din partea cetățenilor. Dar realitatea din spatele acestei reprezentatii este cu totul diferită. Numărul de scrisori, audiențe, plângeri devenise mult prea mare, iar funcționarii erau excedați de avalanșa cererilor care veneau din toate părțile. Nu putem vorbi însă de un proces și de un dialog reale. Pentru a scăpa de presiunea politicului, societatea a deprins treptat jocul subtil al disimulării. Cetățenii și-au însușit limbajul puterii și s-au alăturat luptei pentru pace și pentru socialism. Dar toate acestea au fost în cea mai mare parte formule abstracte folosite pentru a-și susține demersul epistolar.

Societatea, dar și structurile partidului au fost bulversate de avalanșa schimbărilor. Din 1948, scrisorile adresate puterii au fost urmarea fie a evoluției interne a partidului – declanșarea verificărilor, cazul Pătrășcanu, devierea de dreapta, cazul Miron Constantinescu-Iosif Chișinevski (1957), înlăturarea ilegaliștilor (1958), „a doua destalinizare” (1961) –, fie a proiectelor masive de transformare a societății. Schimbările politice au fost pe deplin înțelese de cei care s-au adresat puterii. În consecință, mii de plângeri, denunțuri, mărturisiri de credință pentru cauză și partid, adeseori de o sinceritate îndoielnică, au fost trimise liderilor de partid, Comitetului Central sau redacției ziarului „Scânteia”.

ÎNCEPUTUL NUMĂRĂTORII

Numărul foarte mare al scrisorilor, precum și importanța acordată de forurile superioare ale partidului unor astfel de documente au dus la înființarea unei structuri speciale, *Sectorul Scrisorilor* (1949), subordonat Cancelariei, care centraliza întreaga corespondență trimisă de cetățenii statului democrat-popular liderilor partidului, instanțelor acestuia sau structurilor de stat⁴. Înființarea sectorului s-a produs după deplasarea la Moscova a unei delegații care a avut misiunea să studieze experiența instituțională sovietică și să propună, în consecință, un proiect pentru reevaluarea practicii organizatorice a PMR. Din nefericire, arhiva sectorului nu a mai fost păstrată așa cum a fost constituită inițial, documentele fiind distribuite în dosarele existente în Fondul CC al PCR (Secția Cancelarie, Organizatorică, Agitație și Propagandă, Administrativ-Politică).

Este foarte greu de apreciat care a fost numărul total al scrisorilor trimise către partid în perioada 1948–1965. Potrivit unei prime sinteze realizate de Cancelaria Secretariatului PMR, în prima parte a anului din 1949 fuseseră înregistrate și rezolvate 3.100 de scrisori adresate Comitetului Central, lui Gheorghe Gheorghiu-Dej și

⁴ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), Fond CC al PCR, Secția Cancelarie, dosar nr. 66/1949, f. 2, ședința Biroului Politic al Comitetului Central al PMR nr. 17 din 18 iulie 1949; *ibidem*, dosar nr. 172/1949, f. 1, *Informație asupra călătoriei la Moscova*; *ibidem*, dosar nr. 49/1949, *Dare de seamă colectivă asupra călătoriei la Moscova*, f. 51–54.

Anei Pauker. Ritmul de trimitere era de aproximativ 400 de scrisori lunar. Cele mai multe sosiseră în luna mai din mediul rural (620⁵) și semnalau abuzurile campaniei de colectivizare (încadrarea greșită, sistemul excesiv al cotelor, confiscări abuzive etc.). Potrivit acestei sinteze, acuzațiile se refereau atât la aparatul de stat, cât și la cel al partidului. În ciuda faptului că de la centru erau trimise instrucțiuni și articole lămuritoare din „Pravda”, structurile din teritoriu nu reacționau la scrisorile venite din partea populației.

Din analiza rapoartelor se disting două categorii de documente: 1. scrisori anonime care denunțau/demascau abuzurile membrilor de partid „foști legionari, dușmani strecurați în rândurile partidului, tovarăși necinstiți sau imorali” („Ca o consecință, o parte din scrisori nu sunt semnate, de teama răzbunării și după cercetarea cazurilor semnalate, ele s-au dovedit întemeiate”)⁶; și 2. semnalări ale abuzurilor aparatului de stat, în special ale Ministerului de Interne. Concluzia acestui prim raport era că scrisorile contribuiseră la înlăturarea din aparatul de stat a „elementelor dușmănoase sau necinstite”, determinaseră o creștere a încrederii cetățenilor în capacitatea de intervenție a partidului și, totodată, mobilizaseră structurile din teritoriu pentru declanșarea propriilor anchete și rezolvarea situațiilor semnalate. La începutul anilor '50, cea mai mare parte a acestei corespondențe se referă la problemele colectivizării, confiscarea pământurilor și a inventarelor agricole, comasările abuzive, includerea eronată în categoria chiaburilor.

La 26 ianuarie 1951, era emisă o hotărâre a Secretariatului, semnată de Alexandru Moghioroș, prin care secțiile CC, comitetele regionale de partid, conducerile organizațiilor de masă, ale instituțiilor de stat, economice și administrative erau obligate să rezolve problemele indicate în scrisori și să informeze în termen de 10 zile asupra soluțiilor găsite⁷. Organizațiile din teritoriu au fost surprinse de atenția pe care partidul o acorda unor astfel de documente. Excedate de activitățile birocratice, structurile inferioare au fost obligate să adauge pe lista de priorități și analiza scrisorilor venite de la populație. Ritmul înregistrării fie a nemulțumirilor, fie a loialității nu i-a satisfăcut însă pe liderii partidului, care au dorit să dinamizeze și să încurajeze dialogul dintre conduși și conducători. Acesta era și motivul pentru care în octombrie 1951, Ana Pauker, Iosif Chișinevschi și Alexandru Moghioroș elaborau un regulament referitor la rezolvarea cererilor și reclamațiilor venite din partea cetățenilor⁸. Potrivit autorilor documentului semnalele venite de jos constituiau un „ajutor prețios” pentru armonizarea ritmurilor construirii socialismului în România. Semnalarea lipsurilor era nu numai o dovadă a participării populare, ci și o legitimare a acțiunilor partidului: „Prin scrisorile lor, oamenii muncii manifestă grija lor cetățenească pentru înlăturarea birocrației, care continuă să se cuibărească în multe din instituțiile noastre, pentru apărarea proprietății socialiste, împotriva dușmanilor socialismului și ai păcii.”⁹

⁵ *Ibidem*, dosar nr. 141/1949, f. 51–54.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, dosar nr. 65/1951, f. 1.

⁸ *Ibidem*, f. 2–4, *Cu privire la rezolvarea scrisorilor oamenilor muncii*.

⁹ *Ibidem*.

Conducerea centrală dorea înlăturarea practicilor abuzive, a funcționarilor corupți și sporirea încrederii cetățenilor în justiția partidului. Partidul avea să dezvolte, ca atare, o pedagogie a pedepsei și recompensei. În consecință, se stabileau 12 reguli pe care orice instituție a partidului-stat trebuia să le respecte pentru înlesnirea dialogului dintre putere și cetățeni: organizarea unui program de audiențe; numirea unui reprezentant special pentru fiecare comitet raional, regional și orășenesc care să analizeze scrisorile și sesizările; înființarea unui birou de corespondență în toate structurile partidului-stat; obligativitatea de a răspunde la scrisori în termen de 15 zile pentru organizațiile regionale și 10 zile pentru cele raionale („Nu este admisibil ca o scrisoare să rămână fără răspuns”); cercetarea plângerilor de către structurile de resort sau formarea unor comisii speciale atunci când existau mai multe sesizări pentru aceeași problemă; asigurarea imparțialității anchetei; comunicarea rezultatelor cercetărilor, iar în cazul în care existau implicații majore social-politice, publicarea lor în presă; analiza periodică a problemelor semnalate de populație; controlul sistematic al rezolvării reclamațiilor; sancționarea celor care ignorau importanța scrisorilor; analize interne pe marginea sesizărilor; pedepsirea exemplară a celor care aveau o „atitudine neatentă, birocratică sau formală față de reclamanti”.

Numărul mare al scrisorilor, sesizărilor și plângerilor indică numeroase derapaje ale procesului de construire a socialismului în România. Partidul a încercat să le depășească și să îi identifice pe vinovați. Dar numărul *elementelor dușmănoase* era mai mare decât s-a crezut inițial, iar ele activau adeseori nestingherite (foști legionari, foști exploatare, speculanți, bandiți, foști agenți de siguranță etc.). Lansau zvonuri, sabotau, colportau informații reacționare, instigau la revoltă și îi agresau pe trimișii partidului. România continua să trăiască sub stare de asediu, mai ales la sate, unde erau trimise trupele de Securitate pentru înăbușirea exemplară a revoltelor. Starea de nesiguranță s-a generalizat, iar societatea a resimțit șocul măsurilor haotice ale partidului, realități ignorate de cei care conduceau. România progresistă, România țăranilor și muncitorilor continua să fie animată de entuziasm, bucurie și de mersul înainte. Ea construia, înălța, ridica și ... colectiviza pe baza așa-zisului liber consimțământ. Cealaltă Românie se scufunda în frică și murea în închisorile care deveniseră neîncăpătoare. Din această perspectivă, scrisorile sunt documente esențiale pentru verificarea stării de spirit a populației și pentru calibrarea strategiilor de control și represiune ale puterii. O parte a societății a continuat să reziste, pentru că nu a înțeles în totalitate profunzimea noului. Dar nici cea care se declara așa-zis progresistă nu părea mai entuziastă¹⁰. Scrisorile continuă să curgă către toate structurile de partid și de stat. Sectorul Scrisorilor colecționează nedumeriri, tristeți, dar mai ales furie și indignare. Acestea sunt citite, numărate, transformate în statistici raportate lunar, trimestrial, anual. Interacțiunea dintre sistem și cetățeni a condus la apariția unor manifestări contradictorii: loialitate, ostilitate, neîncredere, contestație.

¹⁰ Ilustrative sunt în acest sens sintezele informative realizate de Direcția Generală a Securității Poporului referitoare la starea de spirit a populației. Pentru lunile ianuarie–februarie 1949, nemulțumirile au fost provocate de normele de salarizare a muncitorilor și cadrelor administrative, care asigurau venituri insuficiente în raport cu prețurile. Idem, Secția Administrativ-Politică, dosar nr. 9/1949, f. 2–9.

Anul 1952 se distinge prin păstrarea în arhive a rapoartelor generale privind scrisorile primite la Cancelaria Secretariatului. Primul dintre ele sintetiza scrisorile primite în intervalul 1 ianuarie – 1 iulie 1952. Spre deosebire de aceeași perioadă a anului 1949, numărul acestora se triplase, atingând cifra de 9.721 de scrisori adresate fie lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, fie Comitetului Central. Cele mai multe veneau din mediul rural (5.470), distingându-se o categorie aparte, scrisorile colective semnate de țărani care fuseseră incluși în mod greșit în categoria chiaburilor¹¹. Clasificările arbitrare se traduceau prin confiscări de bunuri, abuzuri, bătăi, asasinat și arestări. Deși colectivizarea debutase în august 1949, partidul nu reușise să finalizeze definirea categoriilor sociale care alcătuiau lumea satului: muncitori agricoli, țărani săraci, țărani mijlocași, chiaburi¹². La sfârșitul lui 1951, Biroul Organizatoric încă mai analiza indicii de bază pentru definirea chiaburilor. Violențele care însoțiseră procesul de colectivizare în anul precedent îi determinaseră pe liderii partidului să încetinească ritmul de înființare a gospodăriilor agricole colective¹³, proces care avea să fie reluat într-o formă mult mai violentă în a doua jumătate a anului 1952.

În intervalul iunie–iulie 1952 se primiseră aproape o mie de plângeri din partea țăranilor privind încadrarea greșită în categoria mijlocașilor și chiaburilor. Partidul a reacționat prin trimiterea în teritoriu a unor comisii de anchetă care să investigheze situațiile reclamate la Pitești, Craiova, Arad, Oradea, București, Galați, regiunea Stalin etc. Potrivit raportului realizat de Raia Vidrașcu, în peste 600 dintre cazuri situația reclamată de țărani era una reală: „(...) în majoritatea acestor răspunsuri se arată că au fost comise greșeli prin încadrarea unor țărani mijlocași și chiar săraci în categoria chiaburilor și s-au luat măsuri de îndreptare.”¹⁴ Devierea de dreapta nu a rămas fără consecințe, membrii partidului fiind preocupați, potrivit

¹¹ Idem, Secția Cancelarie, dosar nr. 140/1952, f. 16, *Raportul asupra scrisorilor primite de la Cancelaria Secretariatului CC al PMR în perioada de la 1 ianuarie – 1 iulie 1952*; *ibidem*, f. 1–5, *Raportul asupra scrisorilor primite de la Cancelaria Secretariatului CC al PMR în perioada de la 1 ianuarie – 31 martie 1952*. Acest raport se oprește în martie 1952, în momentul instrumentării procesului devierii de dreapta. Este ultimul document care consemnează faptul că Anei Pauker îi fuseseră adresate în primul semestru al anului un număr de 150 de scrisori. Raportul se referă la: plângeri privind ritmurile colectivizării, confiscări de cereale și vite, încadrări greșite, cereri pentru eșalonarea datoriilor către Banca Națională; cereri pentru reîncadrarea în funcții etc.

¹² *Colectivizarea agriculturii în România. Cadrul legislativ. 1949–1962*, ed. Dan Cătănuș, Octavian Roske, Florin Abraham, București, 2007.

¹³ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Cancelarie, dosar nr. 140/1952, f. 16: „La Biroul de Informații al Comitetului Central s-au prezentat țărani din diferite regiuni, mai mult din Reg[iunea] Pitești, de unde au venit 38 țărani dintr-o singură comună, cari s-au plâns că deși sunt țărani săraci și mijlocași au fost clasificați chiaburi. Sesizăm acest lucru, deoarece tov. Gheorghiu-Dej a atras atenția că identificarea gospodăriilor chiaburești să se facă cu toată grija de a nu trece pe mijlocași în categoria chiaburilor.” Robert Levy, *Gloria și decăderea Anei Pauker*, Iași, 2002, p. 93–94; Dan Cătănuș, Octavian Roske, *Colectivizarea agriculturii în România. Represiunea*, vol. I, 1949–1953, vol. II, 1953–1956, București, 2004, 2005; Dorin Liviu Bîțoi, *Așa s-a născut omul nou în România anilor '50*, București, 2012, p. 104 și urm.; vezi și *Îndrumarul cu privire la determinarea stării sociale și a originii sociale a membrilor de partid și a acelor care cer primirea în partid*, în *Politica de cadre a Partidului Muncitoresc Român: 1948–1955*, ed. Alina Tudor Pavelescu, București, 2006, p. 257–261.

¹⁴ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Cancelarie, dosar nr. 140/1952, f. 31–32.

raportului, de cutremurul care zguduise vârful puterii: „(...) în scrisorile primite s-a oglindit în mod deosebit atât indignarea oamenilor muncii față de abaterile comise de unii conducători ai partidului, cât și luarea unei poziții mai curajoase în demascarea elementelor dușmănoase strecurate în aparatul de partid și de stat.”¹⁵

Partidul avea nevoie de multiple manifestări ale solidarității de clasă și le-a încurajat prin promovări în funcții. Scrisorile indică antrenarea loialiștilor în lichidarea consecințelor devierii de dreapta, în demascarea și eliminarea chiaburilor din gospodăriile colective, în înlăturarea elementelor străine de spiritul de clasă din interiorul partidului și în întărirea vigilenței. Se constată, totodată, creșterea cererilor pentru revizuirea unor procese, acordarea de grațieri sau eliberarea din închisoare a celor condamnați pentru corupție și sabotaj (peste 556 de scrisori)¹⁶.

Partidul și-a ordonat rândurile și a vegheat asupra purității ideologice a membrilor săi. Activiștii erau la datorie și îi demascau pe cei care nu erau autentici. Totuși „elementele dușmănoase” au continuat să pătrundă în partid. Prezența acestora fusese semnalată printr-un număr de 1.809 scrisori, dintre care 780 de denunțuri. În această categorie intrau și cazurile a doi funcționari din Buzău, Grigore Modoran și Ilie Ivanovici, care fuseseră denunțați ca elemente dușmănoase. Primul fusese proprietar de moară, iar cel de-al doilea protejase o serie de „elemente exploatare”. Ambii au fost excluși din partid ca urmare a manifestării vigilenței revoluționare a celorlalți. Denunțul devenea astfel o practică instituțională încurajată de liderii partidului.

În septembrie 1952, numărul scrisorilor trimise partidului-stat se ridicase la 13.530, din care 4.472 proveneau din mediul urban și 9.058 din mediul rural. La acestea se adăugau sesizările a 2.326 de cetățeni care se prezentaseră personal la Comitetul Central cu diferite plângeri și cereri¹⁷. Reluarea procesului de colectivizare, precum și intensitatea violențelor care a însoțit această nouă etapă au dus la creșterea plângerilor individuale și colective adresate de țărani puterii comuniste. Includerea abuzivă în categoria chiaburilor indică efortul partidului de a-și definitiva strategiile colectivizării, ceea ce s-a tradus prin declanșarea unui nou val de teroare asupra lumii rurale.

În noiembrie 1952, Petre Lupu sesiza într-o notă adresată Cămariei Secretariatului CC că în ciuda numărului foarte mare de scrisori adresate conducerii partidului, la nivel regional, dar și central nu exista o preocupare constantă pentru rezolvarea acestora. În concluzie se recomanda luarea unor „măsuri urgente” și trimiterea unor instructori specializați în teritoriu care să verifice și să impulsioneze dialogul dintre putere și cetățeni. Partidul era direct interesat de acest proces de scriere a scrisorilor și de comunicare directă cu cetățenii pe care îi guverna și controla. El voia să știe, să audă, să ia pulsul reformelor, să testeze nivelul entuziasmului și al dezamăgirii și să-și verifice maturitatea instituțională.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, f. 6–11.

¹⁷ *Ibidem*, f. 16.

Scrisorile destructurează clișeele propagandistice care invadează universul cotidian al cetățenilor. „Problemele deosebite” existente în scrisori indică reale clivaje între cetățeni și puterea populară¹⁸. Contestarea și revolta îi privesc nu numai pe funcționarii de partid, ci și puterea în ansamblul ei. Creșterea numărului scrisorilor adresate lui Gheorghiu-Dej este o confirmare atât a caracterului paternalist al puterii, cât și a personalizării acesteia¹⁹. Liderul PMR este foarte interesat de semnalele venite de jos, analizează rapoartele finale, le adnotează, caută soluții, primește delegații de țărani, le ascultă plângerile și promite îndreptarea abuzurilor. Toată această regie este menită să-i întărească puterea personală și să-i consolideze imaginea de lider aflat în slujba celor mulți. Audiențele au adeseori un efect covârșitor asupra celor care au șansa de a fi primiți de Gheorghiu-Dej²⁰. O simplă întâlnire îi convinge că sarcinile puterii populare sunt la fel de mari ca și obstacolele pe care trebuie să le depășească pentru îndeplinirea lor. Or, aceasta presupune asumarea unor sacrificii. Nu vom ști cât este entuziasm și cât este disimulare. Aflată sub o presiune constantă, societatea își găsește refugiul în disimulare, ceea ce îi permite să se adapteze și să evite efectul devastator al deciziilor politice²¹. Este o strategie pe termen lung și care îi va permite să evadeze în afara limitelor impuse de puterea politică. Atitudinea cetățenilor este adeseori ambiguă. Este dificil de spus dacă ei sunt de acord, explicit, cu măsurile regimului sau sunt împotriva acestora. O parte dintre ei își exprimă atașamentul față de noua societate, față de partid, față de realizările acestuia. Dar, totodată, își manifestă nemulțumirile personale față de decizii care alterează fondul procesului, de numiri în funcții care nu par să respecte disciplina impusă de partid etc. Interacțiunea cu puterea arată că cetățenii sunt capabili să se adapteze normelor impuse de sistem, să suporte rigorile acestuia, să-și însușească regulile, dar și să protesteze.

Numărul tot mai mare al sesizărilor a determinat conducerea partidului să elaboreze, în ianuarie 1953, instrucțiuni suplimentare. Schimbările nu sunt semnificative față de cele din 1951, ci se accentuează controlul structurilor centrale asupra comitetelor regionale și raionale²². Comitetele regionale de partid erau obligate să trimită rapoarte trimestriale privind rezolvarea sesizărilor cetățenilor. Schimbarea majoră care a intervenit a fost departajarea corespondenței adresate partidului-stat. Excedată de numărul foarte mare al sesizărilor, Cancelaria a decis ca toate scrisorile care se refereau la funcționarea statului să intre în sfera de responsabilitate a Consiliului de Miniștri, care urma să își înființeze un serviciu special de corespondență. Structuri asemănătoare se creau și în cadrul ministerelor. Erau

¹⁸ *Ibidem* f. 30.

¹⁹ *Ibidem*, dosar nr. 140/1952, f. 17, nota referitoare la scrisorile adresate Cancelariei și lui Gheorghiu-Dej în perioada 1–15 octombrie 1952.

²⁰ Eugen Denize, *Problemele cooperativizării agriculturii. Două delegații de țărani în audiență la Gheorghiu-Dej (24 aprilie și 15 mai 1951)*, în „Studii și materiale de istorie contemporană”, vol. 3, 2004, p. 203–212.

²¹ Ken Jowitt, *Noua dezordine mondială: extincția leninistă*, București, 2012, p. 104–106.

²² ANIC, Fond CC al PCR, Secția Cancelarie, dosar nr. 69/1951, f. 17, *Extras din Hotărârea Secretariatului CC al PMR cu privire la rezolvarea de către organele de partid și sfaturile populare a problemelor ridicate în scrisorile oamenilor muncii*.

prevăzute ore de audiență, precum și un calendar strict pentru rezolvarea sesizărilor venite din partea populației²³.

Aceleași rațiuni – în special pentru sublinierea solidarității dintre guvernanți și guvernați – au stat la baza publicării în „Scânteia”, la 6 ianuarie, a unui amplu articol intitulat *Toată atenția sesizărilor oamenilor muncii!*: „Sesizările oamenilor muncii, propunerile și criticile lor, fie că sunt adresate în scris organelor de partid sau de stat, fie că sunt făcute verbal, cu ocazia diferitelor ședințe, adunări, audiențe etc. sunt o dovadă a democratismului profund al regimului de democrație populară, care asigură participarea activă la conducerea statului a maselor largi ale celor ce muncesc, descătușează energia și posibilitățile lor creatoare.”²⁴ În cuprinsul articolului sunt amintite momente ale manifestării solidarității depline dintre partid și societate: votarea unei noi Constituții, campania electorală pentru alegerile MAN, mobilizarea tuturor energiilor pentru îndeplinirea obiectivelor regimului.

FORMALISM, BIROCRATISM, STAGNARE

Construirea socialismului a stat sub semnul criticii și autocriticii, iar partidul prin reprezentanții săi a încurajat astfel de practici, al căror efect pozitiv era ilustrat de experiența sovietică. Dar rezultatele, ce păreau atât de mulțumitoare, erau umbrite de manifestări negative precum „sugrumarea criticii de jos”, „metode de intimidare”, „formalism”, „birocratism”, „stagnare” și „nepăsare”²⁵. Era în realitate un avertisment dat tuturor celor care nu respectau disciplina de partid sau manifestau o prudență mai degrabă preventiv excesivă în aplicarea principiilor justiției de clasă.

Pentru prima parte a anului 1953, scrisorile cuprindeau contestații privind procesul de colectivizare, denunțuri, demascări, cereri pentru revizuirea unor procese sau clarificarea situației de partid, plângeri referitoare la abuzurile Securității și Miliției²⁶, cereri pentru eliberarea de cartele. Numărul scrisorilor a fost într-o creștere continuă, dar ele nu reprezintă în opinia noastră o dovadă a dialogului real dintre putere și cetățeni, ci un rezultat al măsurilor economice și represive inițiate de partid. Reformele monetare (1947, 1952), colectivizarea, marile proiecte industriale au condus la deprecierea accentuată a nivelului de trai al populației. Întreaga existență era raționalizată. Existau cartele pentru aproape orice: alimente, îmbrăcăminte, metraje, săpun, lemne, gaz lampant etc. Potrivit statisticilor, pentru 1951–1952, bunurile alimentare și de larg consum s-au situat la un nivel minim²⁷. Moartea lui

²³ Toate aceste servicii erau controlate de Direcția Generală a Treburilor Consiliului de Miniștri. Totodată, era indicată o categorie aparte de membri de partid, cei dislocați (excluși din partid în urma procesului de verificare) și care intrau sub supraveghere specială deoarece continuau să folosească titlul de membru de partid în beneficiu personal. *Ibidem*, dosar nr. 92/1953, f. 7–13.

²⁴ *Toată atenția sesizărilor oamenilor muncii!*, în „Scânteia”, 6 ianuarie 1953, nr. 2549.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Cămară, dosar nr. 92/1953, f. 7–13, *Referat privind scrisorile membrilor de partid și oamenilor muncii adresate conducerii partidului în perioada 1 ianuarie – 31 martie 1953*.

²⁷ Dorin Liviu Bîțfoi, *op. cit.*, p. 300–308.

Stalin nu a condus la o relaxare a sistemului, ci dimpotrivă a sporit controlul partidului asupra societății. Eșecurile economice erau ascunse de propaganda partidului, care continua să promoveze abundența, entuziasmul și prosperitatea. Cartelele au dispărut după Plenara din august 1953, dar aceasta nu a însemnat o îmbunătățire a condițiilor economice ale populației.

Aflată în vizită la Moscova, în iulie 1953, conducerea PMR a fost criticată pentru erorile din plan economic (demararea construirii, iar, mai apoi, suspendarea realizării Canalului Dunăre–Marea Neagră, greșeli grave în politica de colectivizare și industrializare). Cererea Moscovei a fost imperativă: elaborarea unui plan economic pentru îndreptarea cât mai rapidă a acestor greșeli²⁸. Alinierea la *noul curs* s-a produs prin organizarea Plenarei din 19–20 august 1953. Formal a fost criticată tendința Comitetului Central „de a se rupe și de a se izola de organizațiile de masă”. Plenara impunea ca practică organizatorică principiul conducerii colective. Atmosfera a fost una apăsătoare. Iosif Chișinevski a realizat un inventar al tuturor greșelilor conducerii partidului: încălcarea democrației interne, erorile din economie, birocratizarea puterii, dezvoltarea cultului personalității, acțiunea deviatorilor de dreapta, abuzurile din timpul campaniei pentru colectivizarea agriculturii („organizarea proceselor pentru a-i speria pe chiaburi”²⁹), politica agresivă a partidului la nivel de masă („am simțit o slăbire în ceea ce privește încrederea țăranilor în partid și regim”³⁰). Gheorghe Gheorghiu-Dej a insistat pentru creșterea standardului de viață al populației și pentru sporirea bunurilor de larg consum.

Această realitate este confirmată și de raportul general privind scrisorile adresate conducerii partidului în luna august 1953, care indica o creștere a cererilor de ieșire din gospodăriile colective, precum și a celor pentru reducerea cotelor la cereale³¹. Cele mai multe dintre scrisori semnalau în continuare abuzuri ale activiștilor de partid, dislocări forțate, impunerea de domiciliu forțate etc. Denunțurile, încurajate prin apeluri publice, erau în creștere și își dovedeau funcția purificatoare. *Elemente declasate, delăsătoare, dușmane* erau din nou demascate și înlăturate din funcțiile pe care le ocupau. În această categorie intra și Cezar Ștefănescu, secretar al Comitetului Raional din Târgu Jiu, care fusese admonestat și scos din funcție pentru abateri de

²⁸ *Vostocinaia Evropa v dokumentah rossiiskih arhivov*, vol. II, ed. T.M. Islamov, T.V. Volokitina, Moskva-Novosibirsk, 1998, p. 939–941; *Stenogramele reuniunilor conducerilor PCUS și PMR la Kremlin, iulie 1953*, în Gheorghe Buzatu, *România și Marile Puteri, 1939–1947*, București, 2003, p. 598.

²⁹ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Cămară, dosar nr. 46/1953, vol. I, f. 66 și urm., *Stenograma ședinței plenare lărgite a CC al PMR din 19–20 august 1953*.

³⁰ *Ibidem*. A se vedea în acest sens amplul studiu realizat de Alina Ilinca și Liviu Marius Bejenaru consacrat acestei problematice, intitulat *Apărarea secretului de partid și de stat în România lui Gheorghiu-Dej*, în „Studii și materiale de istorie contemporană”, vol. 3, 2004, p. 117–138.

³¹ Cele mai multe veniseră din regiunile București, Galați, Timișoara, Arad. ANIC, Fond CC al PCR, Secția Cămară, dosar nr. 92/1953, f. 26–30, *Notă privind scrisorile membrilor de partid și a oamenilor muncii adresate conducerii partidului în luna august 1953*. Cererile pentru ieșirea din GAC-uri crescuseră de la 284 în luna iulie, la 464 în luna august, scăzând apoi la 264 în luna septembrie. *Ibidem*, f. 22–25, *Notă privind scrisorile membrilor de partid și a oamenilor muncii adresate conducerii partidului în luna septembrie 1953*.

la morala proletară și delăsare în muncă. Culpă lui Lică Părăluță, instructor al Comitetului Raional Buhuși, din regiunea Buhuși, se integra într-un tipar comun pentru abuzul de putere exercitat de activiștii de partid: „Deplasându-se în comunele Gârleni și Lespezi în stare de ebrietate, el a amenințat țăranii că dacă nu se vor înscrie în GAC, vor fi băgați la pușcărie în frunte cu preotul satului.”³² O sesizare anonimă pusese capăt și carierei de partid a lui Victor Tudorică, secretar al sfatului popular din raionul Horezu. Greșelile sale erau atât de ordin moral („a avut grave abateri dela morală, întreținând legături cu soția unui element dușmănos, arestat de organele securității” și fusese nesincer față de partid), cât și ideologic, prin includerea rudelor sale, chiaburi, în categoria țăranilor mijlocași.

La finalul anului 1953, numărul celor care se adresaseră puterii ajunsese la 103.085 (28.849 de la orașe și 74.236 de la sate)³³. Biroul de audiențe funcționase de asemenea la capacitate maximă și înregistrase peste 80.362 de cereri. Față de anul precedent se înregistrase o creștere cu 64% a scrisorilor și cu 119% a numărului de audiențe. Ce-i determina pe oameni să se adreseze puterii? Cozile, lipsa spațiilor locative, salarizarea insuficientă, comasările abuzive, lipsa bunurilor de larg consum, deficiențele în aprovizionarea centrelor muncitorești, sărăcia generalizată i-au obligat să scrie, să ceară audiențe, să caute soluții, să supraviețuiască. Existența cotidiană în democrația populară devenise o goană continuă după produsele de bază: pâine, carne, lapte, sare, îmbrăcăminte.

Autorii anonimi își îndreaptă criticile către elita partidului, privilegiată din perspectivă materială (case, salarii, mașini etc.), acuzând criza de locuințe, nivelul scăzut de trai, lipsa produselor alimentare de primă necesitate și cozile la alimente. Scrisorile anonime exprimă furia împotriva noii clase și a privilegiilor acesteia și adeseori ridiculizează ipocrizia regimului democrat popular atunci când condamnă guvernele capitaliste pentru oprimarea propriilor cetățeni (lipsa drepturilor civice, situația economică pretins dezastruoasă etc.).

Deprecierea accentuată a condițiilor de trai a fost în cele din urmă asumată și de conducerea partidului, care însă a transferat dificultățile economice pe teritoriul luptei de clasă. Aparent, puterea populară este flexibilă, transparentă și nu ascunde dificultățile prin care este nevoită să treacă. Dimpotrivă, ea se află într-un permanent dialog cu proprii cetățeni. Din perspectiva partidului, dialogul cu cetățenii era un succes, fiind raportate numeroase cazuri de rezolvare a sesizărilor: aprovizionarea cu produse alimentare raționalizate; distribuirea de încălțăminte sau de lemne de foc; finalizarea construcțiilor pentru locuințe. Raportul anual din 1953 asupra scrisorilor este printre puținele care includ în rubricile lor date despre situația economică dificilă a celei mai mari părți a populației țării. Zona cea mai sensibilă a continuat să rămână politica față de țăranime, în 1953 fiind înregistrate peste 2.393 de cereri de ieșire din gospodăriile colective (în regiuni precum Timișoara, București, Arad, Galați). Reevaluarea politicii față de colectivizare crease în rândul țăranilor speranțe că

³² *Ibidem*, f. 26–30.

³³ *Ibidem*, f. 1–6, *Referat privind scrisorile membrilor de partid și oamenilor muncii adresate conducerii partidului în anul 1953*.

procesul urma să fie oprit, iar gospodăriile agricole desființate. Partidul își va tempera eforturile, iar asaltul asupra lumii rurale va cunoaște până în 1956 o perioadă de stagnare.

În ciuda campaniilor propagandistice, cererile de ieșire din gospodăriile colective continuă și în 1954, laolaltă cu numărul acuzațiilor privind regimul forțat al colectărilor și comasărilor³⁴. Aparatul de stat a fost nevoit să admită că dificultățile economice erau cele care îi determinau pe cetățeni să scrie. Plângerile continuau să curgă către autorități, fie ele de partid sau de stat. Îmbunătățirea condițiilor de viață, creșterea standardelor economice, grija partidului sau a guvernului rămăneau simple formule propagandistice contrazise de realitățile cotidiene. Potrivit raportului referitor la rezolvarea sesizărilor din perioada 1 ianuarie – 30 iunie 1954, crescuse numărul celor care cereau locuințe, dar și al celor care demascau elementele necinstite și dușmănoase existente în aparatul de stat și partid. Totodată, crescuseră și cererile pentru reducerea cotelor și impozitelor, pentru eliberarea celor arestați și ridicarea domiciliului obligatoriu, pentru clarificarea situațiilor de partid³⁵.

Regimul a dat semne de destindere și relaxare a terorii și a adoptat măsuri fie pentru integrarea celor „reeducați”, fie pentru eliberarea lor din închisori sau ridicarea restricțiilor de domiciliu obligatoriu. Dar condițiile de viață nu s-au îmbunătățit. Se construia mult și prost, se fabrica în cantități imense, dar de o calitate îndoielnică, iar prețurile creșteau în vreme ce salariile rămăneau neîndestulătoare. Rezultatele anchetelor arătau că peste 50% dintre cazurile sesizate de populație erau reale. A crescut numărul scrisorilor anonime, indiciu clar că teama de măsurile represive îi obliga pe cetățeni să își ascundă identitatea. Dar toate acestea nu erau în zadar. Se lucra în continuare la „întărirea legăturii dintre organele de partid cu masele celor ce muncesc” și la înlăturarea birocratismului din practica administrativă: „Oamenii muncii au criticat felul defectuos de deservire a populației la unele centre de distribuie a pâinii, restaurante și magazine textile în care salariații sunt necinstiți și nu servesc decât în schimbul unui «șperț». Au cerut mărirea producției unor bunuri de larg consum cum sunt: reșouri de aragaz, butelii, perfecționarea lămpilor de gătit cu petrol și o mai bună deservire a populației cu gaze lichefiate.”³⁶

În spatele ușilor închise, puterea se confrunta cu noi dileme. *Noul curs* a bulversat conducerile staliniste frățești, iar cea de la București nu a făcut excepție. Relațiile cu puterea sovietică erau prietenești, dar oarecum ambigue. Reformarea sistemului, relaxarea terorii, revizuirea planurilor economice (mai ales a celor două componente, colectivizarea și industrializarea) erau obiective pe care Gheorghiu-Dej declara că le poate îndeplini. Dar starea economiei se menținea la cote critice, specialiștii sovietici avertizând că România este pe punctul de a își epuiza rezerva

³⁴ *Ibidem*, Nota referitoare la scrisorile adresate Direcției Treburilor CC al PMR, aprilie 1954, dosar nr. 191, f. 1–7. Raportul scrisorilor din prima parte a anului 1954 consemna că activiștii de partid și de stat au denaturat și încălcat linia partidului cu privire la transformarea socialistă a agriculturii, folosind metoda constrângerii administrative și nerespectând principiul liberului consimțământ.

³⁵ *Ibidem*, dosar nr. 168/1954, f. 9–16, *Informare cu privire la munca de rezolvare a sesizărilor oamenilor muncii (1 ianuarie – 30 iunie 1954)*; Cezar Stanciu, *Traversând infernul. Scurtă istorie a comunismului românesc*, Târgoviște, 2009, p. 40–41.

³⁶ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Cămară, dosar nr. 168/1954, f. 9–16, *Informare cu privire la munca de rezolvare a sesizărilor oamenilor muncii (1 ianuarie – 30 iunie 1954)*.

de aur în următorii ani dacă nu își revizuia strategiile³⁷. Liderii sovietici au sugerat regândirea politicii față de țărănime și reorientarea investițiilor către agricultură și industria ușoară. În august 1954 se constata o generalizare a nemulțumirilor populației atât de la sate, cât și de la orașe³⁸. Raportul anual indica o scădere a numărului celor care s-au adresat puterii (95.231)³⁹, ceea ce în opinia Cămarilor era un semnal pozitiv, dar nu pentru că s-ar fi înregistrat o creștere a încrederii populației în regim, ci pentru că structurile din teritoriu se implicaseră în rezolvarea sesizărilor populației. Stagnarea procesului de colectivizare și diminuarea represiunii au dus, de asemenea, la scăderea plângerilor venite din partea țăranilor.

Regimul a încercat să găsească soluții pentru depășirea crizei aprovizionării cu bunuri de larg consum. Au fost înființate noi magazine și s-a încercat stoparea fenomenului speculei prin arestarea exemplară a funcționarilor corupți. Nici sistemul medical nu se prezenta în condiții mai bune. Criza de medicamente a fost dublată de cea a spațiilor și cea a personalului medical. Șomajul era o altă realitate ignorată de puterea populară. Toți cei care și-au pierdut funcțiile din motive politice au încercat să profite de relaxarea firavă și să obțină un loc de muncă. Numărul unor astfel de cereri se ridicase, în 1954, la 4.689. Potrivit raportului, o mare parte dintre ele fuseseră rezolvate, cu excepția cererilor celor eliberați din închisori. Regimul era reticent în privința propriilor deținuți politici, care, în ciuda promisiunii respectării dreptului la muncă, erau încă o dată excluși de la marea operă de construcție socială. Practica demascărilor s-a perfecționat și s-a prelungit vânătarea „elementelor necinstite și dușmănoase” strecurate în aparatul de stat și de partid. Cetățenii democrației populare nu au reușit însă să se elibereze de frică și au continuat să trimită scrisori anonime: „Menționăm ca un semn al fricii de consecințe în această problemă faptul că 18% din sesizări erau anonime, iar verificarea lor a stabilit că dintre ele au fost întemeiate în proporție de 43%.”⁴⁰ Raportul se finaliza într-o notă optimistă, constatându-se că toate structurile implicate reușiseră în cursul anului 1954 să se angajeze operativ în rezolvarea problemelor populației.

Din 1953, dar mult mai vizibil din 1954, rapoartele au devenit standardizate. Astfel regăsim capitole distincte despre nereguli din domeniul industriei (ritmurile industrializării, salarizări, calitatea producției etc.), al agriculturii (intensificarea propagandei pentru colectivizare, reacțiile țăranimii), ridicarea nivelului de trai material și cultural al oamenilor muncii (aprovizionarea cu bunuri de larg consum, realizări și deficiențe) și probleme de interes obștesc (încurajarea muncii voluntare), demascarea elementelor necinstite (denunțarea abuzurilor activiștilor) și aspecte ale vieții de partid (conestații privind excluderile, primirea unor noi membri de partid, dosarele de candidatură).

³⁷ T.V. Volokitina, *Convorbirile sovieto-române de la Moscova. Ianuarie-februarie 1954*, în *Hegemoniile trecutului. Evoluții românești și europene*. Profesorului Ioan Chiper la 70 de ani, coord. Mioara Anton, Florin Anghel, Cosmin Popa, București, 2006, p. 359.

³⁸ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Cămarilor, dosar nr. 168/1954, *Notă cu unele probleme desprinse din sesizările și răspunsurile primite de la 14–28 august 1954*.

³⁹ *Ibidem*, dosar nr. 59/1955, f. 87–93, *Informare privind scrisorile oamenilor muncii membri și nemembri de partid adresate conducerii partidului în anul 1954*.

⁴⁰ *Ibidem*.

RAPOARTELE DEZGHEȚULUI

Relaxarea timidă, destinderea internațională și spiritul Genevei au dat un nou impuls construirii socialismului în România. Se năștea astfel speranța că lucrurile se vor îndrepta, iar viața cotidiană va intra în normalitate. Cu toate acestea orizontul de așteptare al societății era cu mult mai mare și depășea limitele fixate de partid⁴¹. Regimul părea să se umanizeze printr-o serie de gesturi nu doar simbolice: a eliberat o parte a deținuților politici, a recuperat o parte a oamenilor de cultură consacrați în perioada interbelică și i-a mazilit pe „progresiștii” duri, ca urmare a re poziționării conducerii partidului față de puterea sovietică. De notorietate a fost cazul lui Mihail Roller, care, la 21 martie 1955, era exclus din prezidiul Academiei Române. Istoricul oficial al regimului căzuse în dizgrație, ceea ce însemna o schimbare de proporții în discursul acestuia⁴².

Ieșirea din izolarea stalinistă, provocările destalinizării, consolidarea puterii personale a lui Gheorghe Gheorghiu-Dej inaugura la mijlocul anilor '50 o nouă etapă în evoluția regimului comunist din România. Zigzagurile distanțării de puterea sovietică erau abia la început și au influențat și relațiile cu societatea. Starea generală a acesteia din urmă nu a înregistrat schimbări semnificative. Industrializarea forțată și investițiile masive, mult prea mari față de posibilitățile reale, precum și starea de înapoiere a agriculturii au alimentat nemulțumirile populației, care a continuat să se adreseze puterii, dar nu pentru a-i mulțumi, așa cum și-ar fi dorit liderii partidului, ci pentru a aduce critici față de condițiile de viață. Proporția situațiilor în care petenților li se recunoștea că au dreptate trecea de 50%⁴³. Chiar și Gheorghiu-Dej a fost nevoit să admită că nivelul de trai al populației nu se ameliorase și că existau grave greșeli în agricultură⁴⁴, industrie și comerț. În toată această avalanșă a erorilor de parcurs, exista însă și un domeniu în care partidul obținea succese mulțumitoare:

⁴¹ În raportul din iulie 1955 se preciza că la Direcția Treburilor CC al PMR sosiseră mai multe scrisori anonime în care se propunea ca „în cinstea zilei de 23 august să fie amnistiați unii condamnați ce au evadat din închisori, precum și cei ce nu s-au prezentat la judecată și de ani de zile stau ascunși. În alte scrisori anonime se face propunerea ca să se revizuiască sistemul de salarizare, fixându-se cel mai mic salariu la 350 lei și să fie introdus sporul de vechime”. *Ibidem*, dosar nr. 106/1955, f. 25–28.

⁴² Lovitura finală îi va fi dată în timpul Plenarei din 9–13 iunie 1958, de Leonte Răutu, transformat în acuzator. Pentru informații suplimentare referitoare la căderea lui Mihail Roller vezi Alina Tudor, Dan Cătanuș, *Amurgul ilegaliștilor. Plenara PMR din 9–13 iunie 1958*, București, 2000, p. 173; Florin Constantiniu, *De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu*, București, 2007, p. 187–191; Stan Stoica, *Istoriografia românească între imperativele ideologice și rigorile profesionale, 1953–1965*, București, 2012, p. 37–48.

⁴³ Din cele 5.655 de scrisori primite de Direcția Treburilor Cancelariei, în aprilie–mai 1955, în 2.336 de cazuri situațiile erau reale. ANIC, Fond CC al PCR, Secția Cancelarie, dosar nr. 106/1955, f. 18–24, *Notă cu privire la scrisorile oamenilor muncii adresate conducerii partidului și răspunsurile primite (I.IV. – 30.V.1955)*.

⁴⁴ Conducerea de partid era asaltată de contestații privind clasificarea în categoria chiaburilor, nemulțumiri referitoare la comasări, excluderi din GAC, cereri de ieșire din GAC, abuzuri ale Securității, confiscări abuzive etc. Într-o singură lună se primiseră 1.367 de scrisori semnate de 2.378 de persoane. *Ibidem*.

denunțurile. Potrivit raportului din aprilie–mai 1955, cele 651 de demascări erau o dovadă clară a „grijii oamenilor muncii pentru ca în aparatul de stat, organizațiile economice și de masă să nu se strecoare elemente cu trecut dubios, necinstite, afaceriste”.

În primul semestru al anului 1955 (ianuarie–iunie), Direcția Treburilor din CC primise 32.286 de sesizări, dintre care 8.253 avuseseră loc în cadrul unor audiențe⁴⁵. Continua să rămână constant numărul scrisorilor individuale și colective care soseau din mediul rural (10.060 semnate de 15.706 cetățeni). Derapajele din industrie cuprindeau abateri de la disciplina financiară, încadrarea nejustă a unor salariați în schemele de organizare, slaba calitate a unor produse, folosirea necorespunzătoare a utilajelor și raportările false pentru indicii de plan, o practică de altfel curentă pentru economia planificată. La capitolul problemelor de interes obștesc erau indicate cereri pentru îmbunătățirea condițiilor de transport și de cazare a muncitorilor, respectarea dreptului de repaus duminical, finalizarea unor construcții de infrastructură (lucrări de canalizare sau devierea cursului unor râuri). Într-o situație dificilă se aflau foștii deținuți politici sau foștii militari, cărora le erau refuzate cererile de angajare. Industrializarea și dezvoltarea orașelor, aflulul de populație către centrele industriale au creat o adevărată criză a spațiului locativ, iar regimul nu reușea să armonizeze ritmul industrializării cu cel al construcției de noi locuințe. Mulțumitoare era însă, la fel ca și în cazul celorlalte rapoarte, „creșterea spiritului de vigilență și combativitatea maselor” reflectată prin denunțuri și demascări (2.739 de scrisori). Însă în ciuda standardizării analizei scrisorilor, se constatau și deficiențe, în special în ceea ce privește anonimele: „Asupra modului în care sunt verificate anonimele remarcăm că unele organe de partid și de stat le cercetează formal, căutând adesea să identifice pe cel care a scris-o, în loc să verifice conținutul lor.”⁴⁶

Anul 1956 debuta cu un eveniment care a sporit incertitudinea din rândul elitei comuniste: organizarea Congresului XX al PCUS și difuzarea raportului secret. Destalinizarea intra în acest mod în linie dreaptă⁴⁷. Conducerea de la București a evitat să își exprime o poziție clară cu privire la schimbările survenite în urma Congresului XX. În toate declarațiile publice se preciza că hotărârile luate în februarie 1956 de către PCUS aveau o „covârșitoare însemnătate istorică pentru opera de construire a comunismului în Uniunea Sovietică, pentru întărirea mișcării comuniste și muncitorești internaționale”⁴⁸. În ceea ce privea corectarea abuzurilor față de membrii partidului și reabilitarea acestora, Gheorghe Gheorghiu-Dej declara sec că „în România nu au existat astfel de manifestări”⁴⁹.

⁴⁵ *Ibidem*, dosar nr. 106/1955, f. 1–6, *Informare privind scrisorile oamenilor muncii – membri și nemembri de partid – adresate conducerii partidului de la 1.I. – 30.VI.1955*.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Dan Cătănuș, *Impactul raportului „secret” asupra conducerii PMR. Destalinizarea în România*, în *Putere și societate: lagărul comunist sub impactul destalinizării, 1956*, coord. Dan Cătănuș, Vasile Buga, București, 2006, p. 109.

⁴⁸ *Apud* Vasile Buga, *Relațiile româno-sovietice, 1953–1958, II*, în „Arhivele totalitarismului”, 2004, nr. 3–4, p. 47.

⁴⁹ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Cancelarie, dosar nr. 32/1956, f. 96 și urm.

Încet, încet, regimul încerca să găsească soluții pentru ameliorarea nivelului de trai al populației. Bunurile de larg consum, varietatea și calitatea lor deveniseră o adevărată obsesie pentru conducerea partidului. Se dorea să se producă mult, calitativ, dar nu existau planuri coerente pentru dezvoltarea industriei bunurilor de larg consum. România începea să importe, iar pe piața internă au reapărut produse de import (citrice, conserve, cacao). Consumul populației s-a diversificat, dar calitatea produselor lăsa în continuare de dorit. Alinierea prețurilor la puterea de cumpărare era un amănunt care scăpa guvernanților.

Între timp blocul comunist trecea printr-una dintre cele mai grave crize ale sale: revoluția ungară (octombrie–noiembrie 1956). Evenimentul a avut efecte contradictorii pentru societate: speranța că se va produce o schimbare majoră și dezamăgirea că sistemul a continuat să supraviețuiască⁵⁰. Informațiile erau puține și alterate de propaganda regimului. Nimeni nu părea să știe ce se petrece cu adevărat în spatele intervenției tancurilor sovietice⁵¹. Evenimentele din Ungaria erau însă un avertisment serios și pentru conducerea de la București care era obligată să își reevalueze strategiile de control asupra societății. În consecință, populația a fost supusă unei intense supravegheri, care a vizat mai ales acele categorii care ar fi putut dezvolta reacții negative față de regim (intelectualii, studenții și minoritarii). Pentru a preveni apariția dezordinii interne, guvernul a decis rezolvarea tuturor problemelor aprovizionării populației, plata la timp a salariilor, precum și achitarea către țărani a sumelor provenite de pe urma achiziționării produselor agricole⁵².

Absența din arhive a rapoartelor generale privind scrisorile populației nu ne permite să aflăm modul în care populația a reacționat la schimbările politice majore care au avut loc în cursul anului 1956. Din păcate, aceste rapoarte lipsesc și pentru anii 1957–1959. Însă din raportul general realizat pentru anul 1960, constatăm că numărul scrisorilor adresate structurilor puterii a fost într-o creștere continuă. Reluarea în forme extrem de violente a procesului de colectivizare a agriculturii⁵³,

⁵⁰ Vezi în acest sens informațiile transmise de corespondenții Agenției Tass la București în martie 1957. Potrivit acestora, revoluția din Ungaria impulsionase activitatea „forțelor reacționare interne”, chiaburi, foști legionari, național-țărăniști, foști social-democrați de dreapta, membri ai Bisericii Catolice. În opinia lor, situația din România în perioada revoluției ungare fusese „stabilă și sănătoasă”. Vasile Buga, *Correspondenții Tass la București transmit: în octombrie 1956 situația din România a fost „stabilă și sănătoasă”*, în *Putere și societate*, coord. Dan Cătănuș, Vasile Buga, p. 466.

⁵¹ 1956. *Explozia. Percepții române, iugoslave și sovietice asupra evenimentelor din Polonia și Ungaria*, ed. Mihai Lungu, Mihai Retegan, București, 1996, p. 336 și urm.; Ioana Boca, 1956. *Un an de ruptură. România între internaționalismul proletar și stalinismul antisovietic*, București, 2001, p. 65–68.

⁵² *Protocolul ședinței Biroului Politic din 24 octombrie 1956*, în 1956. *Explozia*, ed. Mihai Lungu, Mihai Retegan, p. 91–95.

⁵³ În 1960, se raporta o creștere îngrijorătoare a plângerilor privind comasările și intrarea în GAC-uri pe baza liberului consimțământ (8.471 de cazuri): „În munca de atragere a țăranilor individuali și întovărășiți în GAC s-au folosit metode contrare liniei partidului. Exemplu: cetățeanul Iosif Turc din comuna Aleșd, regiunea Crișana, a fost chemat la sfatul popular local după orele 24.00, unde a fost amenințat și bruscat cu scopul de a-l determina să se înscrie în GAC.” ANIC, Fond CC al PCR, Secția Căminare, dosar nr. 121/1961, f. 1–9.

înghețul ideologic și valul de arestări care s-a abătut asupra societății după retragerea trupelor sovietice i-au afectat din plin pe cetățeni, care acuzau salarizarea insuficientă, proasta funcționare a administrației statului, precum și creșterea incidentelor de huliganism, a vagabondajului⁵⁴ și a traficului de influență. Noul îngheț ideologic a lovit în egală măsură atât foștii lideri de partid căzuți în dizgrație (în special ilegaliștii), cât și o parte a intelectualității influențată de valul destalinizării⁵⁵.

Conform sintezei, numărul scrisorilor s-a majorat progresiv de la 80.157 în 1957, la 90.103 în 1958, 114.341 în 1959 și 136.140 în 1960⁵⁶. Față de 1957, se înregistrase o creștere de 69,2%. În opinia Cancelariei, avalanșa scrisorilor era o dovadă a încrederii pe care cetățenii o manifestau față de cei aflați la putere, dar și a implicării corpului social în construirea socialismului – formule șablon care se regăsesc în toate rapoartele încă de la începutul anilor '50 și în spatele cărora se ascundeau realități sociale ignorate de cei aflați la conducere. Puterea avea nevoie, poate mai mult ca oricând, de manifestări de solidaritate din partea populației. Ieșirea din izolare, deschiderea către Occident, căutarea unor soluții pe piețele externe pentru relansarea programelor de dezvoltare industrială, debutul opoziției în CAER și refuzul specializării economiilor frățești au creat premisele încheierii pactului cu societatea. Legitimarea prin renunțarea la glorificarea modelului sovietic și, mai apoi, contestarea acestuia nu puteau să nu atragă susținerea populației.

Congresul al III-lea al PMR reunit la București, în 20–26 iunie 1960, lansa ca obiectiv principal industrializarea rapidă a țării, prin dezvoltarea ramurilor metalurgică și constructoare de mașini. Industrializarea devenise o problemă de prestigiu pentru politica economică a regimului de la București. Rămânea deschisă problema colectivizării agriculturii, în 1960, existând peste 680.000 de familii țărănești care nu erau integrate în sectorul socialist. Deși Gheorghe Gheorghiu-Dej anunța că până în 1965 va fi finalizat procesul de colectivizare, mobilizarea propagandiștilor, dar mai ales a forțelor MAI a făcut posibilă încheierea acestuia în aprilie 1962⁵⁷. În raportul general din 1960 se preciza că „în unele regiuni, s-a constatat tendința de a scoate salariații din producție (concedii fără plată), trimițându-i să-și lămurească părinții să intre în GAC, sub amenințarea că li se vor desface contractele de muncă în cazul când nu vor reuși să-i convingă”⁵⁸.

Ultimul eveniment semnificativ pentru consolidarea puterii personale a lui Gheorghiu-Dej și impunerea sa ca lider național a fost Plenara din 30 noiembrie –

⁵⁴ Vezi în acest sens nota referitoare la scrisorile adresate CC al PMR în perioada 1 iulie – 1 noiembrie 1960. Nota analizează numai sesizările venite din București. *Ibidem*, dosar nr. 107/1960, f. 15–17.

⁵⁵ Alina Tudor, Dan Cătănuș, *op. cit.*, p. 5.

⁵⁶ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Cancelarie, dosar nr. 121/1961, f. 1–9, *Informare cu privire la sesizările, propunerile și cererile oamenilor muncii adresate conducerii partidului în anul 1960*. Cifrele diferă în raportul general din 1961. Conform statisticilor, realizate de aceeași Direcție a Treburilor CC, în 1959 s-au adresat CC al PMR 127.516 cetățeni, în 1960, 143.043 de cetățeni; în 1961, 146.072 de cetățeni.

⁵⁷ Evenimentul a fost sărbătorit în cadrul unei sesiuni speciale a MAN la care au participat 11.000 de țărani. Pentru Gheorghiu-Dej aceasta însemna etapa esențială pentru trecerea la desăvârșirea construcției socialiste în România.

⁵⁸ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Cancelarie, dosar nr. 121/1961, f. 1–9.

5 decembrie 1961. Convocată în urma Congresului al XXII-lea al PCUS, care lansa o nouă campanie de destalinizare, evenimentul de la București a comportat nuanțe semnificative. Era o bună ocazie pentru ca Gheorghiu-Dej să lanseze o pseudoliberalizare a regimului și să denunțe ca responsabile pentru violențele staliniste grupările Pauker-Luca-Georgescu și Constantinescu-Chișinevschi⁵⁹. Raportul general al scrisorilor din 1961 consemnează importanța acestui eveniment pentru istoria instituțională a partidului: „După Plenara CC al PMR din 30 noiembrie – 5 decembrie 1961, o mare parte din oamenii muncii, prin scrisorile lor, și-au exprimat mulțumirea față de măsurile luate împotriva grupului fracționist, antipartinic, unii dintre ei dând și relații cu privire la activitatea elementelor antipartinice.”⁶⁰ Și în acest an se constată o creștere semnificativă a numărului scrisorilor, cifra situându-se la 111.963. Conform raportului, la birourile de audiențe se prezentaseră 31.326 de cetățeni, la sesizările acestora adăugându-se alte 2.783 de scrisori, primite direct de secțiile partidului. Comitetul Central fusese asaltat de un număr de 146.072 de cetățeni. Raportul identifica două categorii de probleme: cele de interes general și cele personale. În prima categorie intrau deficiențele privind îndeplinirea planului de stat în industrie și agricultură, sustrageri de materiale și fonduri bănești și, nu în ultimul rând, demascarea elementelor necinstite, imorale, cu trecut necorespunzător. Numărul celor din urmă se ridicase la 982 de persoane. În cea de a doua categorie intrau cererile de serviciu (26.226), retrogradări, acordarea de locuințe, încadrarea în categorii de pensii. Se recunoștea că se reușise rezolvarea numai a 60% din numărul sesizărilor. Erau emise noi instrucțiuni pentru dinamizarea structurilor din teritoriu și instruirea unor cadre speciale care să medieze relația dintre putere și societate. Dar cu toate acestea, numărul scrisorilor a continuat să aibă o evoluție ascendentă. Cauzele sunt cel puțin două: pe de o parte, finalizarea colectivizării agriculturii și măsurile abuzive care au însoțit această ultimă etapă, iar pe de altă parte, consecințele directe ale procesului de industrializare. Afluxul populației rurale către zonele industriale a creat numeroase probleme de adaptare, de integrare, dar mai ales de locuire.

Consolidarea puterii populare s-a tradus, în 1962, prin cele 151.645 de scrisori și audiențe⁶¹. Este una dintre cele mai mari cifre contabilizate de Direcția Treburilor CC, care considera această avalanșă drept o nouă formă de exprimare directă a devotamentului și încrederii pe care societatea o manifesta față de partid. Erau denunțate încălcarea normelor de funcționare a partidului, abuzurile din aparatul de

⁵⁹ Vezi textul Plenarei în *Dosarul Ana Pauker. Plenara Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român din 30 noiembrie – 5 decembrie 1961*, ed. Elis. Neagoe-Pleșa, Liviu Pleșa, București, 2006; Dan Cătănuș, *A doua destalinizare. Gheorghiu-Dej la apogeul puterii*, București, 2005; Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Iași, 2005, p. 210–213.

⁶⁰ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Cămară, dosar nr. 75/1961, f. 58–62, *Informare cu privire la rezolvarea scrisorilor adresate CC al PMR de către oamenii muncii și primirea lor în audiență în cursul anului 1961*.

⁶¹ *Ibidem*, dosar nr. 72/1963, f. 2–11, *Informarea Comisiei Centrale de Revizie a CC al PMR cu privire la rezolvarea scrisorilor oamenilor muncii adresate CC al PMR și primirea lor în audiență în cursul anului 1962*.

stat și structurile administrative, abateri de la disciplina financiară și neîndepliniri ale planului de stat. Predomină însă sesizările cu caracter personal. Regimul nu reușise să rezolve problema presantă a spațiului locativ, în ciuda promovării în presă a unor succese răsunătoare privind construcția de locuințe (peste 24.803 cereri). Din diverse motive, pe care raportul nu le consemnează, crește numărul celor care cereau să fie încadrați în muncă (23.595 de cazuri), să fie grațiați sau contestau naționalizarea abuzivă a unor imobile. Finalizarea procesului de colectivizare a dus, așa cum era firesc, la o majorare a plângerilor venite din lumea rurală (12.797 de cazuri).

Desăvârșirea construcției socialiste în România a intrat în linie dreaptă la începutul anilor '60. Reacțiile societății erau controlate și controlabile, nu exista posibilitatea apariției unor revolte, colectivizarea era încheiată, iar industrializarea își intensifica ritmurile. Cu toate acestea societatea nu poate fi privită ca un simplu obiect pe care regimul îl manipulează și îl mobilizează pentru îndeplinirea obiectivelor sale. În această etapă, este greu de stabilit gradul și natura suportului popular pentru regim, de asemenea și capacitatea societății de a genera „inițiative de jos” și de a negocia cu autoritățile. Impunerea unor noi norme și coduri sociale a fost însoțită de ample campanii propagandistice, dublate de acțiunile aparatului de represie. După 16 ani de experimentare a modelului stalinist, societatea s-a acomodat cu ritualurile și practica guvernării comuniste. Raportarea cetățenilor față de legitimitatea sistemului tindea să fie legată de poziția pe care cei dintâi o ocupau în cadrul acestuia. Fără îndoială că frica de a fi demascată ca „dușman de clasă” conducea la manifestări disproporționate ale atașamentului față de puterea politică și sporea resentimentele celor care erau excluși și marginalizați. Societatea a dezvoltat capacități suplimentare de a disimula și de a se sustrage controlului puterii politice. Rapoartele generale referitoare la scrisori indică, de asemenea, și o standardizare a reacțiilor populației. Societatea manifesta atitudini variate față de regim, pendulând de la rezistență explicită (rezistența la colectivizare, fenomenul rezistenței armate sau rezistență individuală) la susținerea deplină și entuziastă a proiectelor lansate de regim⁶². Puterea era direct interesată de efectele interacțiunii, dar nu putea controla în absolut resorturile intime ale cetățenilor.

RULERS AND RULED. THE GENERAL REPORTS OF THE LETTERS SECTOR OF THE CC OF THE RWP (1948–1964)

Abstract

The letters of ordinary people represent a special category of sources, because these are a direct way of communicating with the political power. The high number of letters received from the population by the Romanian state apparatus led

⁶² Jean-Paul Depretto, *Stratification without Class*, în „Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History”, vol. 8, 2007, nr. 2, p. 376.

to the creation of a special department, the *Letters Sector* (*Sectorul Scrisorilor*), which prepared special reports based on the main subjects which concerned the population (lack of goods on the market, the abusive behavior of the authorities, complaints regarding the process of collectivization, etc.). All these reports are essential documents which prove the particular interest of the regime in maintaining a dialogue with the people in order not only to listen to their complaints, but also to control the popular mood and reorder the strategies of manipulation.

Keywords: communism; letters to power; Romanian Communist Party (Romanian Workers' Party); Romania

ÎN ALTA BIROCRAȚIE CULTURALĂ ȘI RAPORTURILE CU SPAȚIUL BALCANIC ÎN PRIMII ANI AI REGIMULUI CEAUȘESCU (1965–1968)

CRISTIAN VASILE*

Instaurarea regimurilor comuniste în cele mai multe dintre statele situate în zona Balcanilor (Iugoslavia, Bulgaria, Albania, România) promitea să reducă substanțial tensiunile și conflictele din regiune, mai ales prin prisma faptului că toate aceste țări – măcar teoretic – își asumau ideologia internaționalismului proletar și își propuneau să se rupă de „naționalismul burghez” generator de războaie din trecutul precomunist¹. Încă de la început, însă, erezia titoistă a stricat aceste premise. În fapt, tensiunile au continuat, iar această realitate cu potențial conflictual s-a vădit și la nivelul disputei politico-istoriografice.

Ne-am propus – utilizând documente inedite sau mai puțin cercetate – să urmărim atât implicarea factorilor politici de la București (secțiunile ideologice ale CC al PCR, Ministerul Culturii/Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă – CSCA) în organizarea reuniunilor, a congreselor și a altor manifestări culturale care i-au adus laolaltă pe istorici, etnologi, folcloriști, scriitori etc. din spațiul balcanic (dar și sovietici sau occidentali specializați în istoria Balcanilor), cât și principalele controverse care au ieșit la lumină cu ocazia acestor întâlniri. În plan secund, vom încerca să surprindem modul în care s-a reflectat gestionarea acestor dispute asupra scrisului istoric românesc cu privire la conflictele din Balcani. Demersul nostru s-a concentrat în principal asupra relațiilor româno-bulgare. Evident, pe măsură ce documentele păstrate în arhivele Ministerului Culturii și ale Ministerului de Externe vor fi declassificate, probabil imaginea asupra acestui subiect va fi mai clară.

Este important de spus că, de fapt, în toate aceste state ale zonei sud-est europene construcția națională a continuat și sub regimurile comuniste. De exemplu, în România, funcționează după 1958, pe lângă Academie, o Comisie privind studiul formării limbii și a poporului român. Este o perioadă strict contemporană cu procesul de pregătire și elaborare a tratatului de *Istoria României*, tom care avea să consacre numeroase pagini atât procesului de formare a limbii române, cât și etnogenezei².

* Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; cristivasile2002@yahoo.com.

¹ Acest text reprezintă o versiune extinsă a comunicării prezentate la Sesiunea anuală de comunicări a Institutului de Istorie „N. Iorga” (5–6 decembrie 2013), având drept temă „Conflicte din Balcani. (Re)interpretări și abordări istorice”.

² *Formarea limbii și a poporului român*, în *Istoria României*, vol. 1, *Comuna primitivă. Sclavagismul. Perioada de trecere la feudalism*, coord. Constantin Daicoviciu, Emil Condurachi, Ion Nestor, Gheorghe Ștefan, M.D. Matei, București, 1960, p. 775–809.

În același timp, trebuie menționat că peste câțiva ani aveau să apară la București atât Institutul de Studii Sud-Est Europene, cât și Asociația Internațională de Studii Sud-Est Europene.

Înainte de a vorbi propriu-zis despre perioada Ceaușescu și reprezentanții înaltei birocrății culturale și de partid, răspunzători de relațiile (academice, științifice, artistice) cu sud-estul Europei, se impune să aruncăm o privire asupra anumitor desfășurări de la vârful Comitetului Central al partidului comunist, în speță Secția Știință și Cultură, care controla ideologic atât Academia, Consiliul Național al Cercetării Științifice, cât și Ministerul Culturii (de fapt, Ministerul Învățământului și Culturii/apoi CSCA). Șeful acestei Secții era Vasile Dinu, cu o pregătire de inginer silvic³, care îl avea la rândul său drept supervisor ideologic pe Leonte Răutu (șeful Direcției Propagandă și Cultură). Nu mai este vorba despre acel L. Răutu al anilor 1948–1949, asumându-și o poziție strident prosovietică și anticosmopolită, ci de un șef al *AgitProp* care în acord cu Gheorghiu-Dej și N. Ceaușescu își va asuma în curând accente anti-URSS în spiritul Declarației din aprilie 1964⁴. Pe lângă Răutu, se mai pronunță asupra acestei problematice a legăturilor cu sud-estul Europei: Paul Niculescu-Mizil, chiar Emil Bodnăraș (vicepreședinte al guvernului) și Athanase Joja (fost ministru, diplomat, academician, profesor de filosofie marxistă și de logică).

COMISIA PENTRU STUDIUL FORMĂRII LIMBII ȘI A POPORULUI ROMÂN

La 27 martie 1962, Vasile Dinu – având probabil girul vârfurilor partidului – critica aspru conducerea sus-amintitei comisii pentru studiul formării limbii și a poporului român, deoarece prin cei mai influenți membri ai săi ar fi imprimat o orientare ideologică greșită studiilor sale. Păcatul cel mai grav era că cele mai multe dintre cercetările efectuate sub egida comisiei au căutat locul de formare a poporului român în sudul Dunării, relevante fiind câteva titluri: „Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu” de S[ilviu] Dragomir; „Populațiile ilirice din Peninsula Balcanică” și „Relațiile etno-lingvistice albano-române”, de Ion I. Russu; „Cucerirea romană în provinciile balcanice” de R[adu] Florescu; „Armata romană în provinciile iliro-tracice ale Imperiului Roman”, de F[lorin] Horovitz etc.⁵ Nemulțumirea principală a conducerii de partid era că: „românii sunt căutați, în cel mai bun caz, în Bărăgan”. Insatisfacția lui Vasile Dinu era direcționată cu prioritate asupra reputatului istoric și arheolog Ion Nestor, care ar fi fost mult prea preocupat de *Cultura Dridu*. Or, activiștii de la CC al PMR aveau informații că această cultură este „răspândită mult și în sudul Dunării (în R.P. Bulgaria), mulți specialiști considerând această cultură ca fiind de factură slavă. Orientarea dată de prof.

³ Pentru profilul său politic, vezi Ion Ianoși, *Internaționala mea. Cronica unei vieți*, Iași, 2012, p. 325 și urm.

⁴ Vladimir Tismăneanu, *Perfectul acrobat. Leonte Răutu, măștile răului*, București, 2008, p. 114.

⁵ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 4/1962, f. 27.

I. Nestor cercetărilor arheologice este în divergență cu concluzia la care au ajuns – pe baza cercetărilor conduse de acad. C[onstantin] Daicoviciu – autorii tratatului de *Istoria României*, vol. I, și anume că teritoriul-nucleu al formării poporului român l-au constituit regiunile de deal și munte ale Daciei.”⁶ Acest sentiment de contrarietate era potențat probabil și de anticiparea unor stări de tensiune în relațiile cu state balcanice, în special cu Bulgaria. După toate aparențele, Secția Știință și Cultură comunica frecvent în aceste chestiuni cu Secția Relații Externe, analizând implicațiile de politică internațională ale unor cercetări istoriografice. O altă nemulțumire era aceea că lingvistul și istoricul Cicerone Poghiric se ocupa de „limba macedonică”, subiect considerat a fi nelegat direct de formarea limbii române⁷. Prudența era atât de mare, încât nici chiar interesul lui I.I. Russu, cu a sa temă intitulată „Limba traco-dacilor”⁸, nu era deloc încurajat. Autoritățile comuniste erau nemulțumite că în anii 1958–1961 au investit fonduri importante în această întreprindere „cu orientare greșită”. Constatările lui Vasile Dinu erau următoarele: „președintele Comisiei acad. Iorgu Iordan (elev al lui Al. Philippide) evită să-și exprime în mod public punctul de vedere în problema formării limbii și poporului român, deși ar fi avut posibilitatea s-o facă atât cu ocazia dezbaterii machetei volumului I [din] *Istoria României*, unde a luat cuvântul, cât și ulterior. Secretarul Comisiei – G. Ivănescu, elev al acad. Iorgu Iordan – este un fervent adept al teoriei imigraționiste extremiste a lui Al. Philippide. Acad. Al. Rosetti, membru în Comisie, de asemenea nu manifestă intenția de a efectua noi cercetări care să-l ajute la modificarea părerilor sale mai vechi privind locul de formare a limbii și poporului român (la fel ca Densusianu⁹, susține că în aria de formare a limbii și poporului român un loc important l-a ocupat regiunea din centrul Peninsulei Balcanice).”¹⁰ Tot la acest moment 1962, din documente rezultă reticența Secției Știință și Cultură față de tratarea problemei componentei vlahe a țaratului bulgar.

Probabil, aceste nemulțumiri aparțin au atras cumva o dizgrație de scurtă durată în care a căzut nu doar Ion Nestor, ci și președintele Comisiei, Iorgu Iordan – la fel ca și Alexandru Rosetti –, în timp ce unul dintre opozanții din interiorul comisiei (Constantin Daicoviciu, care era și demnitar, membru al Consiliului de Stat din 1961) se va regăsi în fruntea mai multor delegații de istorici și oameni de știință participante în anii 1960 la diverse congrese și conferințe privitoare la sud-estul european, dar nu numai.

Cel chemat și propus să rezolve sau măcar să arbitreze în această problemă a formării limbii și poporului român era acad. Athanase Joja, care avea atât un

⁶ *Ibidem*, f. 28.

⁷ Pentru geneza preocupărilor sale lingvistice, vezi Cicerone Poghiric, *Necesitatea de a merge la esența acelor fenomene și principii care s-au dovedit fundamentale pentru existența poporului român*, în *Experiența inițiativă a exilului. 46 de români și prieteni ai României din țară și din lume în dialog cu Mihaela Cristea*, București, 1994, p. 379.

⁸ Pentru profilul său academic, vezi I.I. Russu, *Limba, cel mai vechi și tipic document istoric*, în Catinca Muscan, *Ideii pentru eternitate*, București, 1981, p. 207–229.

⁹ Referire la scrierile lingvistului Ovid Densusianu: *Curs de limba română; Histoire de la langue roumaine* etc.

¹⁰ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 4/1962, f. 28–29.

capital politic – vădit prin implicarea lui din perioada ilegalității – , cât și capital cultural (ca profesor autentic de logică, și nu politruc; în plus era apropiat de Gh. Gheorghiu-Dej). Influența lui se va diminua sub Nicolae Ceaușescu, dar nu într-atât încât să nu rămână una dintre principalele voci (chiar ale partidului) care se pronunță în privința profilului spiritual al românilor. Anii 1962–1963 reprezintă un punct de inflexiune (în istoria politică și a culturii) inclusiv datorită înființării Institutului de Studii Sud-Est Europene, precum și a Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene. În primul rând, poziții atât de precaute similare celei a lui Vasile Dinu se estompează, devenind tot mai rare. În al doilea rând, actorii ideologici se schimbă după momentul martie 1965: Vasile Dinu dispare, Leonte Răutu cunoaște un relativ declin, fiind într-un fel înlocuit cu Paul Niculescu-Mizil și Manea Mănescu, chiar Ștefan Bîrlea. Constanța Crăciun își pierde postul de la Ministerul Culturii, dar adjunctul său, Dumitru Popescu (poreclit ulterior „Dumnezeu”), va urca în ierarhia de partid, chiar ca responsabil cu ideologia și cultura. Arhitectul Pompiliu Macovei îi succede Constanței Crăciun, iar în echipa sa de la CSCA se va regăsi ca adjunct Alexandru Balaci (care avea să și întreprindă mai multe vizite în spațiul sud-est european).

SECȚIILE IDEOLOGICE ȘI „RECOMANDĂRILE” PENTRU ISTORICI

Discuția în jurul rolului jucat de secțiile ideologice ale CC al PCR și de titularii din fruntea acestor departamente credem că este importantă, deoarece secțiile au influențat (chiar au decis) componența delegațiilor de istorici, folcloriști, etnologi etc. care au participat la manifestări internaționale de balcanistică, studii sud-est europene și bizantinologie. Prima astfel de reuniune academică de anvergură gestionată de la CC al PCR a fost *Congresul Internațional de Studii Balcanice și Sud-Est Europene*, care s-a desfășurat la Sofia, între 26 august și 1 septembrie 1966. Au participat 24 de țări, aproximativ 1.300 de delegați și s-au prezentat peste 600 de comunicări. România fost reprezentată de 48 de delegați¹¹.

Înainte de a prezenta principale puncte de confruntare de la acest prim congres de studii balcanice, cred că este oportun să precizăm că în cazul unor participări la manifestări științifice importante delegația primea un fel de mandat din partea CC al PCR, de regulă de la secțiile de profil: Secția Propagandă, Secția Literatură și Artă, Secția Știință, Secția Învățământ. În general, erau convocați la CC conducătorii delegației (în principiu membri ai Academiei), dar uneori – foarte rar – era invitată întreaga delegație¹². O prioritate era – în termenii de atunci – stabilirea unei linii principiale în toate problemele de ordin științific și ideologic, care puteau interveni în timpul conferințelor. Apoi, în intervenții, delegații români

¹¹ *Ibidem*, dosar nr. 9/1966, Notă cu privire la unele manifestări științifice internaționale din domeniul științelor sociale și umaniste la care au participat oameni de știință români, [nedatat].

¹² Pentru a reconstitui implicarea Secțiilor CC am apelat la documentele de arhivă, precum și la mărturiile unor istorici (le sunt recunoscător în mod special doamnei Elena Siupiur și dlui Ioan Chipser).

erau sfătuiți să insiste asupra necesității ca cercetările științifice din sud-estul european să fie orientate spre valorificarea elementelor înaintate și constructive din istoria Balcanilor și a Bizanțului, subliniind trăsăturile care au fost și sunt de natură să apropie popoarele din această regiune¹³. O altă direcție sugerată de instanțele politico-ideologice era aceea ca, în chestiunile sensibile, identitare, să se insiste că spațiul românesc și cultura română, în general, au fost influențate foarte puțin sau neglijabil de către factorii externi. Delegațiile erau sfătuite să reacționeze atunci când sesizau „denaturarea adevărului istoric” și „falsificarea unor momente semnificative din istoria României”. Nu în ultimul rând, respectând și o linie generală de politică externă, specialiștii români ai sud-estului european erau instruiți să evite și chiar să respingă (în special după 1968) semnarea unor acorduri comune – mai ales în chestiuni instituționale – dacă acestea privilegiau mari puteri din afara regiunii (în speță URSS). În fine, o altă linie de conduită privea raportarea la luările de poziție ale conferențiarilor occidentali; delegaților români li se recomanda să observe dacă – mai ales la manifestări despre Balcani și Bizanț derulate în afara regiunii, în Occident – se ia o atitudine stridentă împotriva concepției materialiste a istoriei și, în general, a ideologiei marxist-leniniste. Era de dorit să se răspundă prompt acestor poziții anticomuniste. Delegația română trebuia să evite să se pronunțe asupra unor pierderi teritoriale: Cadrilater, Basarabia, nordul Bucovinei; în schimb putea apăra interesele istoriografice românești în cazul problematicei Primului Război Mondial, inclusiv integritatea teritorială a Vechiului Regat. Probabil, o altă recomandare/directivă viza munca de convingere pe lângă delegații din alte țări înainte de susținerea efectivă a comunicărilor, pentru a-i determina să elimine din textul care urma să fie rostit frazele controversate și defavorabile României.

Era – împrumutând vocabularul ideologic al aparatului de la CC al PCR – un adevărat *plan de măsuri* pentru o optimă reprezentare culturală externă a României socialiste. Cu alte cuvinte, era esențial pentru birocrația culturală și de partid să asigure o centralizare a acțiunilor, o coordonare, cu consecința de rigoare: absența pluralismului istoriografic în interiorul delegației, pentru a se vorbi pe o singură voce. Pe de altă parte, climatul politic și cultural era mai relaxat în comparație cu anii 1950, realitate resimțită de mai mulți istorici delegați să participe la diverse reuniuni academice¹⁴.

¹³ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 9/1966, f. 27.

¹⁴ Merită reprodușă și mărturia acad. Dan Berindei despre experiența participărilor românești la manifestări internaționale, în raport cu ceilalți specialiști în științe umaniste din Europa Răsăriteană: „[la Congresul Mondial de Științe Istorice de la Viena, din august 1965] am avut o situație privilegiată față de colegii noștri din alte țări «frățești». Chiar în ziua sosirii, conducătorii delegației ne-au convocat la ambasadă și ne-au anunțat că eram liberi să participăm la lucrări făcând intervenții, cu singura obligație de a ne anunța în aceeași seară inițiativele avute și, bineînțeles, cu grija de a fi la obiect și competenți. De această libertate nu au beneficiat ceilalți din țările «socialiste». Ei veniseră cu texte «aprobate» de acasă și trebuiau să le citească, uneori în contexte cu totul noi, ceea ce a generat pentru ei contexte neplăcute”; Dan Berindei, *Drumuri în lume, 1965–1980. În vremuri de speranță și incertitudini*, Pitești, 2005, p. 8.

CONGRESELE INTERNAȚIONALE DE STUDII BALCANICE ȘI BIZANTINE

Revenind la Primul Congres Internațional de Studii Balcanice și Sud-Est Europene (desfășurat la Sofia, între 26 august și 1 septembrie 1966), trebuie spus că reuniunea avea inclusiv o importantă miză politică, vădită și prin prezența unor demnitari și șefi ai unor misiuni diplomatice¹⁵. La deschiderea congresului au participat Todor Jivkov, președintele Consiliului de Miniștri al R.P. Bulgaria, și René Maheu, director general al UNESCO, care au salutat congresul. În prezidiu, s-au aflat și patru membri ai delegației române: acad. Constantin Daicoviciu, acad. Emil Condurachi, prof. Mihai Berza și Virgil Cândea. C. Daicoviciu a vorbit imediat după Todor Jivkov și René Maheu¹⁶. Un document al Secției Învățământ a CC al PCR consemnează tematicile abordate: „comunicările și intervențiile delegațiilor români au tratat în principal următoarele probleme: rolul dacilor și al celorlalte popoare în istoria sud-estului european, problema ariei de formare a limbii [române] și poporului român, mișcările de eliberare națională din Balcani și de pe teritoriul României, mișcarea muncitorească și social-democrată în România și legăturile ei cu mișcarea muncitorească din Balcani, dezvoltarea culturii românești și relațiile culturale cu alte popoare, trăsături comune în cultura populară a popoarelor din sud-estul Europei, alianțe politice regionale (Mica Antantă și Înțelegerea Balcanică), relațiile politice și diplomatice în ajunul și în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, mișcarea de rezistență antifascistă, unele probleme ale dezvoltării economice actuale în țările sud-estului european.”¹⁷

A existat și o secțiune de comunicări dedicată rolului jucat în istorie de popoarele din sud-estul Europei (delegația română a fost reprezentată de Vasile Maciu), iar rapoartele conferențiarilor au fost publicate în limbi de circulație internațională¹⁸. Demne de notat sunt unele acțiuni ale delegațiilor români la congres care au prevenit discuțiile în contradictoriu în cadru oficial. Nota Secției CC menționează faptul că „în comunicarea specialistului bulgar [Vassil] Marinov se susținea teza că, sub presiunea păstorilor turci, vlahii s-au retras în secolele XV–XVII spre nord, în Carpați, unde s-au infiltrat în populația autohtonă. Membrii delegației noastre (prof. M[ihai] Pop și I[on] Vlăduțiu) au discutat înainte de ședință cu Marinov și acesta a renunțat la tezele sale false privind transhumanța.”¹⁹ Perioada interbelică

¹⁵ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 9/1966, f. 26, Notă [nedată] privind desfășurarea primului Congres Internațional de Studii Balcanice și Sud-Est Europene (Sofia, 26 VIII – 1 IX 1966).

¹⁶ „Delegația română a avut un raport, 7 corapoarte, 58 de comunicări și peste 100 de intervenții.” Documentul amintea „oamenii de știință cu mai multă experiență”: Constantin Daicoviciu, acad. Andrei Oțetea, acad. Emil Petrovici, prof. Mihai Berza, prof. Virgil Vătășianu, Eugen Stănescu, Aron Petric, Augustin Deac și Tudorel Postolache, „care au făcut rapoarte, comunicări și intervenții apreciate de participanții la discuții”; însă „în ședințele pe secții au mai luat cuvântul mulți cercetători tineri, care au produs o bună impresie asupra ascultătorilor”; *ibidem*, f. 27.

¹⁷ *Ibidem*, f. 27–28.

¹⁸ *Les peuples de l'Europe du Sud-Est et leur rôle dans l'histoire (XVe–XXe ss.). Rapport pour la séance plénière*, coord. Nikolai Todorov, Sofia, 1966.

¹⁹ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 9/1966, f. 28.

reprezenta un subiect cu un potențial conflictual mult mai mare. Aceeași notă consemna faptul că „în cadrul congresului au apărut și unele deosebiri de vederi și de poziții, care s-au referit în mod direct sau indirect și la istoria țării noastre. Astfel discuții ample a prilejuit dezbaterile problemelor legate de «Mica Înțelegere» și «Înțelegerea Balcanică», de care s-au ocupat în comunicările lor istoricii români D[umitru] Tuțu și E[liza] Campus. În intervențiile delegaților străini au fost făcute aprecieri diferite, uneori negative ...”²⁰ Conținutul controverselor nu este redat cu claritate; probabil, istoricii sovietici și chiar bulgari au menționat caracterul indirect antisovietic al Micii Înțelegeri, mai ales înainte de 1933, precum și interesul Franței într-o astfel de alianță.

Ceva mai multe detalii aflăm despre divergențele pe marginea Pactului Molotov-Ribbentrop și a ocupării de către URSS a unor teritorii ale României. Numai că, deși aceste replici tăioase au fost provocate de comunicările conferențiarilor români, este semnificativ că tocmai delegația română s-a abținut de la orice comentarii, după cum rezultă din aceeași notă a CC: „în legătură cu problemele referitoare la perioada premergătoare celui de-al Doilea Război Mondial, abordate și în comunicarea lui T[itu] Georgescu și Al. [Gh.] Savu, s-au iscat discuții controversate în principal între istoricii americani ([John C.] Campbell și [Stephen] Fischer-Galati), pe de o parte, și cei sovietici ([Aleksandr] Ciubarian și [Nina] Smirnova), pe de altă parte. În acest context, au fost aduse în discuție de către istoricii americani amintiți pactul sovieto-german din 1939 și unele probleme teritoriale – țările baltice, Basarabia și Bucovina de nord –, arătându-se că ele au fost ocupate de Uniunea Sovietică, ceea ce a constituit începutul perturbărilor teritoriale în sud-estul Europei. În disputa dintre istoricii americani și cei sovietici, delegația română a considerat că nu este cazul să intervină.”²¹ Dacă problema Basarabiei și a nordului Bucovinei era una tabu, chestiunea Dobrogei rămânea un tărâm de confruntare, cu permisiunea decidenților politici de la București. „În comunicarea «Condominiumul asupra Dobrogei și raporturile bulgaro-române [în] 1918», prezentată de N. Nikov (Bulgaria) – se preciza în același document – s-a susținut teza potrivit căreia Germania ar fi căutat să mențină integritatea teritorială a României prin Pacea de la București [din] 1918 – în defavoarea Bulgariei – aliata Germaniei. N. Nikov a afirmat că cercurile guvernante bulgare și presa vremii susțineau că Bulgariei trebuie să i se asigure un hotar natural la nord – Dunărea. Social-democrația bulgară – a continuat el – a caracterizat pacea de la București ca fiind imperialistă, considerând totodată că soluționarea problemei apartenenței Dobrogei la Bulgaria sau la România s-ar fi putut obține pe calea unui plebiscit.”²²

Delegația românească, prin N. Fotino, a contestat această perspectivă istoriografică: Pacea de la București nu a fost o tentativă de păstrare a integrității

²⁰ *Ibidem*, f. 29.

²¹ *Ibidem*, f. 29–30. În memoriile sale, Stephen Fischer-Galati nu se referă anume la această dispută, ci evocă contactele sale cu România și cu istoricii români după 1963; St. Fischer-Galati, *80 de ani în jurul lumii povestiți de Lia Ioana Ciplea*, București, 2011, p. 122 și urm.

²² ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 9/1966, f. 30.

teritoriale, ci o ciuntire *de facto* și o jefuire a teritoriului românesc. Concluzia lui N. Fotino era că acest condominiu a reprezentat „formula prin care se urmărea înstrăinarea unor provincii românești”. În ceea ce privește sus-amintitul plebiscit, Fotino se limita la următoarele remarci oarecum stereotipe: „socialiștii români, ca și cei bulgari, au condamnat întotdeauna orice act menit să dezbinе cele două popoare și au militat pentru întărirea prieteniei dintre ele, ridicată astăzi pe o treaptă superioară.”²³

Concluzia notei despre participarea românească la Sofia identifica și alianțele create la congres, anticipând viitoare confruntări istoriografico-politice: „delegația sovietică a avut o participare relativ slabă, prin faptul că unii autori n-au prezentat referatele și comunicările anunțate, iar participarea ei la discuții a fost sub așteptări. Ea a lăsat impresia unei atitudini de rezervare. De altfel, tezele istoriografiei sovietice cu privire la istoria popoarelor din Balcani au fost susținute activ de către numeroși delegați bulgari, care au insistat în mod deosebit asupra rolului jucat de ruși, bulgari și în parte iugoslavi în această regiune.”²⁴

Anii 1965–1966 marchează și depășirea vechilor aprehensiuni ale factorilor politici de la București față de tezele și susținerile unui Ion Nestor. Această realitate s-a vădit și la cel de al XIII-lea Congres de Studii Bizantine (septembrie 1966), de unde delegația română raporta un succes: faptul că istoricul bulgar Stamen Mihailov „s-a declarat de acord cu tezele prof[esorului] I. Nestor privind influența permanentă, în secolele VI–XII, a civilizației romano-bizantine în bazinul balcanic și nord-dunărean, inclusiv asupra primului Țarat bulgar și a culturii sale. Până în prezent, specialiștii din R.P. Bulgaria susțineau teza superiorității în acea perioadă a culturii slave și protobulgare, considerând că Țaratul bulgar a avut rolul principal în dezvoltarea social-politică și culturală în Balcani, ignorând influența puternică a civilizației bizantine.”²⁵ Totuși, la congres cercetătorii români și bulgari au intrat în coliziune în ceea ce privește valul de apărare care traversează sudul Dobrogei, despre care Emil Condurachi susținea că a fost construit în secolul al X-lea, având o origine romano-bizantină. Replica a venit prompt: „unii cercetători bulgari, fără să aibă la bază argumente convingătoare, au susținut că este de origine bulgară, că valul respectiv ar demonstra capacitatea și nivelul înalt de organizare a Țaratului bulgar.” O provocare mai perfidă, mai insidioasă – ca să respectăm vocabularul politic al instructorilor de la CC al PCR – era reprezentată de românii „transfugi”, profesori la universități occidentale, care participau la astfel de conferințe și, prin intervenții, puneau în dificultate delegația din țară. Același document se referea exact la acest aspect, pomenind faptul că: profesorul „Grigore Nandriș – român stabilit în Anglia de peste 30 de ani, fost profesor de filologie la Universitatea din Londra – a pus la

²³ *Ibidem*, f. 31. Pentru o perspectivă istoriografică mai recentă în ceea ce privește poziția socialiștilor față de participarea României la Primul Război Mondial și față de problemele teritoriale, vezi Nicolae Jurca, *Istoria social-democrației din România*, București, 1994, p. 75–89.

²⁴ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 9/1966, f. 33.

²⁵ *Ibidem*, f. 41–42, Notă privind desfășurarea lucrărilor celui de al XIII-lea Congres de Studii Bizantine.

îndoială din punct de vedere filologic autenticitatea inscripției de piatră descoperită în localitatea Mircea Vodă de arheologii români, care atestă prezența unei mici formațiuni statale românești în Dobrogea în secolul al X-lea²⁶. Emil Condurachi ar fi răspuns în fața acestor obiecții cu argumente copleșitoare²⁷.

VIZITA MINISTRULUI ALEXANDRU BALACI ÎN BULGARIA

Una dintre cele mai importante vizite efectuate la sud de Dunăre – la nivel guvernamental, ministerial – a fost turneul în Bulgaria al ministrului adjunct al Culturii, Alexandru Balaci, în intervalul 24 februarie – 4 martie 1967²⁸. Viceministrul mergea și în calitate de lector al CC al PCR, așa încât nu s-a întâlnit doar cu omologii săi din guvernul de la Sofia, ci și cu șeful Secției Cultură și Artă a CC al Partidului Comunist Bulgar. Alexandru Balaci nu era un simplu birocraț sau intelectual de partid, ci și un cunoscut italianist, traducător, autor al unor importante monografii și biografii²⁹. În Bulgaria a avut întâlniri cu activul de partid din mai multe orașe, cu personalități culturale, a vizitat diverse instituții cultural-artistice și a conferențiat la Școala Superioară de Partid din Sofia. Sursele românești menționează patru conferințe ținute de Al. Balaci, în cadrul cărora a primit 80 de întrebări. Documentul identificat în arhive enumeră doar 24 dintre ele; au fost câteva care – chiar dacă nu l-au pus în dificultate – au presupus un răspuns atent la nuanțe, abilitate diplomatică și, poate, eschivă, ca de exemplu: cât de dezvoltată este literatura naționalităților conlocuitoare? Ce oameni de artă importanți există în rândul acestor naționalități? În ce stadiu se află relațiile culturale cu URSS?³⁰

Cea mai interesantă întrebare, din perspectiva unui cercetător care se ocupă de istoria comparată a literaturii și culturii postbelice în Europa de Est și de Sud-Est, a sunat astfel: „care este poziția intelectualității românești față de realismul socialist?” Întrebarea avea – aparent cel puțin – un caracter anacronic-dogmatic și provocator, cel puțin din două perspective: În primul rând, realismul socialist era unica metodă de creație admisă și asociată cu era stalinistă și impusă de sovietici (iar comuniștii bulgari erau mult mai apropiați de Kremlin decât românii); în al doilea rând, N. Ceaușescu și birocrația culturală și de partid renunțaseră – cel puțin la nivel discursiv – să mai pretindă intelectualilor respectarea realismului socialist. Metoda unică de creație a anilor 1950 fusese înlocuită cu *umanismul socialist*, partidul comunist consimțind asupra „diversității de stiluri artistice”³¹, ceea ce în cazul bulgar nu se petrecuse încă. Probabil, Alexandru Balaci și-a exprimat nedumerirea

²⁶ Inscriptia – datată 943 – referitoare la Jupan Dimitrie, conducătorul unei formațiuni statale.

²⁷ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 9/1966, f. 42.

²⁸ *Ibidem*, dosar nr. 8/1967, f. 129.

²⁹ Stan Velea, *Alexandru Balaci*, în *Dicționarul general al literaturii române*, vol. I, A–B, coord. Eugen Simion, București, 2004, p. 321–323.

³⁰ ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 8/1967, f. 130.

³¹ Mai ales de la începutul anilor 1970, N. Ceaușescu *et comp.* au dat o accepțiune foarte restrictivă conceptului de umanism socialist.

și i-a rugat pe interlocutori să definească realismul socialist în noul context. Documentul care reflectă vizita lui Al. Balaci consemnează următoarele: „s-a menționat [de către partea bulgară] că orientarea activității de creație este realist socialistă, deși tovarășii bulgari nu au putut defini care sunt caracteristicile esențiale ale acestei linii, [ale acestei] tendințe [artistice].”³² Peste două decenii, în anii 1980, situația artelor din cele două țări se va inversa; dogmatismul puterii față de viața intelectuală și artistică era mult mai vădit în România comunistă trecută prin experiența național stalinistă impusă de N. Ceaușescu.

Studierea relațiilor culturale cu țările din spațiul balcanic este un subiect fascinant, pentru că ne aduce în atenție problema identitară și chestiunea legitimității acestor regimuri comuniste, care se refugiază treptat (inclusiv) într-un naționalism istoriografic. Este important de urmărit și procesul de transfer (istoriografic, tematic) dinspre istoricii români spre birocrăția culturală și politică și chiar spre vârfurile partidului. Cultura Dridu, considerată inițial de autorități – și, în siajul lor, de către istoriografie – ca fiind mai degrabă slavă, a ajuns să capete tot mai mult o coloratură autohtonă, (proto)românească³³. Altădată un subiect tabu – al doilea țarat bulgar cu componenta sa vlahă/românească – devine o temă despre care se poate vorbi în România comunistă. În istoriografia română apar studii importante despre istoria Bizanțului, iar Bucureștiul găzduiește în septembrie 1971 cel de-al XIV-lea Congres Internațional de Studii Bizantine. Vârfurile PCR, chiar prin vocea lui N. Ceaușescu, salută manifestarea, adăugând însă un bemol: cercetările istorice ar trebui să scoată în evidență și faptul că „dominația imperialistă a întârziat progresul comunităților umane” din sud-estul Europei. Interesant este și modul în care factorii politici de la București au ajuns să accepte un fel de reazem istoriografic pe valorile civilizației romano-bizantine³⁴, cu o componentă vagă, altădată vădită, antislavă/antibulgară. (Există și situații de altă natură: volumul lui Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române*, abia a putut fi publicat, după ani de întârziere³⁵.) Pe de altă parte, există recuperări semnificative, deși tardive. Chiar Grigore Nandriș (acel „transfug” incomod din septembrie 1966) va fi „reabilitat” și publicat în ultimul deceniu comunist, cartea sa despre pictura murală postbizantină fiind tipărită în 1985, la Editura Meridiană³⁶.

³² ANIC, fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 8/1967, f. 131.

³³ Vezi Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967; eadem, *Données sur l'archéologie des IVe-XIe siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, în „Dacia”, XV, 1971, p. 269–287 etc. După 1989, în general, Dridu a fost catalogată drept o cultură „specifică perioadei străromâne”; Ștefan Ștefănescu, *Istoria medie a României*, partea I, *Principatele române. Originea și afirmarea lor*, București, 1991, p. 46.

³⁴ Vezi *Lumea Bizanțului. Volum pregătit în întâmpinarea celui de-al XIV-lea Congres Internațional de Studii Bizantine (București, 6–12 septembrie 1971) de către revista „Magazin istoric”*, coord. Cristian Popișteanu, București, 1972.

³⁵ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI–XVIII*, București, 1983.

³⁶ Wladyslaw Podlacha, Grigore Nandriș, *Umanismul picturii murale postbizantine*, vol. 1–2, București, 1985.

THE HIGH CULTURAL BUREAUCRACY AND THE RELATIONS WITH
THE BALKANS IN THE FIRST YEARS OF THE CEAUȘESCU REGIME
(1965–1968)

Abstract

The establishment of communist regimes in South-East Europe (Yugoslavia, Bulgaria, Albania, and Romania) and the promotion of the proletarian internationalism seemed to be an incentive to reduce tensions in the region. In fact, the pre-communist bourgeois nationalism was condemned only rhetorically. Moreover, the “Tito heresy” destroyed the aforementioned premises of concord within the Balkans. In fact, the tensions and conflicts continued and such disagreements also showed up as regards the historical narratives.

The author focused on the involvement of Romanian governmental and communist party authorities (the ideological sections of the RCP’s Central Committee, Ministry of Culture) in organizing academic reunions, congresses gathering historians preeminently from the Balkans and specialized in the history of South-East Europe. The main historiographical controversies which came to light on the occasion of these academic events were also under scrutiny. Secondly, the author followed both the way in which the RCP’s bureaucracy dealt with these matters in dispute, and its reflection in Romanian historiography.

Keywords: communism; historical controversies; academic events; South-East Europe; Romania

NOI INFORMAȚII DIN ARHIVE

UN DOCUMENT INEDIT DESPRE MODUL ÎN CARE POPULAȚIA DIN PARTEA DE NORD A MOLDOVEI A DEPUȘ JURĂMÂNTUL FAȚĂ DE IMPERIUL AUSTRIAC LA 1777

ANGHEL POPA*

Uneori, în graba lor, arhivarii încadrează un document la o altă tematică decât cea căreia îi aparține sau îl etichetează sub o formulare greșită, derutând cercetătorul și determinându-l să nu îi acorde atenția cuvenită. Un astfel de document este menționat sub noțiunea de *Concept cu jurământul de credință față de Maria Tereza și Iosif al II-lea, din 29 august 1777*¹. Curiozitatea ne-a împins să îl solicităm pentru a-i cunoaște textul în totalitatea sa. După o atentă lectură, documentul în cauză s-a dovedit a fi o *Declarație* originală, făcută de starețul unei mănăstiri din Moldova, arhimandritul Anton², la 29 august 1777, în prezența unei autorități administrative locale, vechilul, prin care semnatarul jura credință noii stăpâniri. Documentul, pe care l-am putea denumi *Declarație-Jurământ*, este elaborat și scris cu cerneală neagră, în alfabet chirilic, pe ambele fețe ale paginii, de un reprezentant al justiției, notar sau judecător, purtând doar semnătura olografă a starețului și pecetea sa³. Actul nu are menționat locul unde a fost încheiat. Dar, având în vedere circumstanțele în care a fost realizat, susținem următoarea aserțiune: *Declarația-Jurământ* a fost scrisă la Mănăstirea Humorului, unde era stareț Antonie, același egumen pe care îl găsim, peste șapte ani, respectiv în 1784, semnând, alături de stareții principalelor mănăstiri din Bucovina, două memorii, adresate Curții de la Viena, prin intermediul guvernatorului militar al Bucovinei, generalul Enzenberg, text prin care cereau să treacă împreună cu obștile lor (călugării pe care îi păstoreau) în Moldova, deoarece autoritățile imperiale nu le-au respectat vechile drepturi, așa cum au promis⁴.

Aparent banal, documentul își are importanța sa, concretizată în faptul că ne oferă informații despre modul în care s-a desfășurat evenimentul menționat. În general, în lucrările de specialitate, exceptând contextul în care a avut loc

* Câmpulung Moldovenesc.

¹ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Suceava (în continuare: SJAN Suceava), Colecția de documente, Fond nr. 35, pachetul V, doc. 41.

² În religia creștină, fie de rit ortodox, fie de rit catolic, se întâlnesc ambele forme patronimice de Anton și Antonie.

³ Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, ed. Stelian Neagoe, București, 1991, p. 38. Vezi și capitolul *Sub stăpânirea austriacă. 1775–1918*, în *Sfânta Mănăstire Putna*, Mănăstirea Putna, 2010, p. 63.

⁴ SJAN Suceava, Colecția de documente, Fond nr. 35, pachetul V, doc. 41, f. 1r-v.

depunerea *Jurământului*, nu se insistă cu alte detalii. Istoricii, în cel mai bun caz, fac aprecieri scurte, după cum vom constata pe parcursul acestor pagini, socotindu-l, probabil, nerelevant în contextul general al istoriei acestei provincii românești.

Considerăm necesar să prezentăm, chiar și succint, pentru înțelegerea faptelor, evenimentele desfășurate în partea de nord a Moldovei, în acel sfârșit de veac al XVIII-lea, punând accentul, firește, pe momentul din toamna anului 1777.

Fără a intra în detalii, reamintim că cedarea părții de nord a Moldovei a început la 7 mai 1775, când s-a semnat *Convenția de la Istanbul* dintre otomani și austrieci. Ulterior, această convenție a fost completată de alte trei înțelegeri, ultima din 2 iulie 1776, care au fixat definitiv și cu exactitate teritoriul cedat Imperiului Austriac de Poartă⁵, pecetluind pentru 143 de ani ocupația acestuia, pe care administrația austriacă avea să îl numească Bucovina⁶. Ocupația, începută în 1775, a fost urmată de măsuri aplicate treptat, până în 1777, când autoritățile austriece au preluat conducerea deplină a teritoriului, sub toate raporturile. Viena a considerat necesar să marcheze momentul, nu lipsit de importanță, printr-un eveniment care să aibă rezonanțe deosebite, atât pentru politica europeană imperială, cât și pentru populația românească supusă recent: depunerea *Jurământului de credință* față de împărăteasă și împărăția Austriei.

Autoritățile austriece au declanșat acțiunea, ordonând generalului-gubernator al „Moldovei austriece” – cum a fost numit de Viena, o perioadă de timp, noul teritoriu ocupat –, baronul Gabriel von Spleny, ajutat de guvernatorul Galiției, generalul Siskowicz, să înceapă pregătirile necesare. Unii dintre istoricii Bucovinei susțin că întregul teritoriu a fost împărțit în 27 de sectoare, cuprinzând, fiecare, 8–10 localități, conduse de *comisii speciale*, subordonate *Comisiei centrale* din Cernăuți⁷. Să fie aceste sectoare reședințele ținuturilor (*sic!*) invocate de istoricul Ion Nistor, care au fost destinate aceluiași scop⁸? În toate aceste centre, urma să se desfășoare depunerea *Jurământului de credință*, la 1 octombrie (st.v.) 1777⁹. Cățelele imperiale, folosind toate mijloacele, erau răspunzătoare de „[...] *aducerea tuturor supușilor la depunerea jurământului*”¹⁰.

În acest context, trebuie să introducem în ecuația noastră un element esențial, care are o importanță deosebită: populația din teritoriul proaspăt ocupat de Imperiul Austriac, prezentând-o sub raport numeric. Care era, deci, la acea dată, numărul ei?

La ordinul Vienei, în anul 1776, baronul Gabriel von Spleny a realizat un recensământ al populației și o nouă împărțire administrativă a teritoriului ocupat,

⁵ Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, vol. I (1774–1862). *De la administrația militară la autonomia provincială*, București, 1993, p. 79–81.

⁶ Ion Popescu-Sireteanu, *Ocuparea treptată a nordului Moldovei și numele Bucovina*, în „Glasul Bucovinei” (Cernăuți-București), anul II, 1995, nr. 4, p. 3–14.

⁷ Mihai Iacobescu, *op. cit.*, vol. I, p. 83.

⁸ Ion Nistor, *op. cit.*, p. 13.

⁹ Deși în imperiu se folosea stilul calendaristic nou (gregorian), autoritățile austriece au fixat data depunerii *Jurământului* în stilul calendaristic vechi (iulian), care era folosit în Moldova, pentru a nu produce confuzie în legătură cu data în cauză.

¹⁰ Mihai Iacobescu, *op. cit.*, vol. I, p. 83.

cuprinsă în: *Tabel al mai jos numitelor localități, persoane din păturile de sus, de mijloc și de rând, preoți, țărani, aprozi, băștinași, armeni, evrei, țigani nomazi, atât de sex bărbătesc, cât și femeiesc, precum și mănăstiri*¹¹. În conformitate cu acest document, ținuturile, ca formă administrativă, au fost desființate și înlocuite cu 12 ocoale sau cercuri, mai târziu numite districte. Cifrele relative la numărul locuitorilor care trăiau în acest teritoriu, menționate în act¹², au cunoscut mici modificări după semnarea ultimei Convenții dintre otomani și austrieci, la 2 iulie 1776. Astfel că, din totalul populației, 55.495 erau moldoveni și 16.255 erau alogeni (ruteni, huțani, armeni, evrei și țigani la un loc)¹³. La aceste cifre, trebuie să adăugăm un număr de 466 de călugări și 88 de călugărițe, viețuitori ai celor 18 mănăstiri și 18 schituri de rit ortodox¹⁴.

Inevitabil, ne întrebăm: putea fi dislocată această populație, de peste 70.000 de persoane, așa cum, ușor voalat, s-a afirmat (*supra*), pentru a depune *Jurământul* în centre speciale și la o dată fixată în prealabil? Răspunsul, care nu mai necesită argumente, nu poate fi decât negativ. Totodată, trebuie subliniat că nu toată populația a depus *Jurământul*, ci numai bărbații majori necăsătoriți (în nume personal) sau căsătoriți (în numele familiilor lor), precum și stareții mănăstirilor, în numele obștilor pe care le păstoreau; era o decizie a Vienei, care decurgea din spiritul legislației austriece, dominată de concepția absolutismului luminat¹⁵. Prin această acțiune, Casa de Habsburg a vrut să dovedească lumii și, îndeosebi, popoarelor din împărăția sa, că Imperiul Austriac era o structură statală liber consimțită, constituită prin legi și civilizație, având la bază un element care îi unea pe toți într-un monolit: credința în împărat și împărăție.

Odată stabilite aceste repere, vom corobora desfășurarea evenimentelor cu documentul menționat de noi. Deși data depunerii *Jurământului* a fost fixată pentru 1 octombrie 1777, autoritățile austriece, cu o acribie specifică lumii germane, au început pregătirile încă din primăvara aceluiași an. După cum rezultă din document, s-au adresat populației printr-o *Proclamație*, fapt confirmat și de alte surse¹⁶, prin care li se cerea noilor supuși să jure credință împărătesei Maria Tereza, coregentului Iosif al II-lea¹⁷ și împărăției Austriei. *Proclamația* stabilea și condițiile în care urma să se desfășoare întreaga activitate *pe sate* (s.n.), deoarece starețul Anton amintește de participarea tuturor obștilor (sate, cătune și mănăstiri); nici cei bolnavi nu erau

¹¹ Georg Geib, *Istoria unui mic oraș. Studiu monografic al localității Gura Humorului (1774–1940)* (I), în „Analele Bucovinei”, an XVI, 2009, nr. 2, p. 582.

¹² *Ibidem*.

¹³ Ion Nistor, *op. cit.*, p. 16–17.

¹⁴ Georg Geib, *op. cit.*, p. 583.

¹⁵ *Reformele împărătesei Maria Tereza*, în Erich Zollner, *Istoria Austriei. De la începuturi până în prezent*, ed. a VIII-a, vol. I, București, 1997, p. 385–388. Vezi și pertinenta analiză a efectelor reformelor pentru Bucovina, la Mihai Iacobescu, *op. cit.*, vol. I, p. 101–109.

¹⁶ După unii autori, Imperiul Austriac a publicat *Proclamația* imperială din 26 august (st.v.) 1777, prin care locuitorii din teritoriul ocupat al Moldovei erau înștiințați despre obligativitatea depunerii jurământului, la 1 octombrie (st.v.). Vezi Mihai Iacobescu, *op. cit.*, vol. I, p. 129.

¹⁷ Erich Zollner, *op. cit.*, vol. I, p. 392–395.

uitați, urmând să depună *Jurământul* prin încheierea unui act scris de o autoritate juridică și în prezența unor martori din administrația locală (vornic, vechil), așa cum a făcut-o chiar starețul. Probabil că documentul conținea și un *Preambul* cu titlurile deținute de cei doi monarhi, din moment ce magistratul le folosește în *Declarația-Jurământ*, neștiindu-le din memorie nici el, nici egumenul.

Documentul începe cu mențiunea că starețul depunea jurământul în numele său personal, dar și al călugărilor din obștea pe care o păstorea, împuternicindu-l pe vechil să îl reprezinte la prestarea jurământului, în satul de care aparținea mănăstirea, atunci când urma să se prezinte, la 1 octombrie, depunând, totodată, și actul pe care juristul îl scria¹⁸:

„Fiindcă de la preînălțată, țăsărească crăiasă apostolească a Râmului, preluminată împărăteasă, s-au poroncit ca noi, toată obștie, să facim acest giurământ. Deci, nu întârzâiem noi, cari mai gios sântem iscăliți, a da ascultari la poronca acestei preînălțati și doamnă a țării. Și fiindcă di a ei preînălțată milostivire și milă sântem lăsați de a mergi sânguri, și avem voai ca prin vechil să facem acest giurământ, aflându-mă la neputința boli, ***¹⁹, drept aceasta, pe acesta, ***²⁰ ca pe un plenipotent al mieu, pe cari, ca pe un credincios, l-am ales să fie în locul mieu, ca el, în numele mieu și pe sufletele noastre²¹ giurământ, după cum mai gios arat[ă], să giuri.”

Deci, în ziua de duminică, 1 octombrie 1777, în fiecare sat, la biserică sau primărie, bărbații majori ai comunităților, în fața vornicilor sau a vechililor, stareții mănăstirilor în fața obștilor lor au depus *Jurământul* de credință față de noua împărăție, exceptându-i pe cei bolnavi, care au făcut-o anterior acestei date, din cauza neputinței de a se deplasa, după cum am menționat. Celor prezenți li s-a citit textul *Jurământului*, care nu poate fi altul, considerăm noi, decât cel menționat în documentul care poartă semnătura starețului Anton²²:

„Eu făgăduiesc și giurî, giurământ trupăsc, Dumnăzăului Atotîțăitorul, pentru mine și pentru puterea ce mi s-au dat, pe sufletele acelor ce m-au trimis, A[n]ton egumen, ca eu aciei prelumițați și preînălțați cnighini domni și [doamnei] Marii Terezăi, cu mila lui Dumnăzău împărăteasă a Râmului, văduv[ă] crăiasă de la Țara Ungurească, Buhamie, Cruațâie, Șliavonie, Galițâie și Lodomerie, arhicnighina Aoastrii, cnighina de la Burgundie, mari doamnă de la Ardeal, cnighina de la Milan, Mantova, Parma i proci, i proci²³, grafina de la Habsburgi, Flandriia, Tirul i proci, cnighina de la Logărigiia și Bar, mari cniaghina de la Etroriia i proci, i proci.

Ca a noastră acum preamilostivă stăpânitoari și ace preîn[n]ălțat[ă] cnighina țării, pe preluminatul și pe preînălțatul și pe multputinciosul cnejul și

¹⁸ SJAN Suceava, Colecția documente, Fond nr. 35, pachetul V, doc. 41, f. 1.

¹⁹ Loc lăsat liber în text.

²⁰ Loc lăsat liber în text.

²¹ Cuvântul *noastre* este tăiat, iar deasupra este scris cuvântul *mieu*.

²² SJAN Suceava, Colecția documente, Fond nr. 35, pachetul V, doc. 41, f. 1.

²³ „și altele și altele”.

domnul, domnul Iozăf al doile, împărat al Râmului, Ghermaniei și al Ierusalimului crai, i proci, i proci, dinpreună cu e[a], stăpânitoari primit și întărit iaste.

Așijderea, acestuie țăsărești și crăiești măriri, ca unui moștian²⁴, și celor ce, în urma lui, scaunului lui vor fi moștinitori, asemine, adevărat giurământ, cu toată credința giurămu.

Așjidire, adeviriz acestora, amândoi țăsari, crai apostolești împărați și la acești crăiești moștenitori și pe scaun șezători, ca de-a pururi, cu credincioasă ascultari, cu toată voire, și supus a fi acestorî preînălțați, ca celi mai de folos cu toată vârtute a le împlini, totî răul și vicleșugul a l[e] lepăda, cum și pe podanii miei²⁵, ce-i voi ave la aceasta a-i învăța, și la toate faptile să mărg, după cum să cadi a fi unii drepți și credincioasî supusî.

Așe să-m[i] agiute Dumnăzău și Sfânta Evanghelie și Preacurata Maica Sa Marie și toți sfinții lui.”

După citirea *Jurământului*, care după unele surse era repetat de mulțimea celor prezenți²⁶, fiecare persoană a semnat documentul (cei care știau să scrie), majoritatea covârșitoare prin punerea degetului, muiat în cerneală, pe semnul Crucii. Din sate, având asupra lor întreaga documentație, autoritățile administrative (vornicii și stareții) s-au îndreptat, așa cum era stabilit în prealabil, spre centrele sectoarelor din care făceau parte sau spre reședințele de ocoale, unde se aflau comisiile speciale. S-au deplasat, în acest scop, aproximativ 216–270 de persoane (raportate la numărul de 8–10 sate, câte se aflau într-un centru), călare, pe întregul teritoriu al „Moldovei austriece”, sarcină îndeplinită la timp și eficient. De aici, după centralizarea situației, care a necesitat un timp mai îndelungat, și-au început misiunea curierii militari, care au dus rezultatele la Cernăuți, unde se afla Comisia centrală. Toată această activitate nu s-a putut încheia într-o singură zi, ca urmare, în primul rând, a distanțelor mari care trebuiau străbătute. Autoritățile imperiale știau acest lucru, l-au luat în calcul, pentru ele importante erau încheierea depunerii jurământului și centralizarea rezultatelor, așteptând în liniște deplină, satisfăcute, rezultatele purtate în ranițele cătanelor imperiale, care străbăteau în noapte drumurile de țară ale încercatei Moldove, ducând cu ele înscrisurile mult așteptate și deschizând, fără a ști, calea spre civilizație.

La Cernăuți, imperialii începeau sărbătoarea bucuriei, care a fost deschisă printr-un mare festin, în prezența a peste 800 de invitați²⁷. Imperiul Austriac a simțit, abia acum, importanța *cadoului* primit din partea Imperiului Otoman, la 1775. Aproape incredibil, un imperiu atât de mare ca întindere teritorială s-a putut bucura de un petic de pământ – smuls prin manevre diplomatice, în care Viena era expertă – cum era partea de nord a Moldovei (10.441 km²)²⁸. Era o satisfacție pe

²⁴ Moștenitor al tronului imperial.

²⁵ Călugării mănăstirii, care îi erau supuși la ascultare religioasă.

²⁶ Mihai Iacobescu, *op. cit.*, vol. I, p. 83.

²⁷ *Ibidem*, p. 83–84.

²⁸ Ion Nistor, *op. cit.*, p. 16.

care nu o pot înțelege decât cei care au stăpânit și au condus destinele popoarelor și care au în ei cultul și orgoliul conducătorului, pe care îl transmit și generațiilor următoare. Orice victorie, cât de mărunță, pentru orice cuceritor este o bucurie, mai cu seamă atunci când urmașii, care preiau moștenirea, o asociază cu numele progresului și al civilizației. A fost o bucurie păstrată nostalgic de Austria, chiar și peste două sute de ani, considerând, prin glasul istoricilor săi contemporani²⁹, că „[...] locuitorii Bucovinei nu aveau cu siguranță motive să se plângă de schimbarea apartenenței de stat. Din regiunea foarte rar populată, complet părăginită, administrația austriacă a creat, printr-o muncă susținută de-a lungul câtorva decenii, o **țară-model a monarhiei** [s.n.]”. Este un adevăr – ne place sau nu – care, pe lângă multe dureri pe care le aduce orice stăpânire străină și care nu pot fi uitate, impune și urmări benefice, care se mai văd, din fericire, și astăzi, numai că nu știm cât.

Oare ce au trăit, în acea noapte, românii din teritoriul ocupat al Moldovei? Au simțit că erau singuri, parcă și Dumnezeu a rămas în slăvile tărilor lui. Semnul a fost dat de faptele petrecute la Sfânta Mănăstire Putna, unde clopotul „Buga” a bătut, în miez de noapte, tras de puteri tainice, iar candela s-a stins pe mormântul Domnitorului, în semn de jertfă supremă, după cum povestește Poetul³⁰: Atunci au știut că speranțele lor s-au frânt, că o schimbare s-a produs: au plecat otomanii și au venit nemții! Și mai știau un lucru, că împărățiile vin și pleacă, iar *ei rămân*. Dar nu au știut că la cumpăna nopții, la Iași, domnitorul Moldovei, Grigore Alexandru Ghica al III-lea, era asasinat de trimișii Porții, pentru numeroasele sale proteste, făcute vreme de doi ani, în numele acestui colț de pământ românesc pe care ei trăiau. Zorile au adus această veste, prin bătaia miilor de clopote ale bisericilor din toată Moldova, a căror rezonanță a trecut și peste proaspătul *cordon* („cordon”, cum aveau să numească țăranii români noul hotar), angajându-le în jalea lor și pe cele din „Moldova austriacă”³¹:

„Să se știe că au tăiat turcii pe măriia sa, Grigore Alexandru Ghica Voievod, în Iași, cu vicleșug, prin un spurcat de turc capugiu, la casele din Beilic, la văleatul 1777, octombrie 1, duminică spre luni, ca la două ceasuri de noapte! Și într-acea zi au fost zaiafetul nemțesc la Cernăuți și toată noaptea, când au jurat pe toți oamenii ce s-au aflat sub stăpânirea lor la 1777, octombrie 1, duminică spre luni. Și luni au început a cădea ceața ca fumul pe pământ și au fost tot fum până joi dimineața și apoi s-au rădicat acea negură [s.n.]”

Evenimentul din 1777 a rămas în istoria Imperiului Austriac un moment nu lipsit de importanță, sărbătorit cu fast, începând din acel an, ca o nouă anexiune teritorială, în timp ce în mentalul populației românești din „Moldova austriacă” a

²⁹ Erich Zollner, *op. cit.*, vol. I, p. 390.

³⁰ M. Eminescu, *Răpirea Bucovinei*, în idem, *Opera politică*, vol. I, 1870–1879, ed. I. Crețu, București, 1941, p. 115–116.

³¹ *Apud* Mihai Iacobescu, *op. cit.*, vol. I, p. 89.

fost perceput și perpetuat de-a lungul deceniilor drept începutul ocupației Bucovinei, *de facto* și *de iure*.

A fost asasinarea veșnic pomenitului domnitor, la cumpăna nopții de 1 octombrie, o coincidență cu depunerea *Jurământului*? Nu, spun majoritatea istoricilor³², unii dintre ei acordând circumstanțe atenuante, dar fără credibilitate. A fost o *crimă politică* evidentă, fără cea mai mică îndoială, pe care Viena, din păcate, a organizat-o cu premeditare, în colaborare cu Poarta. Așa a fost pecetluit, cu sângele familiei Ghica, *Jurământul* din 1777.

Redăm în anexă³³, *in extenso*, documentul inedit, transpus în alfabet latin, mulțumind, și pe această cale, pentru sprijinul acordat de arhivarii Virginia Isac și Arcadie Bodale din Iași.

ANEXĂ

Fiindcă de la preînălțată, țăsărească crăiasă apostolească a Râmului, preluminată împărăteasă, s-au poroncit ca noi, toată obștie, să facim acest giurământ. Deci, nu întârzâiem noi, cari mai gios sântem iscăliți, a da ascultari la poronca acestei preînălțati și doamnă a țării. Și fiindcă di a ei preînălțată milostivire și milă sântem lăsați de a mergi sânguri, și avem voai ca prin vechil să facem acest giurământ, aflându-mă la neputința boli, ***³⁴, drept aceasta, pe acesta ***³⁵, ca pe un plenipotent al meu, pe cari, ca pe un credincios, l-am alesî să fie în locul meu, ca el, în numele meu și pe sufletele noastre³⁶ giurământ, după cum mai gios arat[ă], să giuri.

Eu făgăduiesc și giurî, giurământ trupăsc, Dumnăzăului Atotîțăitorul pentru mine și pentru puterea ce mi s-au dat, pe sufletele acelor ce m-au trimis, A[n]ton egumen, ca eu aciei prelumiți și preînălțați cnighini, domni și [doamni] Marii Terezăi, cu mila lui Dumnăzău împărăteasă a Râmului, văduv[ă] crăiasă de la Țara Ungurească, Buhamie, Cruațâie, Șliavonie, Galițâie și Lodomerie, arhicnighina Aoastrii, cnighina de la Burgundie, mari doamnă de la Ardeal, cnighina de la Milan, Mantova, Parma i proci, i proci³⁷, grafina de la Habsburgî, Flandriia, Tirul i proci, cnighina de la Logărigiia și Bar, mari cniaghina de la Etroriia i proci, i proci.

Ca a noastră acum preamiloștivă stăpânitoare și ace preîn[n]ălțat[ă] cnighina țării, pe preluminatul și pe preînălțatul și pre multputinciosul cnejul și domnul, domnul Ioșf al doile, împărat al Râmului, Ghermaniei și al Ierusalimului crai, i proci, i proci, dinpreună cu e[a], stăpânitori primit și întărit iaste.

Așijderea, acestuie țăsărești și crăiești măriri, ca unui moștian³⁸, și celor ce în urma lui, scaunului lui vor fi moștinitori, asemine, adevărat giurământ, cu toată credința giurămu.

Așijdere, adeviriz acestora, amândoi țăsari, crai apostolești împărați și la acești crăiești moștenitori și pe scaun șezători, ca de-a pururi, cu credincioasă ascultari, cu toată voire, și supus a fi acestorî preînălțați, ca celi mai de folos cu toată vârtute a le împlini, totî răul și viclesugul a l[e] lepăda, cum și pe podanii miei³⁹, ce-i voi ave la aceasta a-i învăța, și la toate faptile să mărg, după cum să cadi a fi unii drepti și credincioși supuși.

Așe să-m[i] agiute Dumnăzău și Sfânta Evanghelie și Preacurata Maica Sa Marie și toți sfinții lui.

³² *Ibidem*, p. 84–91.

³³ SJAN Suceava, Colecția documente, Fond nr. 35, pachetul V, doc. 41, f. 1r-v.

³⁴ Loc lăsat liber în text.

³⁵ Loc lăsat liber în text.

³⁶ Cuvântul *noastre* este tăiat, iar deasupra este scris cuvântul *mieu*.

³⁷ „și altele și altele”.

³⁸ Moștenitor al tronului imperial.

³⁹ Călugării mănăstirii, care îi erau supuși la ascultare religioasă.

Așijdere, mărturisăscu și adevăresc cu acest giurământ, cari prin vechilu mieu, cu numele și suflitele noastre⁴⁰ iaste făcut, să fie așe de primit și întărit și cunoscuti.

Și așe, cu credință și supuneri, ca când aș fi eu sângur față, să fac acest giurământ.

Și spre încredințare aceștii cărți de vichilăc⁴¹ cu mâna me[a] am iscălit și pecetluit cu pecete[a] me[a].

S-au dat în anul 1777, august 29.

AN UNPUBLISHED DOCUMENT ON HOW THE POPULATION IN NORTHERN MOLDAVIA TOOK THE OATH OF ALLEGIANCE TO THE AUSTRIAN EMPIRE IN 1777

Abstract

The author analyzes a document preserved at the Suceava County Branch of the National Archives which represents an original oath of allegiance to Maria Theresa and Joseph II, after the Austrian Empire took possession of northern Moldavia. The document, dated 29 August 1777 (Old Style), was presumably made by Antonie (Anton), the superior of Humor Monastery, in his name and in the name of his monks. Because of Antonie's illness the document also includes a power of attorney given to the local administrator to take the oath on 1 October 1777 (Old Style), the day when the entire population of northern Moldavia was called upon to make an official pledge of allegiance to the Habsburg Monarchy.

Keywords: oath of allegiance; Maria Theresa; Joseph II; northern Moldavia (Bukovina); Austrian Empire

⁴⁰ Cuvântul *noastre* este tăiat, iar deasupra este scris cuvântul *mieu*.

⁴¹ Act făcut de un om al legii: notar, judecător.

MIGRAȚIA CREȘTINILOR ORTODOCȘI SUD-DUNĂRENI ÎN PRINCIPATE. SUDIȚI ȘI „RAIALE OTOMANICEȘTI” ÎN CONDICA LOGOFETIEI PRICINILOR STRĂINE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ PÂNĂ LA *REGULAMENTUL ORGANIC**

ȘTEFAN PETRESCU**

În secolul al XVIII-lea tratatele comerciale dintre Imperiul Otoman și puterile vecine, Rusia și Imperiul Habsburgic, au stimulat mobilitatea populației și circulația mărfurilor. Negustorii care brăzdau drumurile caravelor în Europa de Sud-Est proveneau îndeosebi din rândul supușilor otomani. În ceea ce privește Principatele, după înființarea consulatelor puterilor străine la București și Iași, negustorii sud-dunăreni au fost atrași de avantajele oferite de sistemul capitulațiilor. Juristul Gérard Pélissié du Rausas distinge între protejații puterilor străine categoria „protejaților supuși otomani”¹. Acest studiu își propune să examineze dinamica raporturilor dintre sudiți și raiale, populație locală și migranți și să analizeze în ce măsură identitatea confesională a conferit imigranților creștini ortodocși o poziție „privilegiată” în Principate în raport cu alte categorii de străini.

Consulii verificau și adevereau acte de identitate, emiteau documente de călătorie, reglementau moșteniri și succesiuni, instituiau procedura sechestrului și a falimentului. Dar cea mai importantă atribuție a jurisdicției consulare era dreptul consulului de a judeca pricinile civile dintre sudiții săi. Dacă la Constantinopol soluționarea pricinilor dintre un sudit și o raia era de competența tribunalelor mixte, în Principate judecata revenea exclusiv instanțelor țării². În ultimele decenii

* Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului *Valorificarea identităților culturale în procesele globale*, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/89/1.5/S/59758. O variantă a acestui text a fost prezentată în cadrul conferinței pe care am susținut-o la Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române în data de 5 iunie 2012.

** Academia Română (cercetare postdoctorală); stefan_petrescu@hotmail.com.

¹ Pentru sintagma „les protégés étrangers” și „les protégés sujets ottomans”, vezi Pélissié du Rausas, *Le régime des capitulations dans l'Empire ottoman*, Paris, 1911, vol. 2, p. 1. Poarta acorda imunități fiscale și juridice supușilor puterilor creștine cu care încheiase capitulații (*ahdnâme*). Juristul Pélissié du Rausas distinge între protejații puterilor străine categoria „protejaților supuși otomani”, Viorel Panaite, *Pace, război și comerț în Islam. Țările române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV–XVII)*, București, 1997, p. 273–275; Stela Mărieș, *Supușii străini din Moldova în perioada 1781–1862*, Iași, 1985, p. 17–40.

² Stela Mărieș, *op. cit.*, p. 24, 28.

ale secolului al XVIII-lea la Iași³ și în 1812 la București⁴ au fost înființate instanțe specializate în soluționarea oricăror pricini „avea sudit cu raia, ori sudit cu sudit de sub altă protecție” dacă unul dintre ei prefera judecata instanțelor pământești⁵. Cercetarea noastră se bazează pe hotărârile judecătorești ale Departamentului (Logofeției) Pricinilor Străine din Valahia în anii 1812–1831⁶. În timpul administrației Kiseleff instituția a fost desființată și atribuțiile ei au fost preluate de instanțele obișnuite.

Jurisdicția consulară oferea o umbrelă de protecție nu numai pentru străini, ci și pentru locuitorii născuți în țară sau pentru cei originari din teritoriile otomane, aflați în trecere sau cu domiciliul permanent în țară. Documentele Logofeției Pricinilor Străine prezintă două categorii juridice (fără conotații etnice sau religioase): sudii și raiale otomanești. „Pământenii” se încadrează în cea de a doua categorie juridică. Pe de altă parte, sudii puteau fi „adevărați” sau „făcuți”, ceea ce înseamnă că o parte dintre ei obținuseră pașapoarte străine fără a fi îndeplinit formele legale privitoare la naturalizare. În acest fel, s-au dezvoltat și consolidat în jurul consulatelor rețele de negustori care își desfășurau activitatea înăuntrul și în afara stăpânirii otomane.

În secolul al XVIII-lea reprezentanții puterilor străine au obținut de la sultan permisiunea de a avea în serviciul lor supuși ai acestuia. Dacă inițial privilegiul respectiv era acordat cu titlu personal prin beraturi unui număr limitat de raiale, în scurt timp a devenit o practică obișnuită. Consulii emiteau numeroase *lettres de protection* fără aprobarea sultanului⁷. În orașele din imperiu funcționau două sau mai multe consulate, chiar și acolo unde nu existau supuși ai puterilor străine. Consulii se străduiau să recruteze negustori locali. Istoricul Nikos Svoronos abordează chestiunea tranzacționării protecției străine în rândul negustorilor din Salonic⁸.

În multe cazuri, consulii, dragomanii și funcționarii consulatelor proveneau din rândul raialelor. În 1781, primul consul al Rusiei în Principate a fost Serghei Lazarevici Lașcarev (1739–1814), un grec, fost „raia”⁹. În 1796, Republica Franceză a

³ Gheorghe Ungureanu [*Justiția în Moldova (1741–1832)*, Iași, 1934, p. 53] susține că Departamentul Pricinilor Străine a fost înființat în Moldova în 1801; Stela Mărieș (*op. cit.*, p. 71) demonstrează faptul că Departamentul a funcționat cu cel puțin zece ani înainte de tratatul de la Șistov (1792). *Arhiva instituției a ars în 1827* (Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 54).

⁴ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), Manuscrise, 1037, f. 1v, 30 noiembrie 1812, Ioan Caragea către biv vel căminar Atanasios Hristopulos.

⁵ *Ibidem*, f. 1v; *ibidem*, f. 6v–7, 3 ianuarie 1813, hrisovul lui Caragea pentru înființarea instanței. Judecătoria urma să funcționeze independent de alte instanțe, fiind supusă exclusiv divanului domnesc. În fruntea departamentului urma să fie numit de domn un boier cu rang de vel logofăt, fiind situat imediat după vel postelnic pe treapta cinului.

⁶ Singurul studiu referitor la această instituție este cel al lui Marcel Ciucă, *Logofeția Pricinilor Străine din Țara Românească*, în „Revista Arhivelor”, 3, 1991, p. 367–380.

⁷ S-a abuzat de beraturile pentru localnici, recrutarea consulilor din rândul localnicilor sau a protejaților în orașe unde statele reprezentate nu aveau naționali sau interese economice, vezi Pélissier du Rausas, *op. cit.*, p. 33.

⁸ Nikos G. Svoronos, *To εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18^ο αιώνα*, Athina, 1996. Vezi și *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris, 1956, p. 179.

⁹ Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România*, București, 2000, p. 154; Demetrius Dvoichenko-Markov, *Russia and the First Accredited Diplomat in the Danubian*

numit consul la București tot un grec influent de la Constantinopol, *citoyen* Constantin Stamati¹⁰.

Sultanul a încercat în repetate rânduri să pună capăt practicii prin care supușii săi recurgeau la protecția străină. În acest context a fost înființată la București Logofeția Pricinilor Străine. Printre primele măsuri administrative ale instituției a fost solicitarea trimisă consulatului rusesc și chezaro-crăiesc de a prezenta listele cu „adevărații sudiți”. Asemenea dispoziții s-au repetat periodic¹¹. În porunca domnitorului din 1812 citim: „Cei care lăcuind aici vor avea case în pământul țării, ori moșii sau rude pământene, aceștia ca unii ce sunt într-adevăr raiele și cu catahrisi s-au făcut sudiți, urmează negreșit a să așeza darea și la cea dintâiu orânduială a lor, și dă să vor semeți zicând că au patentă a cinstitei aghenții să nu să asculte, ci mai vârtos să se supună și fără dă voie a plăti și dăjdii.”¹² Pe lângă străinii propriu-zisi, autoritățile îi recunoșteau ca sudiți și pe cei care se trăgeau din părinți „chesaricești sudiți” născuți și statorniciți în Țara Românească, dar fără a fi „proprietari dă pământ și dă nămesii”. Sudiți nu puteau fi cei care s-au înrădăcinat în țară, au agonisit pământ sub stăpânirea lor, au zidit case. Aceștia urmau a fi tratați ca raiale sau pământeni, „precum și mulțimea grecilor care strămutându-se din vechime dă supt stăpânirea prea puternice otomanicești împărății în Ungaria și agonisind acolo pământ în stăpânirea lor și zidind case într-acei pământ [...] s-au făcut lăcuiitori și supuși ai chesariceștii împărății fără dă a să împotrivi cineva”¹³. Domnitorul preciza în pitacul către vistier că „toți cei ce sunt locuitori ai țării de la strămoșii lor sau supuși ai sultanului, care avându-și locuința în alte țări, veneau în țară vremelnice pentru vreo trebuință a negustoriei lor, să fie supuși dajdiei”. De la această normă erau exceptați cei care emigraseră și se statorniciseră în Rusia vreme de 18 luni, „lăsându-și patria lor, vânzându-și averea și preacurmându-și orice înclinare vor fi avut cu patria lor”. Ei puteau să călătorească și să se statornicească în Principate în calitate de sudiți¹⁴.

În condicile Logofeției Pricinilor Străine din Țara Românească din anul 1817 se păstrează o singură listă, probabil incompletă, cu numele a 168 de sudiți ruși¹⁵ și o mențiune referitoare la întocmirea unei liste cu „ovreii sudiți rosești câți până acum s-au arătat că sunt cu adevărați supuși rosești și să află aici în Valahia”¹⁶. În cazul

Principalities, 1779–1808, în „Études slaves et est-européennes / Slavic and East-European Studies”, vol. 8, 1963, nr. 3–4, p. 200–229.

¹⁰ V.A. Urechia, *Istoria românilor*, seria 1786–1800, vol. V, București, 1894, p. 508 (nota către Reis Efendi).

¹¹ ANIC, Manuscrise, 1042, f. 84 (nr. 138), 2 decembrie 1817.

¹² *Ibidem*, 1037, f. 2v, 9 decembrie 1812, Departamentul către aghenția c.c.

¹³ *Ibidem*, f. 6v, 24 februarie 1813.

¹⁴ V.A. Urechia, *Justiția sub Caragea*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, s. II, XX, 1897–1898, p. 192.

¹⁵ ANIC, Manuscrise, 1041, f. 99v–100. Lista a fost publicată de S. Iancovici, *Unele documente inedite despre Tudor Vladimirescu*, în „Studii. Revistă de istorie”, XIII, 1960, 5, p. 139–141.

¹⁶ ANIC, Manuscrise, 1042, f. 84 (nr. 138), 2 decembrie 1817.

în care autoritățile aveau îndoieli privind calitatea unui sudit, solicitau clarificări de la consulate.

Titlurile de sudit se puteau obține de la consuli în mod direct sau prin interpuși. Uneori solicitanții cădeau victime înșelăciunii. În 1816 ierodiaconul Chesarie îl acționa în judecată pe Marinache, sudit englez, pentru neachitarea unui împrumut. În apărarea sa, Marinache a declarat că primise bani de la ierodiacon pentru a-l face pe fratele acestuia sudit englez. Acuzațiile au fost negate de Chesarie, iar pârâtul, neputând proba cele afirmate în fața instanței, a fost obligat să plătească datoria în termenul legal de patru luni¹⁷.

În 1819, negustorul bucureștean Andreas Iliadis a încercat fără succes să intre în posesia unui pașaport rusesc prin omul său de la Chișinău. Acesta i-a răspuns că autoritățile rusești eliberau pașapoarte doar în prezența solicitantului, după verificarea identității lui prin jurământ la biserică: „*να δεχθῇ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τὸν ὄρκον [...] ὅτι αὐτός εἶναι καὶ ὄχι ἄλλος καὶ ὄντος λαμβάνει τὸ πασαπόρτι εἰς πέντε ἢ ἑξὶ ἡμέρες*” [să depună jurământul în biserică ... să arate că este el și nimeni altul și după va primi pașaportul în cinci sau șase zile].

Schimbarea unui pașaport cu altul nu era decât o chestiune de conjunctură. Documentele confirmă această practică, dar nu clarifică motivele și mecanismele prin care sudiții își negociau și renegociau protecția. În 1831, Nicolae Papamina pretindea ca era „sudit britanic”, dar Logofeția Țării de Sus, care avea în custodie catastifal sudiților, i-a infirmat această calitate¹⁸. Nu știm cum a ajuns Papamina să se dea drept sudit britanic, dar știm că în 1817 era sudit rus, așa cum reiese din lista nominală anexată în condica Logofeției Pricinilor Străine.

După mișcarea eteriștilor de la 1821, sultanul i-a învinuit pe protejații străini de acțiuni subversive, mai ales pe grecii care erau infiltrați în aparatul consular. De pildă, grecul Gheorghios Leventis, dragomanul consulatului rus de la București, era acuzat că ar fi influențat activitatea consulului Alexandr Pini¹⁹. În consecință, în 1822 sultanul a ordonat să fie înregistrați și verificați toți sudiții²⁰.

În acest context, domnitorul Moldovei, Ioniță Sandu Sturdza, a trimis sultanului un arz (1824), în care combătea virulent nu numai abuzul cu patentele de protecție străină, ci și migrația necontrolată dinspre teritoriile rusești și habsburgice.

În catagrafia sudiților din Moldova (1824–1825) sunt înregistrați 2.282 de capi de familie, reprezentând cam 11–12.000 de suflete. Rubricile catagrafiei

¹⁷ *Ibidem*, 1039, f. 79v, 25 mai 1816.

¹⁸ *Ibidem*, 1060, f. 35.

¹⁹ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 10, *Rapoarte consulare prusiene din Iași și București, 1763–1844*, ed. N. Iorga, București, 1897, p. 132, Kreuchely către von Miltitz. Au existat mai multe comisii de verificare a titlurilor de protecție: Constantin Ipsilanti, prezidată de contele Gaspary de Belval în 1803, sub Caragea și Suțu.

²⁰ *Acte și documente relative la renașterea României*, ed. Dem. A. Sturdza, Dimitrie C. Sturdza, Ghenadie Petrescu, București, 1883, vol. I, p. 304 și 110.

respective menționează numele, naționalitatea, locul nașterii, religia, anul sosirii în Moldova și natura documentului de călătorie²¹. Dintre sudiții înregistrați, doar o treime provin din prima generație de imigranți²². Cataografiile fiscale din Țara Românească nu se păstrează. Estimăm doar că în 1846 sudiții erau în jur de 3.000 de capi de familie²³.

Din cei șapte boieri care au ocupat dregătoria de mare logofăt al Pricinilor Străine, cel puțin trei au certe origini sud-dunărene: Atanasios Hristopulos (1772–1848), Petrache Ritorodi și Manolache Arghiropulos (1797–1881)²⁴.

Atanasios Hristopulos, originar din Castoria în Macedonia, a urmat cursurile Academiei domnești din București²⁵. După absolvirea școlii, el și-a desăvârșit studiile de filozofie, drept și medicină la Buda și Padova. Apoi Hristopulos s-a întors în țară, pentru a intra în serviciul fanarioților, pe care i-a urmat ulterior în capitala imperiului. La Constantinopol boierul muntean l-a cunoscut pe Ioan Caragea, care în 1812, după ce a fost investit domnitor al Țării Românești, l-a luat pe Hristopulos în suita sa, pentru a-l numi logofăt al judecății pricinilor dintre străini și pământeni. Hristopulos a fost așezat în rândurile marii boierimi, avându-și „treapta, cinul, după dumnealui vel postelnic²⁶”. Astfel, un om de condiție modestă, școlit în instituții de prestigiu, s-a remarcat în administrația țării prin profesionalismul său și loialitatea față de domnitor. Acest „boier nomichi” a făcut parte din comisia însărcinată de Ioan Caragea cu întocmirea codului de legi în baza căruia se judecau procesele și la Logofeția Pricinilor Străine²⁷.

Manolache Arghiropulos a fost ultimul titular al Logofeției Pricinilor Străine. Bunicul său, Emanuel, originar din Salonic, fusese medicul dregătorilor otomani și al fanarioților. Prin căsătoria lui Luca, fiul medicului, cu fiica unui fanariot, familia și-a consolidat poziția în comunitatea Rum de la Constantinopol. În pragul secolului al XIX-lea, Luca și-a însoțit rudele în Țara Românească, unde a ocupat mai multe dregătorii. Fiul lui Luca, Manolache, născut la Constantinopol,

²¹ Stela Mărieș, *op. cit.*, p. 111 (citează documente din fondul Vistieria Moldovei).

²² *Ibidem* (Vistieria Moldovei); Ecaterina Negruți, *Structura demografică a orașelor și târgurilor din Moldova 1800–1859*, Iași, 1997; Florea Ioanicioaia, *Foreigners in Town. Urban Immigration and Local Attitudes on the Romanian Principalities in the Mid-Nineteenth Century*, în *The City in the Ottoman Empire. Migration and the Making of Urban Modernity*, ed. Ulrike Freitag, Malta Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler, New York, 2011, p. 60.

²³ Georgeta Penelea, *Relațiile economice dintre Țara Românească și Transilvania în epoca regulamentară (1829–1848)*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, 4, 1973, p. 27. Informațiile sunt furnizate de Vistierie. Mai exact erau 2.772, fără Gorj și Muscel.

²⁴ Octav-George Lecca, *Familiiile boierești române*, București, 1998, p. 664; Marcel Ciucă, *op. cit.*, p. 372; Ștefan Nestor, Costache Câmpineanu, Iancu Văcărescu, Mihalache Cornescu.

²⁵ Nestor Camariano, *Atanasios Christopoulos, sa vie, son oeuvre littéraire et ses rapports avec la culture roumaine*, Thessalonique, 1981, p. 20.

²⁶ Vezi hrisovul de întemeiere, ANIC, Manuscrise, 1037, f. 16v–17.

²⁷ Marcel Ciucă, *op. cit.*, p. 373; Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, 1971, p. 55. I. Filitti, I. Suchianu, *Contribuții la istoria justiției penale în Principatele Române*, București, 1928, p. 34.

asemenea multor vlăstare fanariote, a emigrat împreună cu familia în Țara Românească, unde a ocupat funcția de agă în 1820 și de logofăt al Pricinilor Străine în 1828²⁸.

Atanasios Hristopulos și Manolache Arghiropulos s-au remarcat ca susținători ai administrației rusești din 1829–1834. În vâltoarea luptelor politice de atunci, în 1831, Iancu Văcărescu, care la rândul său fusese judecător al Logofeției Pricinilor Străine, a contestat dreptul foștilor săi colegi de a participa la alegerile pentru Adunarea Obștească invocând faptul că erau greci, nu pământeni²⁹. Sensul dat de Văcărescu noțiunii de pământean se referă la dreptul cetățenesc.

Boierimea a încercat pe cât posibil să îngrădească accesul străinilor la resursele puterii. În secolele XVII–XVIII etnia a devenit la fel de importantă ca religia în structurarea identităților politice³⁰. Totuși, promovarea criteriului etnic nu a stăvilit intrarea străinilor de confesiune ortodoxă în rândurile clasei conducătoare prin stăpânirea de proprietăți funciare și dregătorii.

Codul lui Callimachi din Moldova (1816) este primul text juridic care definește „dritul de pământean”. Pământeanul („πολίτης”) este „fiul unui pământean care prin nașterea sa dobândește dritul unui mădulariu de pământean”³¹. Numai pământenii „dobândeau desăvârșită întrebuițare a politiceștilor drituri”. În ceea ce îi privește pe străini, aceștia „se împărtășesc deobște de asemenea politicești drituri și îndatoriri ca și pământenii [...] afară numai dacă pentru câștigarea vreunui drit cere ca străinul să fie în rândul pământenilor sau să fie de o credință”. Codul juridic nu se referă la procedura naturalizării, dar conferă pravoslavnicilor un statut privilegiat în raport cu alte confesiuni creștine, prin excluderea acestora de la dregătorii și stăpânirea proprietății³². În ceea ce privește Țara Românească, legiuirea Caragea nu reglementează chestiuni referitoare la regimul străinilor, limitându-se doar la interzicerea căsătoriilor creștinilor cu cei de altă lege³³.

Stăpânirea pământului, căsătoria cu o fiică de boier, numirea străinului într-o dregătorie și supunerea la dările pământului confereau străinului un statut juridic similar cu cel al „pământeanului”. Într-o accepțiune juridică mai largă, *pământeanul* nu era doar un locuitor din moși strămoși, pravoslavnic și boier, ci orice contribuabil, inclusiv evreul sau armeanul „supus pravilelor pământului”³⁴.

²⁸ *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească: enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, coord. Mihai Dim. Sturdza, vol. I, București, 2004, p. 120.

²⁹ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 21, *Correspondența diplomatică și rapoarte consulare austriece (1828–1836)*, ed. Ion I. Nistor, București, 1942, p. 337, raportul lui Fleischhake von Hakenau către Metternich, 23 martie 1831.

³⁰ Bogdan Murgescu, *Țările române între Imperiul Otoman și Europa creștină*, Iași, 2012, p. 53–55.

³¹ *Codul Calimach – ediție critică*, coord. Andrei Rădulescu, București, 1958, p. 81, articol 44.

³² *Ibidem*, p. 81, articol 45.

³³ Ion Palade, *Codul lui Caragea reproduc după manuscrisul original românesc*, București, 1907, p. 52 (cap. 16); vezi și ediția critică *Legiuirea Caragea*, București, 1955.

³⁴ Ovidiu Sachelarie, Nicolae Stoicescu, *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, București, 1988, p. 354–355.

Negustorii sudiți erau liberi să desfășoare operațiuni de import-export, dar nu puteau să-și desfășoare marfa în prăvălii, un privilegiu rezervat breslașilor. Dacă sudiții se înscriau în bresle, ei deveneau contribuabili în condiții de egalitate cu pământenii. Consulii puterilor străine pretindeau ca sudiții să poată deschide prăvălii fără a se înscrie în bresle și fără a plăti impozit³⁵.

Consulii nu i-au contestat niciodată domnitorului dreptul de a-i impozita pe sudiți. Sudiții erau scutiți de bir, dar nu și de o serie de impozite pe proprietăți și pe venitul rezultat din exploatarea lor, numite huzmeturi sau rusumaturi: fumăritul (impozitul pe casă), vinăriciul (pe vie), oieritul etc.³⁶ Vinăriciul, de la care erau scutiți boierii și mănăstirile, constituia una dintre principalele resurse ale vistieriei. Numeroși sudiți care dețineau în proprietate sau arendă podgorii plăteau această dare. Desigur unii evazioniști găseau trucuri juridice pentru a nu plăti. Podgoriile nu erau trecute în foile de zestre în cazul în care soțul era sudit. Este cazul lui Ianache Burnaz, sudit rus, care primise în 1812 de la socrul său, Nicolae Zahriu, 16 pogoane de vie pe moșia Radului Vodă. Aflându-se în conflict cu ginerele, Nicolae Zahriu a cerut restituirea zestre, fără a prezenta însă un înscris doveditor. Vechilul acestuia a declarat în fața instanței de judecată că via nu fusese trecută în zapis, pentru ca ginerele să nu plătească vinăriciul³⁷.

Istoricul nu dispune de statistici demografice referitoare la fluxul migrației și la diversitatea confesională, etnică și lingvistică a grupurilor migrante. Acest neajuns este compensat de bogăția informațiilor cuprinse în depozițiile părților implicate în procesele Logofetei Pricinilor Străine. Mărturiile, deși sunt lacunare și standardizate în formulări juridice, oferă istoricului șansa de a investiga cazuri concrete. Ne interesează în acest studiu identitatea etnică și confesională a migranților, ținutul de proveniență și scopul călătoriei. În cursul secolului al XVIII-lea așezările urbane, îndeosebi București și Iași, au intrat în rețeaua schimburilor comerciale cu marile centre ale Europei Centrale și de Est, Constantinopol, Viena, Triest, Moscova, Sankt Petersburg și Odesa.

Identificăm patru tipuri de migrație: migrația colectivă, produsă în valuri în anumite circumstanțe demografice și militare, migrația organizată de stat și de proprietarii funciari pentru popularea moșiilor cu forță de muncă, migrația individuală și migrația temporară sau sezonieră determinată de factori economici³⁸. Ne vom opri asupra migrației individuale a negustorilor sud-dunăreni.

Diaspora creștinilor ortodocși din Imperiul Habsburgic, dominată de greci, aromâni și sârbi, a jucat un rol major în intensificarea schimburilor comerciale în regiune. În cele ce urmează ne vor referi la negustorii sudiți chezarocrăiești care,

³⁵ Stela Mărieș, *op. cit.*, p. 43 Sudiții plăteau impozite care priveau averea lor: fumăritul (impozitul pe casă), huzumaturile (rusumaturi în Moldova, adică impozitul pe venitul rezultat din activitățile economice, pogonărit, vinărici, oierit etc.).

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ ANIC, Manuscrise, 1051, f. 158.

³⁸ Florea Ioanicioia, *op. cit.*, p. 58.

după ce emigraseră din ținuturile otomane la Viena și în alte orașe ale Imperiului Habsburgic, s-au stabilit temporar sau definitiv în Principate³⁹.

Marii negustori căutau să pătrundă în rândul elitelor țărilor „gazdă”, fiind mândri de originea și poziția lor în societate. În Principate, ei au primit recunoașterea și aprecierea boierilor datorită avutului și educației lor alese. În 1817 Dominicos Domnandos [Δομίνικος Δομάνδος] și în 1818 Dimitrie Goga [Δημήτριος Γόγγα] se prezentau la Logofeția Pricinilor Străine pentru adevărarea unui martiricon, eliberat de mitropolit și semnat de mai mulți boieri și negustori de vază ai țării. Aceste documente le erau probabil necesare la consulatul chezaro-crăiesc.

Dominicos Domnandos provenea din Trieste, principalul antrepozit al schimburilor comerciale dintre Europa Occidentală și Imperiul Otoman. Acest port a devenit în secolul al XVIII-lea un mare centru comercial și cultural al diasporei grecești⁴⁰. Și astăzi, în Trieste trăiesc numeroase familii grecești care și-au păstrat strălucirea numelui de altădată⁴¹. Domnandos, precizează acest martiricon, s-a născut în 1790 la Trieste într-o familie de nobili greci: „καταγόμενος εκ προγόνων ευγενογραφικών γεννηθείς αυτή πόλει του Τεργεστίου κατά το 1790”, a absolvit liceul din Viena („εις το της Βιέννης λύκειον μετ’ακριβούς και επιμέλειας εκπαιδευθείς”), unde a învățat limbile greacă, germană, franceză și italiană. El a venit în Țara Românească, unde a petrecut câțiva ani („ήλθεν εις τα ενταύθα εις Ουγγροβλαχίαν και διέτρεψε μερικούς χρόνους”). Acest tânăr „nobil” a primit o educație „bună și aleasă, ducând o viață onorabilă” („ο νέος υπάρχει εξ ευγενών έλαβε καλήν και χρηστοήθη ανατροφήν διερχόμενος έντιμον και ευγενικόν βίον”)⁴².

Dimitrie Goga era fiul negustorului craiovean Mihail Goga, care provenea din rândurile diasporei aromânilor moscopoleni, numiți de Anastase Hânciu „fenicienii Balcanilor”⁴³. Orașul Moscopole (Voskopolje) a decăzut în conjuncturi dramatice, iar o parte a elitei comerciale și intelectuale a emigrat în Imperiul Habsburgic și în Țara Românească⁴⁴. Moscopolenii erau mândri de originea lor. Mihail Goga, originar din Moscopole, s-a statornicit la Craiova ca sudit chezaro-crăiesc⁴⁵. După moartea lui, în 1818, fiul său, Dimitrie, a obținut un martiricon, eliberat de mitropolia țării, prin care voia probabil să-și reglementeze succesiunea părintească la consulatul chezaro-crăiesc. În martiriconul semnat de mai mulți boieri și negustori de vază ai

³⁹ E. Limona, D. Limona, *Negustori bucureșteni la sfârșitul veacului al XVIII-lea. Relațiile lor cu Brașovul și Sibiul*, în „Studii. Revistă de istorie”, XIII, 1960, 4, p. 109.

⁴⁰ Olga Katsiardi-Hering, *Η Ελληνική παροικία της Τεργέστης 1750–1830*, Athina, 1986, p. 666.

⁴¹ Eadem, *Greeks in the Habsburg Lands (17th–19th Centuries): Expectations, Realities, Nostalgias*, în *Austrian-Greek Encounters over the Centuries. History, Diplomacy, Politics, Arts, Economies*, ed. Herbert Kröll, Vienna, 2007, p. 153.

⁴² ANIC, Manuscrise, 1037, f. 92v, 13 noiembrie 1817, semnează: Grigorie Bălean, biv vel vornic Constantin Samurcaș, biv vel vornic Iordache Slătineanu, biv vel logofăt Alexandru Filipescu.

⁴³ Anastase N. Hânciu, *Aromânii, comerț, industrie, arte, expansiune, civilizație*, Focșani, 1936, p. 36.

⁴⁴ M.D. Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731–1769*, Wien, 1996, p. 41–47.

⁴⁵ ANIC, Manuscrise, 1046, 26 iulie 1817, Mihail Goga ot Craiova cu paharnicul Stănuța-Jianu.

Țării Românești și adevărat de mitropolitul Nectarios al Ungrovlahiei, se precizează faptul că Mihail Goga, tatăl lui Dimitrie, „să trage din neam din cei evgheniți și proeșteți ai patrii sale Machedonia născut în politia Voscopoli”⁴⁶. Chir Dimitrie Goga este „unicul fiu legitim al lui Mihail Goga din Machedonia, negustor stabilit la Craiova de mai mulți ani”⁴⁷.

Istoriografia românească a evidențiat faptul că marii negustori, în special cei veniți de la Viena, au căutat să se integreze în societatea boierească a Principatelor⁴⁸. Unii au obținut titluri nobiliare la Viena, alții ranguri boierești în Principate.

Un exemplu caracteristic este Ioan Hagi Moscu (1751/1752–1829), originar din Salonic, care a emigrat mai întâi la Viena, apoi la București. În 1782 Moscu s-a statornicit în capitala Țării Românești, în timp ce frații săi, Nicolae și Pantazi, au rămas în Imperiul Habsburgic. Moscu oferea servicii de comisionar al Curții domnești, având misiunea de a aduce mărfuri manufacturate de la Viena⁴⁹. În 1793, într-o declarație susținută în fața autorităților vieneze, care îl anchetau în legătură cu administrarea ocnelor de sare în timpul ocupației habsburgice, Moscu declara că este „boier în Valahia”, fiu de „negustor grec”⁵⁰. În 1788–1792 avea rangul de vel căminar, în 1796 de paharnic, iar în 1812 de mare vistier. El s-a folosit nu numai de rangul boieresc, ci și de titlul de hagi, pentru a demonstra faptul că era un negustor onest și înstărit, care fusese în pelerinaj la Sfântul Mormânt⁵¹.

„Epoca de aur” a diasporei grecilor și aromânilor din Viena a coincis cu războaiele napoleoniene și blocada continentală⁵². În acest context geopolitic s-au clădit marile averi ale fraților Sachelarie, Meitani, Bellu și Sina. În al doilea deceniu al secolului al XIX-lea, acești negustori au obținut titlul de baroni. Frații Gheorghe, Hristofor și Constantin Sachelarie erau originari din Zagora, Ștefan și Gheorghe Meitani din Macedonia. Acești negustori bancheri s-au folosit de relațiile bune cu domnitorii țărilor române și cu principele Miloș Obrenovici al Serbiei pentru a-și spori averea și puterea asupra mediului economic și financiar al țărilor din regiune⁵³. Deseori ei se asociau în tovărășii pentru a-și atinge scopul. În 1820–1821,

⁴⁶ Adevărat de Logofeția Pricinilor Străine. *Ibidem*, 1037, f. 102v, 2 aprilie 1818, „Γεννημένος και θρεμμένος της Βοσκοπολέως εις Μακεδονίαν από γενήτορες ευγενείς και προεστώτας της πατρίδας του”; semnături: conseiller de collègue Constantin Grădișteanu, Konstantinos Mavros, Grigorios Carigobloglu, Constantinos Ducas, Andreas Nicolau Papazoglu, Nicolaos Iconomu.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 102.

⁴⁸ E. Limona, D. Limona, *op. cit.*, p. 136.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 257.

⁵⁰ Informațiile sunt oferite de însuși Moscu în cadrul unei anchete a poliției vieneze în 1793, vezi Dumitru Limona, Elena Moisuc, *Casa comercială Ioan Hagi Moscu și Ștefan I. Moscu din București I*, în „Arhivele Statului”, an LII, vol. XXXVII, 1975, nr. 3, p. 258.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Vasiliki Seirinidou, „Griechischer Handelsmann”: *Anatomizing a Collective Subject*, în *Austrian-Greek Encounters*, ed. Herbert Kröll, p. 130.

⁵³ Mihai Dimitri Sturdza, *Grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*. *Dictionnaire historique et généalogique*, Paris, 1999 (prima ediție 1983), p. 189.

baronii Gheorghe Sachelarie, Ștefan Meitani și un Efstratie Ioannidis, raia, au încheiat o tovărășie de comerț. În 1820, Sachelarie s-a folosit de capitalul tovărășiei pentru a-l împrumuta cu o sumă mare de bani pe domnitorul Moldovei, Mihai Suțu. Deși el s-a învoit ca după detronarea lui, Mihai Suțu să-i dea în schimbul datoriei o cantitate însemnată de diamante (giuvaiericale), asociații lui nu au fost consultați și nici nu și-au primit partea cuvenită. După moartea baronului în 1823, s-au iscat neînțelegeri între Hristofor Sachelarie, fratele și moștenitorul lui Gheorghe, și ceilalți tovarăși⁵⁴. În urma judecății de la Logofeția Pricinilor Străine, Sachelarie a fost condamnat să plătească suma datorată de fratele său. În caz contrar, averea sa urma să fie scoasă la mezat⁵⁵.

Frații Schelarie (Hristofor și Constantin) și Meitani (Ștefan și Gheorghe) s-au stabilit la București ca sudiți *chezaro-crăiești*. Înzestrați cu titlul de baron, ei aveau trecere în saloanele boierești. În 1830, Ștefan Meitani s-a căsătorit cu Ralu Suțu, vâstar domnesc⁵⁶. Acest mariaj scăpa de la ruină familia ultimului domnitor fanariot al Țării Românești. Acareturile doamnei Callimachi, moșia Brezoaia, erau zălogite baronului Ștefan Meitani și căminarului Ștefan Moscu, fiul lui Ioan Moscu. În 1830 căminarul dorea desfacerea zalogului, acționând-o pe proprietară în divanul domnesc. Meitani a intervenit în calitate de supus *chezaro-crăiesc*, cerând judecarea la Logofeția Pricinilor Străine, fiind vorba de „prigonirea supușilor streinilor curți cu raelele otomanicești”⁵⁷. Jeluitorul preciza răspicat că „pricina nu este sadea numai de raia, ci înclinată și cu sudit, și el este emanetar, iar nu vechil al luminăției sale după cum căminarul zice”⁵⁸.

Brașovul era una din destinațiile favorite ale emigranților din Valahia. În 1821, orașul a fost asaltat de numeroși boieri și negustori, sudiți sau raiale, care fugiseră din calea armatelor otomane. În anii care au urmat întoarcerii refugiaților în țară, Logofeția Pricinilor Străine a fost solicitată în mai multe rânduri să soluționeze litigii referitoare la prăvălii rămase nesupravegheate de proprietari, chirii și arenzi neplătite, datorii neachitate etc.

Numeroși negustori din Țara Românească și din ținuturile sud-dunărene călătoreau în Rusia fie pe ruta continentală prin Focșani, Iași, Chișinău, fie pe ruta fluvială sau maritimă prin Odesa.

În 1820 Iancu Dimitriu din Velico a solicitat autorităților din Țara Românească să îi elibereze pașaport pentru a călători în Basarabia. Domnul a înaintat jalba Logofeției Pricinilor Străine, care l-a interogat pe negustor dacă vrea să plece în Rusia cu toată familia și dacă are de gând să se întoarcă. Negustorul a declarat că „de-i va fi de folos are să rămâie acolo”, indicându-l drept chezaș pe cumnatul său, poslușnicul

⁵⁴ ANIC, Manuscrise, 1059, f. 61v, 10 iulie 1820.

⁵⁵ *Ibidem*, 1058, f. 68, 20 mai 1831. Logofeția transmite hotărârea domnescului divan către consulatul Rusiei (banii vor fi depuși la hătmănie).

⁵⁶ Mihai Dimitri Sturdza, *op. cit.*, p. 186. Aceasta era fiica ultimului domnitor al Țării Românești și a Eufrosinei Callimachi, fiica domnitorului Moldovei, Alexandru Callimachi.

⁵⁷ ANIC, Manuscrise, 1059, f. 111, 4 octombrie 1830.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 121–121v, 29 octombrie 1830.

secretarului Carneov, Hagi Nicolae Țanculo. Țanculo a fost chemat și întrebat dacă acceptă. După efectuarea acestor formalități, consulatul a fost rugat să elibereze pașaportul⁵⁹. În 1830, un anume Iancu „băiatul grecu” solicita prin Logofeția Pricinilor Străine să-i fie eliberat pașaport de către consulatul rusesc, prezentând la spărtărie adeverința de la stăpânul unde slujise și dovada de cheazășie. El voia să meargă la Odesa, la părinții săi⁶⁰.

Sudiții habsburgici și ruși se asociau cu raiale în organizarea negoțului pentru a obține tarife vamale preferențiale în Imperiul Otoman, în țara nemțească sau în cea rusească. Tovărășiile erau legături bazate pe încrederea și respectul reciproc al părților. De aceea erau, de regulă, încheiate între rude sau simpatrioți, adică între bărbați originari din același ținut geografic și din aceeași comunitate etnică.

Să urmărim povestea lui Nicolaos Karaianis, născut la București în 1775 și decedat în 1818 la Moscova. Ioanis Nicolopoulos, cumnatul lui de la București, a întreprins demersuri pe lângă consulatul rusesc pentru reglementarea succesiunii. În martiricon (declarația „notarială”), adeverit de mitropolitul Nestor al Ungrovlahiei, se precizează faptul că Nicolaos Karaianis era „ρωμαίος εν τη παραδουναβική επαρχία του Μεγάλου Τουρνάβου, εν τη κομωπόλει του Αρβανotoχωρίου” [romeos din ținutul Târnovo Mare, din Arvanotohori (Arbanassi)], fiul lui Dimitrios și al Elisavetei Mihalovna Kuțovski. Dimitrios și Elisaveta, căsătoriți la București în Biserica Sfinți, au avut doi copii, Nicolaos și Acrivi. După moartea tatălui lor, în 1790, fratele mamei, Ivan Mihalovici Kuțovski, a preluat conducerea firmei. El și nepotul său Nicolaos s-au dus la Moscova, de unde s-au întors în 1794⁶¹. Un an mai târziu, Nicolaos a fost din nou trimis de unchiul său la Moscova, de unde nu s-a mai întors. În 1800, sora lui, Acrivi, s-a măritat cu un Ioannis Gheorghiu Nicolopoulos, „romeos” originar tot din Târnovo. Acest martiricon este în fapt cronică unei familii. Aflăm de pildă că viața familiei, din momentul statornicirii la București, s-a desfășurat în mahalaua din jurul Bisericii Sfinți, care a găzduit toate evenimentele importante: căsătorii, botezuri, înmormântări⁶².

Tot în Rusia a trăit mulți ani un Dimitrie Iță Nișneanu din Filipopoli, sudit rus, care în 1817 s-a judecat la București cu serdarul Mitrea Delibașa și Ianache polcovnic, epitropi ai răposatului Ianache serdarul. Jeluitorul era fiul lui Gheorghe cojocarul și al Elenei, frate vitreg după mamă al lui Ianache serdarul. Frații nu se mai văzuseră de mulți ani, dar obișnuiau să corespundă. El declara instanței că „sunt ani 25 de când s-au înstrăinat din patrida sa, iar fratele său Ianache mai dinaintea lui”. Epitropii averii lui Ianache crezuseră inițial că cei doi bărbați sunt frați, dar, înainte de a muri, serdarul a lăsat a treia parte din moștenire lui Iosif cojocarul, care era chiurciubașa pe lângă pașa din Sofia. Înainte de a muri, Ianache le-a spus epitropilor că Dimitrie îi era „frate dă cruce pentru credința ce ar fi

⁵⁹ *Ibidem*, 1045, f. 26, 14 august 1820.

⁶⁰ *Ibidem*, 1058, f. 27, 13 mai 1830.

⁶¹ *Ibidem*, 1037, f. 104v, aprilie 1818.

⁶² *Ibidem*, f. 104–105.

arătat la o întâmplare delicată ce s-au întâmplat între dâșii”. În testamentul întocmit în 1816 serdarul își împărțea bunurile în trei părți egale: pentru „căutarea sufletului”, pentru soția sa, Uți, și pentru fratele său, Iosif. Dimitrie a prezentat în fața instanței ca dovadă a legăturii de sânge dintre el și serdar scrisorile lor din anii 1813–1816, unele scrise în limba română. În ultima scrisoare din luna mai 1816 serdarul îi scria că se simțea „foarte bolnav și strein și nu mai am pă nimeni decât pă tine”. Îi cerea să vină degrabă „frate, ai unde să șezi că am două perechi dă case, numai te rog ca să vii pentru sufletul meu”⁶³. Dimitrie jeluitorul aduce ca dovadă și un certificat-martiricon semnat de Safta Ipsilanti din Rusia: „Dimitrie Gheorghiu Ițea, carele fiind om strein s-au făcut sudit rusesc, s-au aflat slujind la răposatul vodă Constantin Ipsilanti, și care cu adevărat este frate mai mic al răposatului Ianache serdar” (document adevărit de consilierul Catacazi și de cancelaria poliției Chișinău)⁶⁴. Jeluitorul îi acuza pe epitropi că au falsificat semnătura serdarului. Epitropii și martorii au răspuns că atunci când a iscălit, serdarul se afla la mare neputință și, fiind îngreunat de boală, îi tremurau mâinile. Judecata a hotărât ca jeluitorul să meargă împreună cu un om din partea epitropilor la Filipopoli, „unde zice că s-au născut, să aducă martiricon în scris de la preoții mahalalei și de la cogeabașii poliției cu adevăritarea arhiereului locului”⁶⁵. Dar dacă se va dovedi declarația neadevărată, reclamantul va plăti epitropilor toate cheltuielile „ca unul ce s-au pornit cu pâra mincinoasă împotriva dietei răposatului”.

Războaiele ruso-otomane de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea au dislocat populații în zona de frontieră dintre Imperiul Otoman și Rusia. Mii de familii creștin-ortodoxe de la sud de Dunăre au fost așezate în Rusia și în Principate.

Armata rusă de ocupație era percepută de creștinii ortodocși din Imperiul Otoman ca protectoare și salvatoare a credinței. În 1812, după retragerea armatei rusești din Țara Românească, mai mulți boieri „rusofili” au părăsit țara pentru a se statornici în Rusia. În fruntea acestora s-a aflat fostul vistier Constantin Varlaam⁶⁶.

Basarabia, noua provincie rusească, a oferit refugiu boierilor care se temeau de represaliile otomane după ce colaboraseră cu armata de ocupație. În 1817 Alexandru Geanoglu, cu locuința în Basarabia, a trimis jalbă oblăduitorului general al provinciei, arătând că răposatul său tată a fost stolnicul Ianache Geanoglu, care se trăgea de fel de la *ostrovul* Mitilini. Tatăl său a venit în Țara Românească odată cu domnitorul Alexandru Ipsilanti (1774–1782), pentru a se pune în slujba acestuia și a *diadohilor* săi, Nicolae Mavrogheni, Constantin Hangerli și Alexandru Moruzi. „Jăluitorul șazăndu-se supus al Rosii și având trebuință de sinecu pentru tragerea neamului său la leat 1816” ruga „stăpânirea Țării Românești să-i dea un act doveditor prin mijlocirea unei rude ce să află șazănd în București”, anume Aleco

⁶³ *Ibidem*, 1042, f. 78r-v, 18 octombrie 1817.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 78v.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ Gheorghe Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, București, 2004, p. 228.

Borănescu, care să arate că părintele său „pentru credincioasele lui slujbe s-au suit din treaptă în treaptă, până la stolnicia cea mare după cum să va videa la arhondologia domneștii visterii”. Autoritățile țării au cercetat jalba lui Alexandru Geanoglu, transmisă prin consulatul rus. Medelnicerul Aleco Borănescu nu îl recunoștea însă de rudă. În arhondologie stolnicul figura cu numele de botez și boieria lui și cu mențiunea originii sale grecești, precizându-se că fusese născut în ostrovul Mitilini și era domiciliat în mahalaua Radu Vodă⁶⁷. Logofeția întâmpină „discolie” în a-l identifica pe Alexandru Geanoglu din cauza confuziei de nume cu alți Geanoglu care trăiau la București și Craiova. Despre acești Geanoglu, numiți și Lefcodoți, a depus mărturie însuși vel logofătul Logofeției Pricinilor Străine, Petrache Ritoridi: „pentru care și eu plecată slugă a măriei tale îndrăznind arată înălțimii tale că acest Ianache stolnic ar fi fost fratele arhidiaconului celui dă atunci patriarh Teodosie (1769–1773), pe carele l-au sistisit la tată-mieu și l-au adus cu dumnealui din Țarigrad aici și l-au sistisit dumnealui și la măriă sa Alexandru Ipsilanti.”⁶⁸ În 1828, îl regăsim pe Alexandru Geanoglu, sudit rus, în proces cu unchiul său, protosinghelul Neofit, egumenul mănăstirii Tismana. Geanoglu îl acuza pe Neofit că după moartea stolnicului a luat asupra lui drepturile unui episcop legiuit, fără să fi fost numit prin diată, măritând-o pe nepoata lui, Ralița, și punând stăpânire pe casa părintească din mahalaua Radu Vodă. Egumenul s-a apărat, precizând că la moartea stolnicului copiii acestuia erau în *proastă stare* și trăiau din milă. Ei nu aveau alte rude în afară de el și de nepotul său, Alexandru Geanoglu, care era plecat în Basarabia⁶⁹.

În condica Logofeției Pricinilor Străine este înregistrat și un Alexandru Geanoglu (1793–1869), numit Lesviodax de la Basarabia, care, în pofida asemănării de nume, nu este aceeași persoană cu cel menționat mai sus. Geanoglu a adus dovadă de la Aleco Borănescu și de la generalul Constantin Varlaam că era fiul stolnicului Enache, „ce au șazut aici în București în mahalaoa Radu Vodă”. Alexandru mai avea trei frați, unul, numit Gheorghe Geanoglu, aflat în slujba logofeției de visterie, investit cu carte de boierie de la Ioan Caragea, și alți doi care trăiau la Craiova⁷⁰. Geanoglu Lesviodax este fratele viitorului episcop al Râmnicului și mitropolit al Ungrovlahiei, Neofit⁷¹.

Dunărea era trecută în ambele sensuri aproape fără restricții de greci, bulgari, sârbi, albanezi, evrei sefarzi, armeni, musulmani etc. (raiale și sudii). Sultanul

⁶⁷ ANIC, Manuscrise, 1042, f. 62r-v, 23 august 1817, nota consulatului rus.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 62v, 23 august 1817, nota consulatului rus.

⁶⁹ *Ibidem*, 1054, f. 38, 8 aprilie 1828.

⁷⁰ *Ibidem*, 1044, f. 2, 3 ianuarie 1819, *Martiricon ce s-au dat lui Alexandru Geanoglu Lesviodax de la Basarabia* (Logofeția).

⁷¹ Alexandru Geanoglu, *Istorie bisericească pre scurt cuprinzătoare de cele mai vrednice de știut întâmplări a Sfintei Biserici Răsăritene, precum propovăduirea credinței, goanele, eresurile, soboarele*, București, 1845, p. 416. Pământeian născut în 1787, a devenit episcop al Râmnicului în 1824, iar din 1829 a fost orânduit de stăpânirea rusă la Mitropolie; Mihai Andreescu, *O problemă de genealogie – familia Geanoglu*, în „Analele Universității Spiru Haret”, 14, 2011, p. 68; Mircea I. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. III, București, 1994, p. 48 (despre gradul de rudenie).

restricționa din când în când prin firmane trecerea musulmanilor peste Dunăre. Totuși, așa cum demonstrează Maria Matilda Alexandrescu-Dersca, numărul musulmanilor în țările române era relativ însemnat. În cazul unor litigii între musulmani și cei de altă lege, jurisdicția cadiilor era considerată superioară jurisdicției domnești. În raiaua Giurgiu, dar și la București, funcționau asemenea instanțe de judecată⁷².

În încheiere vom prezenta o serie de pricini trimise spre judecată Logofeției Pricinilor Străine între locuitori de la sud de Dunăre și cei din Principate, rude și simpatrioți, sudiiți și raiale otomanicești. Aceste pricini privesc în special lichidarea unor tovărășii, împrumuturi de bani, zestre și moșteniri. Migrația se referă într-un sens mai larg la călătoriile oamenilor pentru scopuri legate de munca lor, mai exact, de deplasările în interes comercial, de familie sau de studiu.

Așa cum am precizat anterior, instituția familiei era fundamentală în organizarea migrației. Desfacerea legăturii de rudenie era deseori urmată de conflicte, cum ar fi restituirea zestrei de către soțul văduv sau lichidarea socotelilor negustorești dintre membrii celor două familii. În 1816, văduva Triandafila din Filipopoli a trimis jalbă la Logofeția Pricinilor Străine din București pentru a se judeca cu Nicola Carapanoglu, sudit al Rusiei. Litigiul viza două chestiuni: recuperarea zestrei fiicei sale, Maria, care a murit fără urmași, și lichidarea socotelilor tovărășiei dintre ginere și cumnatul său. În anii ocupației rusești, în 1814 Carapanoglu încheiase tovărășie cu Zaharia, care la puțin timp a murit în București de „năprasnică boală”. Jeluitoria cerea ca ginerele să-i restituie zestre fiicei și partea de capital și profit cuvenită fiului ei. Carapanoglu le-a explicat judecătorilor faptul că soția lui nu a avut zestre, pentru că soacra era săracă. De aceea, s-a învoit ca în schimbul zestrei să-l primească pe cumnatul său, Zaharia, tovarăș la negustorie în 1814. În lipsa probelor, soacra nu și-a putut pleda eficient cazul, „din pricină că la patrida ei nu să obișnuiește a să da foie dă zestre, ci numai prin grai să săvârșitu sinfonia, pentru care nici martori nu are acum ca să arate și să cerceteze ce s-a dat atunci”⁷³.

Un Anastase Coloru, epirot din București, s-a judecat ani de zile cu socrul său pentru zestre soției. După moartea socrului, în 1819 Zisu Carapanu, un compatriot, sudit rus, a convins-o pe soția lui Coloru „cu feluri de vicleșuguri ce au învățit” să-i dea în grijă epitropia asupra averii tatălui ei. În virtutea dreptului de protimis, soțul îi cerea soției să nu vândă prăvălia altcuiva. El susținea că promisese să-i dea jumătate din prăvălie ginerelui său, Constantin Molivade. Înscrisul de zestre nu exista, pentru că, după spusele lui, prăvălia s-a dat ginerelui „prin taină după obiceiul ce să urmează ca să să apere tinerii dă dările ce să analoghisesc pă zestrile cele trecute în condica mănăstirii”⁷⁴. Prin intermediul lui Zisu Carapanu, Paraschiva a contestat drepturile soțului de „stăpân desăvârșit” asupra bunurilor ei.

⁷² Matilda M. Alexandrescu-Dersca, *Despre regimul supușilor otomani în Țara Românească în veacul al XVIII-lea*, în „Studii. Revistă de istorie”, XIV, 1961, 1, p. 109.

⁷³ ANIC, Manuscrise, 1039, f. 26, 12 ianuarie 1816.

⁷⁴ *Ibidem*, 1043, f. 30v, 26 septembrie 1819.

Ea se plânga tribunalului că fusese neglijată de soț vreme de treisprezece ani. În 1810, Paraschiva i-a scris episcopului Buzăului, Constandie Filitti, pentru a se plânga, potrivit spuselor vechilului ei, de faptul că soțul nu i-a trimis „măcar un ban, nu s-a îngrijit de soție și de creșterea copilului său, pe care l-a crescut singură cu mare stenahorie”. În încheiere, Paraschiva înștiința tribunalul că îl va accepta ca soț pe Anastase și îl va face stăpân desăvârșit asupra familiei numai dacă se va încumeta să vină la Ianina pentru a-și mărita fata. Soțul a răspuns că a zăbovit atâta vreme din cauza judecății pe care a avut-o cu socrul său, „căci nu voia să-i împlinească zestrea ce-i făgăduise precum toți ar fi știut”⁷⁵.

Dacă soții nu aveau copii, zestrea femeii era restituită familiei ei, iar moștenirea bărbatului era împărțită între văduvă și rudele lui apropiate⁷⁶. În 1820, Stana văduva de la Târnovo, aflată la o vârstă foarte înaintată, a călătorit în Țara Românească pentru a-și cere drepturile asupra averii fratelui ei. Judecata a stabilit că era „slabă și nepotincioasă trecută în vârsta bătrâneților oarbă dă amândoi ochii ... ar fi dă tot prăpădită neputând nici pă picioare să umble, neputând să fie vrednică de vreo cerere”⁷⁷. Călătoria fusese plănuită și organizată de fiul ei, Velico băcanul din Vălenii de Munte. Fiind sudit chezaro-crăiesc, Velico a intentat proces la Logofeția Pricinilor Străine în numele mamei lui împotriva cumnatei ei, mătușa lui, Stoiana. Stoiana obținuse câștig de cauză în primă instanță la ispravniciei județului Saac. Întreaga avere a lui Dinu, băcanul din Vălenii de Munte, fratele Stanei, urma să rămână văduvei și lui Nicolae, fecior de suflet, alinarea unei căsnicii de 30 de ani, marcată de pierderea prematură a tuturor copiilor. La proces Velico susținea că Dinu a murit fără diată, iar Nicolae nu fusese adoptat cu acte de soții Dinu și Stoiana⁷⁸. Dinu fusese un om înstărit: avea animale (cal, boi, vacă), o vie, cârciuma, pivnița⁷⁹. Imediat după moartea unchiului său, Velico s-a dus la mătușa sa, i-a spus că mama lui murise și i-a cerut nu doar partea care i se cuvenea, ci și partea cuvenită fiului lui, a fraților, a surorilor și a nepoților săi, „risipiți unii pă la Târnovo și alții prin alte țări dăpărtate”⁸⁰. Tribunalul s-a arătat neînduplecat față de purtarea cu vicleșug a lui Velico. Mama sa a fost așezată sub ocrotirea unei epitropii de negustori *cinstiți* din Văleni, ca „să trăiască după potrivea stării ei”. Velico a fost îndepărtat de la moștenire, iar partea cuvenită prin lege urma să fie dată „pă seama cutiei dă milostenie”⁸¹.

Decesul unei rude era începutul unei călătorii. Moștenitorii veneau în țara de adopție a rudei defuncte cu speranțe și deziluzii. Dacă averile erau grevate de datorii,

⁷⁵ *Ibidem*, f. 30.

⁷⁶ Despre regimul zestre, vezi Violeta Barbu, *De la comunitatea patrimonială la comunitatea de destin: zestrea în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, în *De la comunitate la societate. Studii de istoria familiei din Țara Românească sub Vechiul Regim*, București, 2007, p. 76.

⁷⁷ ANIC, Manuscrise, 1043, f. 87v, 10 februarie 1820.

⁷⁸ *Ibidem*, f. 85v.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 86v.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 86.

⁸¹ *Ibidem*, f. 88v.

creditorii își cereau drepturile înaintea moștenitorilor. În 1817 un Panait sin Constantin de la Ianina călătorea la București pentru a intra în stăpânirea moștenirii unchiului său, serdarul Mihail Diamandi. Dar la București s-a confruntat cu creditorul Ioan Băltărețu, sudit rus, care a pus stăpânire pe prăvălie pentru a-și recupera datoria de la serdar. Tribunalul l-a somat însă să părăsească proprietatea pe care o ținea în „silnicie”⁸².

În 1819 un Athanasie de la Ianina s-a judecat la București cu compatriotul său, Anastasie Cotopulea, sudit al Rusiei. În 1818, un frate al său, anume Iane, înainte să moară, i-a orânduit epitropi asupra bunurilor sale pe creditorii săi, Anastasie Cotopulea și alți doi negustori. Ajuns la București, fratele lui Athanasie s-a întâlnit cu Cotopulea, care i-a arătat diata fratelui, prin care îi încredința întreaga avere și venitul moșiilor arendate pe trei ani. Fiind „strein în pământul țării” și neavând „știință de obiceiurile pământului de aici”, Athanasie l-a rugat pe „chir Anastase Cotopulea să se îngrijească de strângerea venitului moșiilor Cociocul și Herești”⁸³. Dar din cei 16.000 de taleri, *perusia* (averea) fratelui său, el a constatat cu stupeoare că i se cuveneau 6.000, adică mai puțin de jumătate, iar din veniturile moșiei nu a primit nimic.

În 1825, Ioan Stamu (1805–1874), sudit al Franței, se prezenta ca epitrop și creditor al lui Avghir gelep Condopascu din Mețovo, care ținea în arendă două moși, Mogoșoia a banului Grigore Brâncoveanu și Beiu a doctorului Apostol Arsache⁸⁴. Condopascu ajunsese atât de sărac încât fusese luat în îngrijirea lui Stamu. El a murit în odaia creditorului și compatriotului său din hanul Spiridon Vechi. Mai mulți „neguțitori cinstiți ce sunt șezători într-acest han”, anume Costea Gica, Nicolae Gava, Dumitru Pogă, Ioan, fiul lui Avghir, și Ioan Stamu au inventariat lucrurile defunctului, punând pecetea consulatului francez. În fața instanței, Stamu preciza faptul că nu a fost tovarăș cu Avghir, așa cum îl suspectau ceilalți creditori, ci doar s-a pus chezaș, adică i-a plătit acestuia arenda moșiilor. Logofeția a considerat cererea lui Stamu de a pune sechestru asupra bunurilor lui Condopascu ca fiind întemeiată⁸⁵. În 1829 fiul lui Avghir Condopascu, Ioan (n. 1808), neavând ce bunuri moșteni de la tatăl său, s-a hotărât să emigreze în Grecia, unde a ocupat diferite funcții în aparatul administrativ al noului stat. Ioan Condopascu a purtat corespondență cu Stamu, pe care îl numea „φίλος πατρικός” [„prieten al tatălui său”], interesându-se de afacerile încurcate ale moștenirii părintești⁸⁶. Problemele financiare ale lui Avghir Condopascu începuseră odată cu ocupația otomană din 1821. El încercase

⁸² *Ibidem*, 1042, f. 84v (nr. 139), 4 decembrie 1817; *ibidem*, 1041, f. 25, 15 noiembrie 1817. Anafora judecătii divanului din 1815 dă câștig de cauză jeluitorului. Prăvălia este moștenire de la moșul său medelnicerul Manthul. Părătul spune că prăvălia i-a fost dată de serdarul Iamandi.

⁸³ *Ibidem*, 1043, f. 13v–15, 20 august 1819.

⁸⁴ *Ibidem*, 1050, f. 23r–v, 26 februarie 1825.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 58–59v, 15 mai 1825.

⁸⁶ Idem, Ioan Stamu, IV/147, 21 aprilie 1832. Vezi și *Documentele economice din arhiva casei comerciale Ioan St. Stamu (1714–1876)*, vol. I, București, 1983.

fără succes să obțină despăgubiri prin consulatul rus pentru jafurile comise de armata de ocupație, folosindu-se de mijlocirea lui Chiriac Hristodulos, sudit rus⁸⁷. Situația financiară a lui Condopascu era atât de complicată, „τόσην δινὴν δια ἐμέ και την οικογένειαν μου” [„atât de nenorocită pentru mine și familia mea”], încât doar un mariaj convenabil îl putea salva. Așa că în 1854 el i-a scris lui Stamu să-i găsească o tânără potrivită vârstei lui, care să aibă și ceva situație materială („αν ευρίσκετο νεα να έχη και ολίγην κατάστασιν και αν είναι αυτή καμιά ελληνίς αναλόγως της ηλικίας μου γράψε μου”)⁸⁸.

Ioan Stamu era fiul unui negustor din Mețovo, care avea legături de familie și negustorești în centrele comerciale ale Europei de Sud-Est și ale Rusiei. Ioan Stamu a emigrat la București la vârsta adolescenței în 1821. El a fost trimis în Țara Românească la învățătură în casa unchiului său, Dimitrie Stamu. Frații Sterie și Dimitrie Stamu erau negustori cu știință de carte, își scriau singuri corespondența și citeau ziarele grecești de la Viena. Negustorii Chiriac Hristodul și Avgheri Condopascu, oameni de încredere ai tatălui său, împreună cu dascălul Neofit Duca s-au ocupat de pregătirea intelectuală și profesională a tânărului⁸⁹. În câțiva ani Stamu și-a asumat întreaga povară a afacerilor familiei de la București. Partenerii săi de afaceri erau rude și compatrioți. De pildă, serdarul Nicolae Vasilescu, asociatul său la arendarea poștei și a lumânărilor în Țara Românească, era de origine epirot. După moartea serdarului, Stamu s-a însurat cu văduva, devenind coposesorul unei averi imobiliare însemnate. Stamu nu a deținut proprietăți imobiliare, fiind supus străin. În 1832 registrul francezilor și al protejaților Franței stabiliți în Moldova și în Țara Românească menționează faptul că Stamu este „sudit franțuzescu și că are voie să locuiască în amândouă principaturile și să unelcească meseria sa”. După ce în 1835 Grecia a înființat consulate la București și la Iași, în 1844 negustorul epirot a obținut pașaport grec, înregistrându-se ca locuitor al municipiului Nea Pelli din provincia Locrida (la vest de Delfi). În această localitate au fost înregistrați imigranții veniți din Macedonia pentru a se statornici în Grecia. Totuși, Stamu nu s-a dus niciodată în Grecia pentru a se naturaliza conform legii. Cu toate că nu a fost atras de funcții publice și ranguri boierești, experiența profesională a lui Stamu a fost apreciată și valorificată în spațiul public. În 1851 el a fost numit de către vornicia poliției București în comisia de negustori și industriași a orașului. Spre deosebire de Ioan Stamu, fratele său mai mic, Vasilachi, s-a integrat în rândurile micii boierimi, cumpărând rangul de pitar în 1852.

Migrația privește îndeosebi populația masculină adultă, în timp ce femeile (mame, surori) și copiii rămâneau în țara de origine. Bărbații înstrăinați („ξενιτευμένοι”) se preocupau de bunăstarea rudelor lăsate în patrie („εις πατρίδα”). De pildă, în 1816, Constantin Zugravul, sudit britanic, a fost însărcinat de frații săi

⁸⁷ ANIC, Ioan Stamu, XI/164, 9 decembrie 1844, Stamu (București) către Condopascu (Atena).

⁸⁸ *Ibidem*, XIII/85, 27 noiembrie 1854, Condopascu către Stamu.

⁸⁹ *Ibidem*, I/289, 14 noiembrie 1820, Sterie Nițu Stamu către Ioan S. Stamu, Mețovo; I/272, 4 decembrie 1821.

Ene, Vasile și Dimitrie „ca să meargă la patria lor să mărite o soră ce are”. El s-a achitat de această misiune, însă cheltuielile călătoriei și ale mariajului au depășit cuantumul convenit între frați. Constantin nu s-a putut înțelege cu frații săi, mai ales cu Ene, de la care împrumutase o sumă consistentă de bani în anul 1808. Ene i-a cerut restituirea datoriei. Constantin sperase să facă rost de bani de la un datornic, compatriot, pe care însă nu l-a găsit „la *patrida*”. În aceste condiții, el a cerut prin judecată ca fratele lui să-i scadă din datorie în contul cheltuielilor făcute pentru căsătoria surorii lor. Neexistând dovezi clare în legătură cu înțelegerea dintre ei, ambele părți au fost trimise la Mitropolie pentru a depune jurământ⁹⁰.

Emigranții nu erau niște aventurieri. Călătoria era plănuită cu un anumit scop. Moștenitorii veneau pe urmele rudelor răposate, tinerii își urmau părinții sau rudele apropiate pe drumul emigrației pentru a dezvolta și perpetua rețelele negustorești, iar cei fără mijloace erau atrași de perspectiva unei slujbe bine plătite în serviciul unui negustor sau boier din Principate. În 1805 un Toma Dumitru, sudit britanic, a venit în Țara Românească de la „*patrida*”, pentru a intra în slujba lui Vasile Jupaniotu. El a lucrat la cârciuma acestuia vreme de 14 luni. „Văzându-l credincios la slujbele sale”, Jupaniotu i-ar fi făgăduit că îl va pune la o moșie să se chivernisească, însă nu s-a ținut de cuvânt. Din contră, nu numai că nu l-a plătit, ba chiar „l-au înfricoșat că nu iese socoteala vinului”, făcându-l să semneze un zapis prin care recunoștea că ar fi primit bani pentru îmbrăcăminte sa. Potrivit judecătorilor, deși a existat o judecată între ei pe vremea lui Constantin vodă Ipsilanti, de atunci trecuseră 12 ani, iar chestiunea ar fi trebuit rezolvată la acel moment de stărostia de negustori⁹¹.

După ce devenea un om înstărit și cu o carieră publică de succes, un imigrant era înconjurat de rude și compatrioți veniți din ținutul de origine în speranța unei îmbunătățiri a situației economice și a statutului social. Iată cazul căminarului Petrache Vogoride, originar din Kotel, înrudit cu episcopul Sofronie Vrața. În 1823, Constantin *dohtorul suditu bretanicesc* îl acuza pe căminar că nu își respectase angajamentele financiare față de el. Timp de 16 luni doctorul l-ar fi întreținut pe boier „fiindcă făgăduia căminarul că când va veni nepotul său hatman Ștefan Vogoridi aici și să va orândui vel spătar atunci îl va răsplăti înzecit pe doctor”. Într-adevăr, după moartea lui Alexandru Suțu, sultanul l-a numit caimacam pe Ștefan Vogoride, care l-a orânduit pe căminar ispravnic la Focșani. Dar Petrache Vogoride a uitat de promisiunile făcute binefăcătorului său, declarând în fața judecății că nu se știa de nimic dator acestuia. Doctorul a adus șase martori, oameni ai mahalalei, care i-au confirmat vorbele. Unul din martori susținea că Vogoride ajunsese atât de sărac încât una din slugile lui a fost închisă pentru datorie la *dorobănție*. Pentru a-l elibera din închisoare doctorul s-ar fi oferit chezaș. Un alt martor susținea că „dohtorul era de stare de mijloc și în toate zilele îl vedea că cheltuiește din greu, mai mult decât făcea trebuință pentru un om”. Întrebându-l cum de își permitea

⁹⁰ Idem, Manuscrise, 1039, f. 100v–101, 3 octombrie 1816.

⁹¹ *Ibidem*, 1042, f. 44v–45, 16 iulie 1817.

asemenea cheltuieli, acesta i-ar fi răspuns că făcea acest efort pentru „un boier scăpătat ce are rude care după vreme vor veni aici și îl vor pune în slujbă ca să câștige mai mult”⁹². Doctorul ar fi cheltuit și pentru vindecarea de boală a căminarului și a surorii lui. Pe de altă parte, Vogoride susținea că fusese într-adevăr ajutat în acea perioadă de lipsuri, dar nu de medicul respectiv, ci de boieri și înalți ierarhi. Multe case de boieri „din cei mari” au ajutat-o pe sora lui, Marița, în diferite chipuri. Nu în ultimul rând el a primit ajutor de la rudele sale, clironomii episcopului Sofronie de Vrața.

CONCLUZII

Acest studiu clarifică aspecte ale migrației în sânul comunității creștinilor ortodocși din Imperiul Otoman. Noțiunile juridice de „străin”, „raia”, „sudit”, „pământean” sunt explicate prin prisma interacțiunii locuitorilor „pămâneni” din Principate cu grupurile de migranți, în special cu coreligionarii de la sud de Dunăre.

În textele juridice ale secolelor XVII–XVIII, „pământeanul” este definit în raport cu „străinul” în sens etnic, religios, dar și economic. În acest studiu am analizat relația juridică între sudii și „raiale otomanicești”, evidențiind totuși particularitatea regimului de autonomie al Principatelor în sistemul politic otoman. În termeni juridici, raialele erau atât locuitorii „trecători” sau statorniciți în Principate, originari din ținuturile otomane, cât și „pămânenii”, indiferent de religia lor. Numele, asociat uneori cu apelativul etnic, precum și ținutul de proveniență pot sugera originea sud-dunăreană a subiecților. Dar cei statorniciți de multă vreme în țară sunt rareori diferențiați de populația locală de confesiune ortodoxă. Stăpânirea pământului sau a oricărui fel de „nămeștii” era percepută de boierime ca fiind atributul exclusiv al puterii ei politice. Totuși, străinii de rit creștin ortodox nu au fost niciodată excluși *de facto* de la obținerea „driturilor politicești”.

Exista doar aparent o incompatibilitate juridică între calitatea de „sudit” și cea de proprietar funciar, dregător sau boier. Sudii erau negustori de vază, dar și proprietari de moșii și posesori ai unor ranguri inferioare de boierie. Evident, ei proveneau atât din rândul migranților, cât și al populației locale. Așadar, nu toți sudii erau străini.

De la hotarul cu Rusia și cu Imperiul Habsburgic, dar și de la Dunăre, țările române erau străbătute de un flux continuu de migranți. Consultând arhiva Logofetei Pricinilor Străine, am surprins fenomenul migrației în sânul comunității Rum. Am studiat pricinile de judecată dintre sudii și raiale, pămâneni sau străini, rude și „simpatrioți”. Majoritatea sudii aparțineau Rusiei și Imperiului Habsburgic. Prin obținerea pașaportului chezaro-crăiesc și rusesc, negustorii otomani își protejau interesele economice atât în țările cu care făceau comerț, cât și în Imperiul Otoman, unde se bucurau de clauza „națiunii celei mai favorizate”.

⁹² *Ibidem*, 1049, f. 4v–6, 7 aprilie 1823.

THE MIGRATION OF SOUTH DANUBIAN ORTHODOX CHRISTIANS TO
THE ROMANIAN PRINCIPALITIES: FOREIGN AND OTTOMAN SUBJECTS
IN THE REGISTERS OF THE CHANCELLERY FOR FOREIGN LEGAL
CASES UNTIL THE *ORGANIC REGULATION*

Abstract

Although they enjoyed a wide administrative and juridical autonomy, the Romanian Principalities were integrated in the capitulations system at the end of the eighteenth century. In the last three decades of the eighteenth century in Iași and in 1812 in Bucharest, were founded courts specialized in solving any legal disagreement between a “foreign subject and an Ottoman subject, or a foreign subject with another foreign subject from another protection,” if one of them preferred the judgment of the local courts. These courts, called Chancelleries for Foreign Legal Cases, functioned until 1831, when they were cancelled by the *Organic Regulation*. From that moment on, this kind of affairs were to be judged by the country courts. Our research is based on the registers of sentences of the Chancellery for Foreign Legal Cases in Wallachia. The documents issued by the institutions of the Principalities confirm the fact that the inhabitants were divided into two juridical categories: foreign subjects (called “*sudiți*”) and Ottoman subjects (“*ra'iyet*”). An Ottoman subject and a native were treated equally in relation to a subject of a foreign court. The natives were a sub-category of the Ottoman subjects, differing from them in the specific privileges and immunities granted by the prince in relation to the institutions of the country. At the same time, numerous native merchants obtained foreign protection to find shelter from abuses and tax constraints.

Keywords: migration; “*sudiți*”; Ottoman subjects (“*ra'iyet*”); Ottoman Empire; Romanian Principalities

ARHIVELE PERSONALE – SURSE PENTRU STUDIUL ISTORIEI SOCIALE DIN PRINCIPATE. STUDIU DE CAZ: PAUL BATAILLARD*

RALUCA TOMI**

Opera acestui francez cu „inima română” ar trebui studiată în întregime, scria Nicolae Iorga, referindu-se la Paul Théodore Bataillard¹. Arhivist remarcabil (i s-a făcut chiar oferta de a deveni directorul arhivelor din România²), publicist, editor, unul dintre cei mai iluștri ȝiganologi ai secolului al XIX-lea, Paul Bataillard este cunoscut specialiștilor drept un fidel apărător al cauzei române, meritele sale fiind recompensate cu acordarea cetățeniei române, în 1866, și cu numirea sa, peste numai șase ani, drept membru de onoare străin al Societății Academice Române. Activitatea sa a constituit obiect de studiu pentru numeroși istorici, care s-au interesat în special de rolul jucat de acest filoromân în timpul Revoluției de la 1848³, în sprijinirea, printr-o intensă activitate publicistică, a Unirii Principatelor⁴ și a obținerii independenței de stat⁵. Au existat și preocupări istoriografice concentrate pe surprinderea contactelor dintre Bataillard și liderii români, legături care au făcut posibilă închegarea unui select „cerc de prieteni”, cum inspirat numește Angela Jianu⁶, într-o lucrare nou apărută, acea rețea de personalități politice și culturale din capitala Franței care și-au legat destinele de cel al României.

Scrierile sale (broșuri, articole) referitoare la problemele sociale din spațiul românesc au fost mai puțin analizate. Este cunoscută preocuparea sa pentru

* Articol scris în cadrul proiectului CNCS *The Abolitionist Movement in the Context of Civil and Political Emancipation in Modern Romania*, PN II-ID-PCE-2011-3-0655.

** Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; ralucatomi2013@gmail.com.

¹ Nicolae Iorga, *Un colaborator francez al Unirii Principatelor: Paul Bataillard*, în „Academia Română. Memoriile Secțiunii istorice”, s. a III-a, t. 1, mem. 7, 1923, p. 309–324.

² Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), fond personal Paul Bataillard, dosar 1, f. 11–12, Paul Bataillard către Edgar Quinet, 18 august 1866.

³ Olimpiu Boitoș, *Paul Bataillard et la Révolution roumaine de 1848*, în „Mélanges de l'École roumaine en France”, 1929, p. 9–152; *Une correspondance française concernant le Congrès de Berlin (1878). Lettres de la famille de Paul Bataillard publiées avec une introduction*, ed. Olimpiu Boitoș, București, 1931.

⁴ Paul Bataillard, *La Moldo-Valachie dans la manifestation de ses efforts et de ses vœux*, în „Revue de Paris”, 1 iulie 1856; idem, *La Moldo-Valachie. Précédé d'une lettre du prince Grégoire Ghika*, în „Revue de Paris”, 15 octombrie 1856.

⁵ Idem, *Jean Bratiano et la politique extérieure de la Roumanie (1891)*, ed. G.I. Brătianu, București, 1940.

⁶ Angela Jianu, *A Circle of Friends. Romanian Revolutionaries and Political Exile, 1840–1859*, Leiden, Boston, 2011.

explicarea aşezării populaţiei ȝigăneşti în Europa⁷. În articolul nostru nu ne vom opri asupra acestui aspect, dorim numai să punctăm faptul că lucrările sale referitoare la robii din Țara Românească și Moldova sunt numeroase⁸ și au ca bază documentară informațiile date cu generozitate de Nicolae Bălcescu, Alexandru G. Golescu-Negru și frații Brătianu, îmbogățite de scrierile lui J.A. Vaillant dedicate aceluiași subiect și, nu în ultimul rând, de documentele găsite în arhivele franceze de către neobositul arhivist.

Paul Bataillard a fost și un publicist prolific, articolele sale referitoare la destinul națiunii române apărând în presa democratică din Franța și Belgia („Les Écoles”, „Le National”, „La Revue indépendante”, „Le Temps” etc.).

În studiul de față dorim să ne oprim asupra a două scrieri, mai puțin cunoscute. Prima se află în fondul personal Paul Bataillard, de la Arhivele Naționale Istorice Centrale și este dedicată problemei evreiești din România, iar cea de a doua se găsește la secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei Române, având drept subiect destinul clasei de mijloc.

Fondul Paul Bataillard de la Arhivele Naționale Istorice Centrale este alcătuit din material selecționat din diferite arhive personale. Dosarele conțin: corespondență trimisă și primită de la: Francisco Bilbao, frații Brătianu, Edgar Quinet, A. Dessus, Eduardo Gioia, C.G. Cantacuzino, frații Golești, Hermiona Quinet și C.A. Rosetti; note disparate referitoare la diferite probleme (Prusia și problema orientală, regimurile politice din Austria), un rezumat istoric asupra situației naționalităților din Austria, scris în anul instaurării dualismului; note referitoare la Francisco Bilbao, articole ale revoluționarului chilian traduse de Paul Bataillard și articole despre moartea acestuia. Printre manuscrisele fondului se găsește și lucrarea *La question des Israélites en Roumanie. Appel à la presse française*. Trebuie amintit că Bataillard a scris-o în condițiile reluării polemicii din presa europeană în jurul problemei evreiești, în primăvara lui 1868. Problema israelită, oficializată cu ocazia adoptării articolului 7 din Constituția din 1866, a constituit obiectul multor cercetări⁹, iar intenția noastră este să atragem atenția asupra acestei scrieri, care ar putea fi introdusă în bibliografia problemei.

⁷ Paul Bataillard, *De l'apparition et de la dispersion des Bohémiens en Europe*, Paris, 1844; idem, *Sur les origines des Bohémiens ou Tsiganes de l'âge de bronze. Études à faire sur les Bohémiens actuels*, Paris, 1876; idem, *Notes et questions sur les Bohémiens en Algérie*, Paris, 1874; idem, *Sur les origines des Bohémiens ou Tsiganes avec l'explication du nom Tsigane*, Paris, 1875; idem, *Les Zlotars, dits aussi Dzvonkars, Tsiganes fondeurs en bronze et en laiton dans la Galicie orientale et la Bukovine*, Paris, 1878; idem, *Historique et préliminaires de la question de l'importation du bronze dans le nord et l'occident de l'Europe par les Tsiganes*, Paris, 1880; idem, *Les débuts de l'immigration des Tsiganes dans l'Europe occidentale au XVème siècle*, Paris, 1890.

⁸ Idem, *Nouvelles recherches sur l'apparition et la dispersion des Bohémiens en Europe*, Paris, 1849; idem, *Les derniers travaux relatifs aux Bohémiens dans l'Europe orientale*, Paris, 1872 etc.

⁹ Carol Iancu, *Evreii din România (1866–1919). De la excludere la emancipare*, ed. a III-a, București, 2009; Gheorghe Platon, *Populația evreiască din târgurile și orașele Moldovei la mijlocul secolului al XIX-lea. Raport numeric – pondere economică*, în *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, ed. Florin Alexandru Platon, Iași, 2006, p. 181–192; Gheorghe Platon, „Problema evreiască în Moldova”. *Privire generală*, *ibidem*, p. 192–203; idem, *Pentru o*

La sfârșitul lui 1867 și începutul lui 1868, în presa franceză și nu numai, apăreau informații despre abuzurile autorităților române din Bârlad, Galați și Bacău față de populația evreiască din aceste localități. În ultima localitate ar fi fost expulzate în jur de 500 de familii evreiești. Lucrurile erau inflamate și de proiectul prezentat în Camera Deputaților, în 5/17 martie 1868, de către 31 de reprezentanți ai Frațiunii Liberale și Independente din Moldova, proiect care îngrădea dreptul israeliților de exercitare a anumitor profesii și le interzicea să locuiască în afara orașelor, să posede imobile, să ia pământuri în arendă etc. Cu toate că guvernul român a protestat împotriva proiectului, iar acesta a fost respins de către Camera Deputaților, în presa franceză au apărut articole nefavorabile, alimentate și de către propaganda desfășurată de Alianța Israelită Universală, care încă de la înființarea sa, în 1860, a luat atitudine pentru dobândirea de drepturi civile și politice de către israeliții din România. Adolphe Crémieux, președintele Alianței, făcea o paralelă între lupta pentru emancipare a evreilor și cea a sclavilor din colonii: „Țineți seama, domnilor, că în Franța, în scumpa mea patrie, marea noastră Revoluție de la 1848 a proclamat egalitatea între albi și negri, i-a declarat frați, iar negrii din toate posesiunile franceze au trecut de la sclavie la libertate. Doriți o vorbă care să vă facă inimile mai deschise? Un evreu francez i-a eliberat pe negri; acest evreu membru al guvernului provizoriu este acela ... care vă cere, vă roagă să faceți pentru evreii din România ceea ce el cu atâta bucurie a făcut pentru negrii din coloniile noastre!”¹⁰ A. Crémieux, francez evreu, a luptat pentru eliberarea sclavilor, iar P. Bataillard, francez protestant, a scris în favoarea eliberării robilor din Principate, implicându-se și în problema evreiască.

Aflată în dosarul nr. 15 din fondul personal Bataillard, broșura poate fi înscrisă în seria lucrărilor care încercau să apere activitatea guvernelor liberale conduse de Ștefan Golescu (17 august 1867 – 29 aprilie 1868) și Nicolae Golescu (1 mai 1868 – 16 noiembrie 1868), măsurile luate de către acestea în vederea expulzării vagabonzilor, abuzurile administrative împotriva populației evreiești. Conform unei notițe a autorului, lucrarea a fost începută la 12 aprilie 1868 și terminată în 5 mai același an¹¹, fiind prezentată redactorului publicației „Le Temps”, Auguste Neftzer. A fost scrisă la cererea ultimului, sub forma unei scrisori deschise, însă nota consulului austriac Eder, prin care protesta în numele consulilor străini din România față de expulzările din Bacău, l-a determinat să o regândească sub forma unei broșuri adresate întregii prese franceze. Paul Bataillard mărturisea că singura publicație pe care o citea periodic era „Le Temps”, care avea, în opinia sa, o atitudine echilibrată față de guvernul român¹². Consultând publicația pariziană, remarcăm că observația

metodologie a analizei „problemei evreiești” în secolul al XIX-lea, ibidem, p. 203–223; Ecaterina Negruți, *Situația demografică a Moldovei în secolul al XIX-lea*, în „Revista de istorie”, t. 34, 1981, nr. 2, p. 243–257; Dan Berindei, *Evreii în Principate (1859–1866)*, în idem, *România și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, 1997, p. 231–245.

¹⁰ *Apud* Carol Iancu, *op. cit.*, p. 65.

¹¹ Într-o notiță aflată la începutul manuscrisului se află trecută data de 7 mai, dar la sfârșitul scrierii Paul Bataillard nota data de 5 mai 1868.

¹² ANIC, fond personal Paul Bataillard, dosar 15, f. 7: Paul Bataillard, *La question des Israélites en Roumanie. Appel à la presse française* (vezi Anexa).

lui era corectă. Astfel, în numărul din 27 martie 1868 al publicației amintite, apărea proiectul antievreiesc al celor 31 de deputați, în cel din 3 aprilie se scria că acesta a fost respins de Camera Deputaților, iar în cel din 7 aprilie se reda discursul ministrului de Interne (I.C. Brătianu), care caracteriza documentul drept „contrar tradițiilor naționale, demn de barbaria Evului Mediu”. În legătură cu expulzarea celor 500 de familii din Bacău, în jurnalul parizian se prezentau și eforturile depuse de guvern și de prințul Carol în rezolvarea problemelor¹³. Este posibil ca Paul Bataillard să fi scris broșura la solicitarea prietenilor săi din București, la fel cum procedase și în anii premergători Unirii Principatelor. Se păstrează în arhive scrisoarea lui P. Bataillard către D. Brătianu, în care relatează că s-a întâlnit cu Élisée Reclus, unul dintre redactorii „Revue des deux mondes”, pentru a discuta despre publicarea unor articole referitoare la România și a-i cere referințe despre publiciștii care se ocupau de problemele orientale¹⁴.

În ce calitate se implica Paul Bataillard? El însuși răspundea: era un democrat, simpatiza cu toate națiunile aflate în suferință, era filoromân. Cunoaștem legăturile acestuia cu studenții români aflați la Paris, înainte de Revoluția din 1848, participarea sa la ședințele care se țineau la Biblioteca Română, implicarea sa în apărarea Revoluției în paginile aceleiași publicații „Le Temps”, amicitia fidelă din perioada exilului revoluționar și lupta susținută pentru Unirea Principatelor desfășurată în presa europeană¹⁵. Recent devenise și cetățean român alături de Jules Michelet, Abdolonyme Ubicini, Edgar Quinet, Saint-Marc Girardin și William Gladstone, fapt care îl obliga să fie atent la politica internă și externă a noii sale patrii¹⁶. Astfel, întrunea toate calitățile, în opinia sa, pentru a-și apăra vechii prieteni aflați la conducerea României, în condițiile în care participase la întâlnirea dintre Brătianu și mai mulți reprezentanți ai Alianței Israelite Universale din octombrie 1867, la Paris¹⁷.

Partea secundă a lucrării este dedicată unei scurte prezentări a guvernului de la București. Bataillard îi numea pe frații Brătianu, C.A. Rosetti și frații Golești, reprezentanții acelui grup de oameni politici care și-au demonstrat afinitățile democratice în perioada exilului, și-au sacrificat averile pentru a introduce în țară un regim constituțional și au adus un „principe străin animat de cele mai bune intenții”¹⁸. Presa pariziană – susținea el – ar trebui să sprijine acest partid liberal și profrancez, care era ținta unor intrigi țesute de partidul fanarioților, pe care Paul Bataillard îl numea „partidul bizantin”¹⁹. Critica sa adresată partidului aristocrat o

¹³ „Le Temps”, 10 aprilie 1868; 12 aprilie 1868; 17, 20 aprilie 1868. În numărul din 24 aprilie se reda o telegramă din Iași, unde se descria primirea entuziastă făcută principelui Carol și faptul că evreii din Bacău, aduși de starostii austriece, au declarat că nu au fost victimele abuzurilor decât în anul 1866.

¹⁴ ANIC, fond personal Paul Bataillard, dosar 1, f. 21, Paul Bataillard către Dimitrie Brătianu, 16 aprilie 1869.

¹⁵ Vezi detalii în Paul Bataillard, *La Moldo-Valachie. Précédé d'une lettre du prince Grégoire Ghyka*, p. 10–11; Olimpiu Boitoș, *op. cit.*, p. 13–15.

¹⁶ Paul Bataillard, *La question des Israélites en Roumanie*, f. 3.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, f. 8.

¹⁹ *Ibidem*, f. 13–14.

întâlnim și în alte scrieri. Astfel în 1856 afirma: „Nenorocirea țării voastre este tocmai aceea că poporul nu contează, boierii sunt totul, nimic nu se poate face în prezent decât din inițiativa prințului și cea a boierilor.”²⁰

Partea consistentă a scrierii o reprezintă descrierea situației evreilor din România. Cu onestitate, Bataillard afirma că nu cunoștea personal realitățile, iar informațiile erau luate din relatările cunoscuților săi, din recenta broșură a lui Ernest Desjardins, *Les Juifs de Moldavie*, apărută în 1867. Ultimul tocmai efectuase o călătorie în România (sfârșitul lui 1866–1867), era cumnatul lui Émile Picot²¹, dar nu îl cunoștea pe Paul Bataillard și nu era un apropiat al liberalilor români. Din scrierea lui Desjardins, Bataillard preia informații referitoare la numărul evreilor, date despre așezarea acestora în Moldova, în timpul domniei lui Mihail Sturdza, despre obiceiuri etc.²² Prezintă apoi profesiile în care aceștia excelau: bancheri, negustori, cămătari, hangii, crâșmari, chiar arendași, atunci când reușeau să încheie contracte prin intermediari. Astfel, încet-încet, în ciuda interdicțiilor (pe care Paul Bataillard le amintește, dar nu le comentează), au reușit să se infiltreze și în lumea satului. Ce au făcut reprezentanții liberalilor în privința statutului străinilor și în special al evreilor, după abdicarea lui Cuza, se întreba Bataillard. După ce amintea trecutul democrat al celor care în 1848 înscriseră în Proclamația de la Islaz emanciparea robilor țigani și cea a israeliților, trecea în revistă activitatea guvernelor române din anii 1866–1867: încercarea de a reglementa problema naturalizării evreilor prin Constituția din 1866, tentativă eșuată din cauza revoltei izbucnite la București cu ocazia dezbaterii Constituției²³; reapriinderea tensiunilor din primăvara lui 1867, în condițiile în care urmau a fi reînnoite contractele de arendare etc. Brătianu, pe atunci ministru de Interne (1 martie 1867 – 4 august 1867), a fost pus într-o situație ingrată de către opoziție, scria Bataillard: dacă nu respecta interdicțiile împotriva evreilor, era acuzat de neconstituționalitate, iar dacă le respecta, se expunea criticilor virulente ale Alianței Israelite Universale și ale presei europene. Guvernării de la București erau nevoiți să acționeze sub maximă presiune. Numai așa puteau fi explicate unele măsuri pe care el însuși le dezaproba, printre care se număra înființarea pe lângă primăria din Iași a unei comisii care urma să supravegheze expulzarea vagabonzilor. În privința acesteia Bataillard scria: „legea nu autorizează administrația românească să dispună de străini, chiar dacă sunt vagabonzi”, însă menționa că numărul evreilor, din totalul celor expulzați, nu era atât de mare²⁴.

Paul Bataillard amintea și perioada domniei lui Al.I. Cuza, când s-a remarcat o tendință de ameliorare a relațiilor dintre statul român și străinii care intenționau să se stabilească în Principate. Dacă aceștia din urmă aparțineau acelor națiuni

²⁰ Idem, *La Moldo-Valachie. Précédé d'une lettre du prince Grégoire Ghika*, p. 17.

²¹ Émile Picot, secretarul particular al principelui Carol, este și el autorul unei scrieri despre problema evreiască: *La question des Israélites roumains, au point de vue du droit*, Paris, 1868.

²² Paul Bataillard, *La question des Israélites en Roumanie*, f. 14–18.

²³ *Ibidem*, f. 21–22.

²⁴ *Ibidem*, f. 24–27. Prelua cifre din Desjardins, care afirma că din 1.000 de persoane, numai 56 erau evrei.

creștine care asigurau reciprocitatea, li se permitea să cumpere terenuri, cu excepția musulmanilor și a evreilor. Ultimii însă au reușit să cumpere terenuri prin intermediari, bucurându-se și de alte drepturi, printre care acela de a avea sinagogi. Puteau practica nestingheriți și profesii liberale, exemplul cel mai cunoscut fiind cel al doctorului Iulius Barasch, profesor la Liceul Sfântul Sava, la Școala de Medicină și Farmacie, înmormântat cu onoruri naționale, văduva sa beneficiind din partea statului român de pensie²⁵. În privința arendașilor evrei, aceștia puteau încheia, afirma Bataillard, contracte direct cu comunele, prevedere existentă în noua lege administrativă, care garanta descentralizarea²⁶.

Atitudinea de multe ori confuză a guvernului era o urmare, în opinia sa, a dorinței de a echilibra cele două măsuri: de a-i expulza pe răufăcători și de a-i civiliza pe cei care doreau să se integreze. „Românul va deveni binevoitor față de evrei atunci când va deveni stăpân în țara lui.”²⁷ În acest scop guvernul trebuia să liniștească pasiunile populare și să concilieze atitudinile contrare. „Dacă evreii vor să fie cetățeni români, acest lucru nu poate fi impus cu forță”, afirma Bataillard, care critica în următoarele pasaje presa franceză, germană și engleză, pentru că dorea rezolvarea rapidă și forțată a problemei evreiești, în condițiile în care societatea românească nu era pregătită.

În presa franceză „dezmințirile ocupă câteva rânduri, calomniile câteva pagini”, scria Paul Bataillard, care susținea că articolele apărute erau expresia partidului bizantin, aristocrat, separatist din România, care dorea să contureze o imagine negativă a guvernului liberal. Acesta era acuzat de apropiere față de Rusia, de sprijin acordat bandelor bulgărești, de legislație antisemită. În schimb nimeni nu amintea de măsurile antievreiești luate de guvernul rus. Era ciudat, în opinia lui Bataillard, că presa „nu se ridică împotriva celor care i-au alungat, ci a țării care i-a primit”²⁸. Filoromânul scria că problema evreiască fusese declanșată de cauze economice, sociale și politice, iar nu religioase. Aducea drept argumente toleranța poporului român, Revoluția nesângeroasă de la 1848, eliberarea robilor țigani. Afirma că singurul guvern capabil să rezolve chestiunea era cel liberal, care a combătut proiectul Frațiunii Liberale și Independente din Moldova, iar amestecul presei străine nu a făcut altceva decât să stimuleze sentimentele antievreiești din anumite părți. Semnificativ este fragmentul în care face o comparație între toleranța românilor și intoleranța guvernului francez: „Aș vrea să văd 300.000 de țigani în Franța! Am avut 700–800 în Țara Bascilor, iar prim-consulul i-a arestat pe toți într-o singură noapte, pentru a-i deporta, iar astăzi, dacă apare din întâmplare o mică bandă a acestor nefericiți într-un departament, jandarmeria se precipită, iar populația strigă că autoritățile nu fac nimic. Este foarte frumos să manifesti pentru umanitate și toleranță, dar trebuie să te întrebi mai întâi dacă tu însuși ești indulgent și ai putea să suporti ceea ce poate cel pe care îl blamezi.”²⁹

²⁵ *Ibidem*, f. 28–29.

²⁶ *Ibidem*, f. 30.

²⁷ *Ibidem*, f. 31.

²⁸ *Ibidem*, f. 37–38.

²⁹ *Ibidem*, f. 35.

Ultima parte a lucrării este dedicată unei probleme de strictă actualitate: atitudinea consulilor străini, în special a celui austriac, baronul Eder, care, în numele reprezentanților puterilor străine aflați în România, protesta față de expulzarea evreilor din Bacău, într-o notă din 24 aprilie 1868³⁰. Lui Paul Bataillard campania de presă declanșată în urma acestui eveniment i se părea a fi alimentată de interesele puterilor antiunioniste. Acuza consulii puterilor străine din Iași că nu au făcut niciun efort de a se interesa de soarta evreilor din Bacău și și-au bazat protestele pe afirmațiile reprezentanților evreilor din Iași și pe cele susținute de starostii austrieci³¹. Amintea vizita principelui Carol în Moldova, în vara lui 1868, unde a fost primit cu entuziasm, inclusiv de către autoritățile și evreii din Bacău³².

Este cert că prin scrierea sa Bataillard intenționa să apere pozițiile politice ale liberalilor aflați la guvernare, vechii săi prieteni din perioada exilului. Necunoscând nemijlocit realitățile din România, Paul Bataillard nu realizează o analiză economică și socială a fenomenului, obiectivul său fiind unul polemic, de a răspunde avalanșei de atacuri apărute în presa franceză. Credem totuși că scrierea este deosebită din mai multe considerente: nu are accente antisemite, iar în argumentația sa apare un element mai puțin prezent în polemica vremii, anume lupta politică. Paul Bataillard era convins că problema evreiască din România devenise una europeană din cauza intereselor partidului aristocrat, separatist, care era îndepărtat de la guvernare, la care se adăugau interesele marilor puteri, care încercau să producă o ruptură în relațiile franco-române, în contextul tensionat al unei Europe în care se profilau conflictul franco-german și noi tulburări balcanice.

„În Franța și în Europa există trei probleme: problema politică sau cea a libertății, chestiunea socială sau ostilitatea claselor și problema religioasă, care le domină pe toate”³³, scria Paul Bataillard într-un articol, păstrat la Biblioteca Academiei Române, Secția manuscrise, scriere în care erau prezentate câteva opinii referitoare la evoluția societății europene și a celei românești în particular. Îl prezentăm aici, pentru că subiectul articolului, intitulat *Roumanie – la question de la classe moyenne*, este încă o dovadă a preocupărilor lui Paul Bataillard față de problemele sociale ale României și este la rândul său puțin cunoscut în literatura de specialitate. Așa cum rezultă dintr-o notiță scrisă de autor, articolul urma să apară în „L’Israélite roumain”, în numărul din 20 aprilie 1869.

În viziunea lui Paul Bataillard, popoarele Europei sunt lipsite de spiritul libertății: „nu au educația libertății, adică sentimentul drepturilor și îndatoririlor, nu au pasiunea pentru justiție, respectul față de drepturile altora, obișnuința de a urma binele suveran.” Popoarele nu au idealuri, sunt îndreptate spre politici egoiste, pragmatice, de cuceriri teritoriale și glorie militare. În acest context singura posibilitate de întărire a democrației în România era constituirea clasei de mijloc. „În aceste

³⁰ Carol Iancu, *op. cit.*, p. 96.

³¹ Paul Bataillard, *La question des Israélites en Roumanie*, f. 43–44.

³² *Ibidem*, f. 47–48.

³³ Biblioteca Academiei Române, fond Manuscrise franceze nr. 234, f. 19: Paul Bataillard, *La question de la classe moyenne*.

momente, scria Bataillard, o națiune fără clasa de mijloc nu poate trăi, pentru că ar fi o națiune fără comerț, fără industrie ..., ar fi din punct de vedere moral și intelectual o națiune fără cultură superioară, fără savanți, fără artiști, fără scriitori ..., o națiune fără libertate.”³⁴ Acesta era scopul care trebuia îndeplinit de liberalii din jurul lui Brătianu, al lui C.A. Rosetti și al fraților Golescu³⁵.

Lipsa clasei de mijloc împreună cu „detestabilele tradiții ale fanariotismului în clasele superioare” au transformat un popor deschis spre aspirații generoase într-unul lipsit de spirit public, mai aprecia Bataillard. Apare și aici constatarea că problema evreiască a fost folosită în scopuri politice de către reprezentanții partidului aristocrat și este subliniată credința autorului în puterea liberalilor, care aveau principii clare și sigure, de a lua măsurile potrivite pentru constituirea unei clase de mijloc, de a cărei existență depindea nu numai idealul democrației, ci și destinul României.

„Printre apărătorii de elită ai cauzei române, Paul Bataillard ocupă indiscutabil un loc deosebit, atât prin energia pe care o acordă acestei nobile activități, cât și prin perseverența sa”, scria Olimpiu Boitoș, într-unul dintre cele mai consistente studii dedicate filoromânului³⁶.

Prin cele două scrieri prezentate am dorit să completăm imaginea lui Paul Bataillard, cunoscut mai ales pentru interesul și implicarea acestuia în evenimentele care au definit constituirea statului român. Atenția sa s-a îndreptat și asupra structurilor sociale, etnice și politice, elemente care vor influența evoluția spre modernitate a societății românești.

ANEXĂ

[f. 2] La question des Israélites en Roumanie. Appel à la presse française³⁷

[Travail commencé vers le 12 avril 1868, présenté à Monsieur Neftzer le 7 mai, sauf environ un jour, abandonné vers le 12 mai.]

[f. 3] Pour adresser un appel à la presse française, qui suis-je ? Qu'est-ce qui me pousse à me jeter dans une mêlée qui n'a rien d'attrayant, dans un triste débat où je suis contraint d'accuser la mauvaise foi des uns³⁸ et de reprocher aux autres leur trop grande facilité à se laisser tromper, dans une affaire enfin où j'ai à lutter contre le zèle égaré de la démocratie et de l'humanité ?

³⁴ *Ibidem*, f. 12.

³⁵ *Ibidem*, f. 13.

³⁶ Olimpiu Boitoș, *op. cit.*, p. 11–12.

³⁷ Manuscrisul are 59 de file. Am menținut numerotarea filelor, cu mențiunea că în filele 10–12 apare ciorna unui sumar, alcătuit de autor în eventualitatea editării unei broșuri, ciornă pe care nu am introdus-o în anexă. Fila 6 este o ciornă a problemelor tratate în filele următoare și nu am considerat necesar să o redăm. Numerotarea filelor 16 și 42 a fost omisă în original. Fila 44 bis este numerotată astfel din lipsa paginării manuscrisului [n.n.].

³⁸ J'ai surtout en vue ici, comme on le verra, un certain parti roumain d'Autriche, la plus grande partie de la presse allemande et malheureusement aussi beaucoup d'Israélites [n. P.B.].

Démocrate libéral, et sympathique à toutes les souffrances, je le suis depuis ma jeunesse et c'est là mon premier titre pour parler dans une pareille cause, car il n'y a qu'un ami de la démocratie et de la liberté qui puisse espérer redresser leurs erreurs. Mais j'ai d'autres titres particuliers : philo-roumain de très ancienne date, j'ai cru que mes vieilles relations d'amitié avec les hommes qu'on calomnie, l'attention avec laquelle j'ai suivi, depuis vingt-cinq ans, les affaires de la Roumanie, et le titre même de citoyen roumain, que l'Assemblée Constituante des Principautés Unies m'a fait l'honneur de me décerner³⁹, me donnaient le droit et m'imposaient le devoir de défendre des amis absents, de rétablir la vérité sur le grand parti // [f. 4] libéral et français qu'ils représentent en une partie du globe où nous avons tout l'intérêt à maintenir notre légitime influence, de prendre souci enfin de l'honneur d'un peuple qui tient de si près à la France, et auquel me rattachent en même temps les liens personnels si étroits.

Ce n'est pas d'aujourd'hui que le gouvernement, le parti libéral de Roumanie sont l'objet d'attaques inouïes et j'ai pensé bien des fois déjà à prendre la plume pour protester contre le système d'envie et de calomnies qui, depuis près de deux ans, a induit en erreur les gouvernements et la presse de l'Europe. Mais le plus souvent la calomnie, précisément parce qu'elle portait sur des faits ...⁴⁰ qui étaient censés se passer dans le secret des chancelleries, était difficile à attendre et il fallait attendre qu'elle s'usait d'elle-même. Ce ne serait pas une petite tâche que de démêler aujourd'hui le tissu d'intrigues et d'impostures qui a été ourdi dans l'espace de deux années par les héritiers des Fanariotes, par ce parti sans principes, sans drapeau, sans nom, que j'appellerai le parti byzantin // [f. 5] de la Roumanie⁴¹. Il faudrait aussi, en révélant la puissance malfaisante de ce parti, ne pas manquer de montrer combien elle est artificielle et superficielle, car en vérité si elle avait ses racines dans le fond même du peuple roumain, la France aurait raison de retirer à ce peuple ses sympathies, il n'en serait pas digne.

J'ai donc longtemps reculé. Et pourtant me voici. C'est qu'à propos de cette malheureuse question des Juifs, que j'avais des raisons particulières de croire apaisée⁴², ayant moi-même assisté à la conférence qui eut lieu le 29 octobre dernier à Paris entre Monsieur Bratiano et plusieurs honorables membres de l'Alliance Israélite de Paris, une nouvelle campagne vient d'être ouverte dans la presse française et auprès des cabinets de l'Europe, // [f. 7] contre le gouvernement et le parti libéral de Roumanie. Lorsque la plus grande partie de la presse subit l'influence d'un courant si injuste, comment ne chercherais-je pas à éclairer ? D'ailleurs si la question des Juifs est la plus complexe de toutes, de moins elle a un corps et elle peut se prêter à des explications reposant sur des faits.

Ces explications j'avais cru d'abord pouvoir les renfermer dans un cadre plus étroit, et ma première pensée avait été de les adresser, sous forme de lettre, à M. le directeur du « Temps », parce que ce journal est celui que je reçois et que j'ai suivi en conséquence le plus exactement. L'étendue que mon travail a prise, d'accord avec mon désir grandissant de m'adresser à tous les organes de la publicité, ne m'a plus permis de lui donner cette destination. Mais la trace de mon intention première

³⁹ En bonne compagnie : la liste votée par l'Assemblée roumaine comprenait cinq Français : M.M. Michelet, Quinet, Saint-Marc Girardin, Ubicini et moi et deux anglais, M.M. Roebuck et Gladstone [n. P.B.].

⁴⁰ Cuvânt şters în text [n.n.].

⁴¹ L'opposition actuelle, qui se confond à peu près avec le parti des boyards, c'est-à-dire des amis de l'ancien régime, n'a aucune cohésion ; car elle se compose de gens qui veulent arriver quand même au pouvoir et pousser quelqu'un des leurs au trône, et qui se combattraient aussitôt, si l'un de ces prétendants occultes triomphait, elle ne peut formuler aucun programme, car son programme secret ce sont les abus de l'ancien régime, les dilapidations, la corruption, l'arbitraire et les connivences avec l'étranger. Elle affiche en conséquence les mêmes principes que le parti libéral, prétendant qu'elle les appliquerait bien mieux : elle est toujours à cheval sur ces principes et ne manque pas de profiter des entraves que le gouvernement et la majorité libérale peuvent rencontrer dans leur application. Un étranger simple qui se contenterait de les écouter sans consulter leurs antécédents, se croirait en présence des champions de la liberté, de l'égalité et de la nationalité [n. P.B.].

⁴² În text: *apaisée* [n.n.].

se retrouvera dans cette brochure : c'est le « Temps » que je prends à partie dans quelques endroits, c'est à la collection du « Temps » que je renvoie le plus souvent pour les documents publiés. On conviendra, je pense, que j'aurais pu choisir plus mal. //

[f. 8] Quelques mots d'abord sur les hommes dont il s'agit. La France et la démocratie les connaissent, ces hommes qui ont été depuis vingt-cinq ans l'âme du peuple roumain et qui sont aujourd'hui au pouvoir. Elles connaissent M. Constantin A. Rosetti, les frères Bratiano, les frères Golesco, et plusieurs autres, pour les avoir vus, d'abord dans leur jeunesse, venir se nourrir parmi nous de l'esprit de la France et nous demander nos sympathies pour un peuple de frères qu'ils nous ont alors révélé, pour les avoir vus ensuite revenir en proscrits et passer parmi nous dix années d'exil. Elles savent ce qu'ils ont fait pour leur pays, pour la liberté et aussi leur culte pour la France. L'un d'eux, // [f. 9] et celui-là précisément qui est aujourd'hui le point de mire des attaques les plus passionnées, a même eu, dans sa jeunesse, quelques écarts inspirés par les ardeurs d'une démocratie trop impatiente, et si j'y fais allusion en passant, c'est que tandis qu'on le représente ici auprès de la démocratie libérale comme un réactionnaire, on cherche à exploiter auprès des cabinets d'Europe des souvenirs d'une autre époque, pour en faire à leurs yeux un démagogue. Mais quiconque a connu de près, ou suivi de loin dans leur carrière politique, tous ces hommes de cœur, sait qu'en conservant inébranlablement leurs principes démocratiques et leurs idées généreuses, ils les ont mûris et résumés dans ce programme si simple : la liberté au-dedans, l'indépendance en dehors. Chacun sait que pour asseoir l'ordre, la paix et la moralité publique dans leur patrie, pour mettre fin à toutes les intrigues qui s'agitaient autour d'un trône électif et temporaire, ils ont fondé le régime constitutionnel, et appelé au trône héréditaire des Principautés Unies un jeune prince étranger, qui n'est pas seulement un homme d'intelligence et de caractère, mais qui est honnête même, et qui aime la liberté d'un amour sincère. Chacun sait tout cela, et pourtant tout cela semble compté pour rien !

Depuis plus d'un an tout le parti libéral et français de la Roumanie, non un petit parti obscur, mais un parti qui est devenu gouvernement et qui a constitué dans la Chambre des Députés la majorité la plus imposante, la seule majorité solide, qui ait // [f. 13] existé dans ce pays, depuis que, grâce à la France, il a reconquis son autonomie, depuis plus d'un an, dis-je, ce parti qui représente l'esprit même de la Roumanie régénérée est tenu en échec, par quoi ? Par les intrigues ourdies à l'étranger et surtout par un déluge de dépêches anonymes.

Qu'il me soit permis au moins de dire à la presse française que bon nombre de ses organes ont fait fausse route. Je sais que la Roumanie est loin, et qu'il n'est pas toujours facile de se renseigner exactement sur ce qui s'y passe. Mais la presse d'Occident, et surtout celle de France, avait précisément le fil conducteur qui manque le plus souvent. Elle connaissait les chefs du parti national, elle savait leur dévouement à la liberté, elle savait qu'ils avaient souffert l'exil, sacrifié leur fortune et leur repos pour régénérer leur pays, pour l'arracher aux influences russes et fanariotes, pour identifier son esprit avec celui de la France. C'en était assez, ce semble, pour se dire que le grand parti qu'ils ont su former là bas ne peut être l'ennemi de la France et de la liberté ; il n'était pas d'ailleurs si malaisé de suivre leurs actes, de voir, par exemple, la Constitution qu'ils ont donnée à leur pays⁴³, et qui est certainement l'une des plus libérales, la plus libérale peut-être, qui ait jamais existé. Si loin qu'on soit, on pouvait se dire en somme que M. Bratiano est M. Bratiano, et que le parti libéral // [f. 14] est le parti libéral, car voilà à quoi se réduit la vérité essentielle.

Au lieu de cela, on semble s'être dit : Dans ce pays qui fut longtemps celui de l'intrigue, et où un régime nouveau est venu déranger les intrigants, des clameurs s'élèvent et se propagent dans toute l'Europe contre les hommes et le parti que nous connaissons, et qui sont les nôtres. Donc nous ne les connaissons plus et nous les abandonnons. Il faut convenir que partir ainsi de l'inconnu pour effacer le connu, du faux pour méconnaître le vrai, c'est une étrange manière de juger et c'est faire aussi la partie trop belle aux intrigants et aux propagateurs des fausses nouvelles.

Cela dit, parlons des Juifs, car j'ai tout à la fois à dévoiler un système général de calomnies et à tacher d'élucider une question toute particulière.

⁴³ Elle a été publiée en français dans une brochure intitulée *La liberté en Roumanie*, Paris, Librairie du Luxembourg, 1867. L'art. 7 qui ne permet pas [n. P.B.].

Avant d'entrer dans des explications où ces deux thèses s'entremêleront inévitablement, je sens que quelques notions sommaires sur les Juifs de Roumanie sont indispensables.

Il faut qu'on sache d'abord que, dans la Valachie et la Moldavie aujourd'hui réunies, il y a deux espèces et pour ainsi dire deux races de Juifs : ceux qui sont venus de midi et qui sont connus dans le pays sous le nom de Juifs espagnols ; ceux qui viennent du nord et qui se rattachent à la grande famille de Juifs russes, polonais, allemands ; les premiers parlent // [f. 15] encore la langue franque, qu'ils ont jadis appris dans les échelles du Levant, les autres parlent un mauvais jargon allemand. La Valachie, qui ne possède que quinze ou vingt mille Juifs, ne connaît guère que les premiers et elle n'a jamais eu à se plaindre d'eux : ces Juifs espagnols presque tous établis dans le pays depuis fort longtemps et qui exercent la plupart les professions de banquiers, de négociants, sont des Juifs presque aussi civilisés que ceux que nous connaissons en France. Malheureusement il n'en est pas de même de la masse de Juifs de Moldavie, qui appartiennent tous ou presque tous à la race des Juifs 'allemands'. Mais ici j'éprouve un certain embarras qui résulte précisément de ce que je n'ai pas seulement affaire à des adversaires de bonne foi. Si je parle mal des Juifs de Moldavie, moi qui ne les ai pas vus de mes yeux, on ne manquera pas de dire que je suis l'écho des appréciations malveillantes et des rancunes de mes amis et que je suis mal venu après cela à les représenter comme animés des sentiments les plus justes et les plus humains à l'égard des Israélites. Et d'un autre côté pourtant, si je ne dis pas que sont les Juifs qui habitent la Moldavie ou qui y affluent venant de la Russie méridionale et de la Galicie, on n'aura pas les premiers éléments de la question. Ce que je puis affirmer, c'est que je n'ai jamais rencontré un Moldave, à quelque opinion qu'il appartint, qui ne me parlait des Juifs de son pays // [f. 17] comme d'une plaie sociale. Qu'on lise du reste la brochure d'un Français éclairé qui est allé étudier les Juifs sur place,⁴⁴ M. Desjardins, que je ne connais pas, n'est certes pas l'ami de mes amis, et l'on trouvera dans la brochure quelques appréciations peu bienveillantes à leur égard, ce qui montre qu'il les connaît mal. Mais en ce qui concerne la manière d'être des Juifs de Moldavie, les détails qu'il a recueillis n'ont jamais été contestés, que je sache, par personne. Or on peut résumer ses observations sur la population juive de ce pays en disant que comme saleté⁴⁵, comme immoralité déplorable, comme rapacité on n'a jamais rien vu de plus repoussant. Dieu me garde d'induire de là qu'ils doivent être proscrits et maltraités, mais tout le monde comprendra que ce point est de première importance dans la question. J'admettrai d'ailleurs d'heureuses exceptions aussi nombreuses que l'on voudra. Si ma lettre s'adressait aux Moldaves, ce sont ces exceptions que je rechercherais surtout, pour leur montrer ce que de bonnes influences et de généreux efforts pouvaient sans doute produire à la longue. Mais c'est à la France que je m'adresse, à la France qui n'a le droit de juger qu'en s'imposant le devoir de connaître. //

[f. 18] Il faut ajouter que, en Moldavie, le nombre des Juifs est effrayant, plus de trois cent mille à coup sûr⁴⁶. Leur nombre était beaucoup moindre il y a trente ans, mais on estime que depuis cette époque et surtout sous le règne du prince Michel Sturdza (1834–1848) il a au moins doublé par suite des mesures prises en Russie et en Galicie pour en purger le pays. Ces Juifs composent la moitié environ de la population de l'ancienne capitale moldave et dans quelques villes de la Haute Moldavie // [f. 19] ils sont arrivés à former la majorité de la population. Parmi ces Juifs il y a, bien entendu, banquiers riches, et ceux de Jassy sont devenus une puissance dont une foule de grands boyards endettés sont tributaires et qui par ses influences occultes a souvent tenu dans ses mains le sort du pays lui-même. Mais la masse se compose d'une foule abjecte qui répand autour d'elle l'infection matérielle et morale, et qui n'a rien de roumain non seulement dans le cœur, mais dans le costume,

⁴⁴ *Les Juifs de Moldavie*, par Ernest Desjardins, Paris, Dentu, 1867. Quiconque veut se faire une idée des Juifs de Moldavie doit lire cette brochure. Desjardins, ancien élève de l'École Normale, professeur, est le beau-frère de M. Picot, qui a été quelque temps secrétaire du prince Charles de Roumanie [n. P.B.].

⁴⁵ Si je parle ici sur la saleté, c'est que poussée à ce point, elle devient une calamité sociale. Voyez Desjardins, p. 16–17 [n. P.B.].

⁴⁶ M. Desjardins, p. 7–8, estime ce nombre à 400 000. Le recensement des Juifs est très difficile. Voyez p. 11 [n. P.B.].

dans la langue, dans les habitudes extérieures, qui refuse d'envoyer ses enfants aux écoles publiques, ses malades même aux hôpitaux roumains, qui prétend se soustraire au recrutement etc. Cette population absorbante et parasite, ne voulant pas se rattacher au pays et se mêler aux habitants, le pays a cru devoir lui faire une condition à part et prendre certaines mesures pour limiter son action dissolvante. On a laissé les Juifs accaparer dans les villes le métier d'aubergistes, de cabaretiers, plusieurs autres encore et tout le petit négoce, au grand détriment déjà du commerce indigène ; mais on leur a interdit de tenir des cabarets et des auberges dans les villages où les pauvres paysans auraient été à la merci de leurs manœuvres usuraires ; on leur a interdit aussi d'être fermiers, ce qui ne veut pas dire cultivateurs ; les Juifs ont, comme chacun sait, une extrême répugnance pour le travail de la terre. Les fermiers en Roumanie, comme dans certaines provinces de France, sont des spéculateurs qui s'entremettent entre le propriétaire et le paysan et qui trop souvent pressaient celui-ci. On applique aussi en Roumanie le nom de fermiers à tous ceux qui prennent à bail des auberges, des débits de boissons et d'autres petits fonds d'industrie ou de commerce sur les terres appartenant à des particuliers ou à l'État. Et enfin, comme il n'y a guère d'autre commerce ou d'autre industrie dans un village // [f. 20] roumain, que celle de cabaretier, de l'aubergiste et du fermier et qu'en dehors de cette profession, les Juifs n'auraient guère pu y exercer que celle d'usuriers, ou y mener une vie de vagabonds et de malfaiteurs, on leur a interdit de se fixer dans les communes rurales. Je ne discute pas en ce moment la valeur de ces interdictions, leur équité et leur efficacité ; j'explique simplement les faits.

Je dois ajouter que, sous le régime de bon plaisir qui a régné en Roumanie et particulièrement en Moldavie jusqu'à ces derniers temps, et au milieu des habitudes d'arbitraire que le nouveau gouvernement ne saurait se flatter d'extirper en un jour, les défenses et les permissions s'entrecroisaient, et moyennant finances les Juifs trouvaient beaucoup d'accommodements. C'est ainsi que bon nombre d'entre eux sont devenus fermiers et qu'il en est aussi beaucoup qui se sont fixés même comme aubergistes et cabaretiers dans les communes rurales. De là des droits acquis que le nouveau gouvernement, comme on le verra plus loin, a respecté, autant qu'il le pouvait, notamment à l'égard des fermiers pourvus de baux réguliers.

Maintenant qu'ont fait M. Bratiano et ses amis ? Lorsqu'ils avaient été membres du gouvernement provisoire de Valachie en 1848, ils avaient donné les droits civils et politiques à tous les Juifs du pays. La réaction qui suivit abrogea ces mesures libérales en faveur des Juifs de Valachie, de même qu'elle remplaça sous // [f. 21] l'esclavage les Bohémiens ou Tsiganes dont le gouvernement provisoire avait proclamé l'affranchissement. Depuis, tous les Bohémiens ont été affranchis tant en Valachie qu'en Moldavie ; mais les anciens règlements contre les Juifs ont subsisté dans les deux pays. Ce sont ces règlements que monsieur Jean Bratiano et ses amis trouvèrent début quand la chute du prince Couza (février 1866) leur rendit leur légitime influence. Ils voulurent en user de cette influence en faveur des Juifs, et, dans le projet de nouvelle Constitution qui fut soumis à l'Assemblée Constituante, ils introduisirent un article ainsi conçu : « Art. 4 *Pays roumain* du 11 avril 1868, p. 2, col. 3. C'est maintenant art. 7 qui dispose en sens contraire. La religion n'est plus un obstacle à la naturalisation ... En ce qui concerne les Israélites nommément une loi spéciale règlera leur admission graduelle à l'indigénat. » On ne pouvait rien proposer de plus juste ; car autant il eut été insensé de donner la naturalisation en bloc à tous les Juifs de Roumanie, autant il était équitable et bien entendu de faire tomber la barrière légale qui les séparait des Roumains et de rendre les droits de citoyen accessibles à tous ceux qui se montreraient dignes. Mais nos amis avaient compté sans les intrigants et aussi, il faut le dire, sans les préventions souvent trop justifiées des Moldaves contre les Juifs. On osa écrire alors que M. Bratiano était « vendu aux Juifs ». Une émeute, suscitée à Bucarest⁴⁷ même par ceux qui accusent aujourd'hui M. Bratiano de les persécuter⁴⁸, entoura le palais législatif // [f. 22] (30 juin 1866), et il fallut, pour rétablir l'ordre dans l'intérêt même des Juifs menacés par l'émeute, que M. Bratiano lui-même vint déclarer au peuple que l'article en question serait retiré. Car, bien qu'il ne fut alors que ministre des finances on savait si bien d'une part ses bonnes intentions à l'égard

⁴⁷ In text: *Bucharest* [n.n.].

⁴⁸ Qu'on lise notamment le journal de M. Bolliac, « La Trompette des Carpates », et que l'on compare les articles d'alors à ceux d'aujourd'hui [n. P.B.].

des Juifs et l'on sentait si bien d'autre part qu'il était l'âme du parti libéral, contre lequel on voulait exciter les passions populaires, que s'est contre lui que furent dès lors dirigées toutes les manœuvres d'une réaction sans pudeur ; et comme il était, et qu'il est encore, l'homme le plus aimé du peuple et le plus capable de conjurer ses égarements, c'est lui qui dut venir haranguer la foule réunie autour de l'Assemblée. Une partie de cette foule se dissipa alors, mais le groupe des meneurs stipendiés ne se tint pas pour battu : il se porta à la synagogue pour la dévaster.

M. Bratiano, qui avait quitté le pouvoir à la fin du juillet ou au commencement d'août 1866, y rentra en mars 1867. La Chambre d'alors, élue sous l'influence d'un grand effort des vieux partis, était une Chambre réactionnaire où dominaient les mœurs corrompues de l'ancien régime ; et le ministère de mars s'appelait un ministère de fusion : il avait fallu les instances du prince et le sentiment d'un impérieux devoir à remplir pour décider M. Bratiano à en faire partie comme ministre de l'intérieur. La position de M. Bratiano dans ce ministère était // [f. 23] difficile et c'est encore la question des Juifs qu'on exploita contre lui. Voici le dilemme dans lequel l'odieuse l'astuce des byzantins prétendit le renfermer : « si vous montrez la moindre partialité en faveur des Juifs, si vous ne leur appliquez pas les règlements qui ne sont pas abrogés nous vous dénonçons comme ministre inconstitutionnel substituant son bon plaisir aux lois ; nous excitons les passions populaires contre vous et contre les Juifs eux-mêmes. Et d'autre part si vous inquiétez un seul Juif, nous vous dénonçons à l'Europe comme un persécuteur, et nous décharnons contre vous toutes les colères d'Israël. Dans tous les cas, nous avons partout et dans l'administration même des affidés, qui sauront bien, ici ou là, exciter le peuple contre les Juifs, et les Juifs contre vous ; nous avons même des préfets, des sous-préfets ou des maires qui commettrons des illégalités contre les Juifs pour les faire retomber sur vous, nous pactiserons à la fois avec les Juifs et avec les ennemis des Juifs et nous ferons si bien que nous soulèverons en Europe contre vous non seulement les rancunes de tous les ennemis du peuple roumain, mais l'indignation de vos amis, des libéraux eux-mêmes. » Ainsi fut fait.

Sait-on comment la campagne fut ouverte ? On approchait de l'époque de l'année où les baux expirés se renouvellent. Des préfets, et parmi eux plusieurs qui voulaient tendre un piège au ministre, lui écrivent pour lui demander ce qu'ils doivent faire à l'égard des Juifs // [f. 24] qui se présenteraient aux enchères pour devenir fermiers de l'État ; ils lui rappellent les règlements qui les excluent et le prient de leur dire s'ils doivent les appliquer. Le ministre répond par sa circulaire du 24 avril 1867 : « appliquez strictement les règlements. » Mais quelques jours après, sentant que certains fonctionnaires passionnés ou perfides pourraient abuser de cet ordre pour troubler des droits acquis, M. Bratiano a soin d'envoyer une circulaire (du 7 mai) complémentaire de la précédente, dans laquelle il ordonne à l'administration « en ce qui concerne les Juifs possédant des fermes, des cabarets, des hôtels, en vertu de contrats, de les laisser librement jouir de la possession que leur assurent ces contrats ».

D'un autre côté, comme de nombreux vagabonds étrangers parcouraient le pays, ainsi qu'il arrive surtout dans les époques de transition politique, et comme un certain nombre d'entre eux menaçaient de devenir des instruments dangereux entre les mains des ennemis de la paix publique et même au service des intrigues étrangères qui étaient alors fort actives, M. Bratiano fit ce qu'avaient fait du reste tous ses prédécesseurs : il ordonna que des gens sans aveu fussent recherchés et reconduits à la frontière. Pendant un moment il institua même, auprès de la mairie de Jassy, une commission spéciale, pour ramasser ces vagabonds et statuer sur leur sort. C'était là, je suis le premier à le reconnaître, une mesure dangereuse et très contestable au point de vue de la légalité. Car la loi n'autorise pas l'administration en Roumanie, comme chez nous, à disposer du sort des étrangers même vagabonds. // [f. 25] M. Bratiano, qui avait cru à la nécessité de cette mesure, avait voulu l'entourer du moins de toutes les garanties possibles. Il avait voulu notamment que des Juifs notables fissent partie de cette commission. Mais là encore ses intentions furent méconnues⁴⁹ et il est très vrai que la commission formée à Jassy tout autrement que ne l'entendait le ministre et qui prononça l'expulsion de 37 Israélites, les choisit précisément parmi ceux qui ne devaient pas encourir une telle rigueur. Aussi le ministre, sur les observations qui lui furent présentées, s'empessa-t-il de supprimer

⁴⁹ Pour plus de détails voyez Desjardins, p. 20 [n. P.B.].

cette commission, et depuis lors pas un étranger n'a été reconduit à la frontière sans avoir été jugée par les tribunaux.

Mais dans les ordres donnés par le ministre il y eut une chose qui indisposa particulièrement certains consuls, et qu'on s'est gardé cependant de reprocher ouvertement au ministre car elle était trop légitime. Sous le régime des capitulations qui fleurit encore en Roumanie, il n'y avait pas de vagabonds qui ne se réclamassent de la protection de telle ou telle puissance ; les consuls de Russie, d'Autriche et d'autres pays encore, trouvent avantage à avoir une foule de clients tels quels, qui accroissent leur influence, qui peuvent devenir en leurs mains autant d'agents secrets et qui leur fournissent à l'occasion le moyen de troubler le pays. C'est ainsi que les consuls de Russie et d'Autriche prétendaient protéger en Roumanie même les vagabonds que leurs gouvernements avaient expulsés. Les prédécesseurs de M. Bratiano avaient presque toujours plié devant cette étrange prétention des consuls les plus influents, ce qui avait // [f. 26] rendu à peu près vaines les mesures prises sur le papier contre les vagabonds. M. Bratiano voulut que tous les étrangers sans aveu, reconnus tels par les tribunaux, fussent reconduits à la frontière de leur pays quelle que fut leur nationalité. Tout le monde comprendra que l'ordre et la paix publiques l'exigeaient.

On remarqua que, parmi les vagabonds étrangers qui furent ainsi reconduits à la frontière dans le cours de l'année dernière, et dont le nombre total monte à plus d'un millier, il n'y a eu en somme qu'un petit nombre de Juifs⁵⁰. Aucune puissance cependant n'a réclame pour ses nationaux, personne n'a parlé que des Juifs et ceux-ci ont fait croire à l'Europe qu'ils étaient proscrits par milliers. La vérité est que, pour que les exclusions aient porté sur un si petit nombre des Israélites, il faut, ce semble, que le gouvernement préoccupé de ménager les étranges susceptibilités de l'Europe, ait recommandé aux autorités et aux magistrats de traiter les Juifs avec une indulgence particulière.

M. Bratiano cependant donna sa démission de ministre (en août 1867, si j'ai bonne mémoire) et il est notoire que c'est surtout la guerre que lui avaient déclarée les gouvernements et la presse de l'Europe à // [f. 27] propos de la question des Juifs qui détermina sa retraite. L'injustice qui le poursuivait n'aurait certes pas suffi pour lui faire prendre cette résolution, si d'autres causes ne s'étaient jointes à celle-là, mais elle eut assurément une très grande part.

Je ne rappellerais pas les circonstances impérieuses qui ramenaient M. Bratiano au pouvoir. Il est de nouveau ministre depuis le mois d'octobre dernier, et l'ancienne Chambre dissoute a fait place à une Assemblée qui a enfin groupé les forces vives du pays, à la seule Assemblée libérale que le pays ait eue depuis la révolution valaque de 1848. Pour la première fois la Valachie et la Moldavie, réunies en un seul État, voient le prince, le ministère, l'Assemblée nationale et le pays marchant d'accord sous le drapeau de la liberté. Le Sénat seul hésite à les suivre, mais on peut espérer que le Sénat s'y décidera. En somme tout sourit à la Roumanie, que la France a faite et que la liberté couronne enfin ! Et il semble que la France et la liberté n'aient qu'à se réjouir de leur œuvre. Mais ici encore nous comptons sur les byzantins.

Quoique je me fusse promis de ne pas surcharger cet écrit de détails, je sens la nécessité d'ajouter ici quelques explications, que je n'aborde pas sans un peu d'hésitation, car en une matière si confuse, qui demandait // [f. 28] une préparation toute spéciale, je suis exposé à commettre quelques inexactitudes. Je voudrais tacher de préciser un peu la position légale des Juifs en Roumanie.

Tous sont considérés comme étrangers, les uns placés sous la protection des consuls de telle ou telle puissance (surtout de l'Autriche et de la Russie), les autres – et ce sont naturellement le plus grand nombre – placés sous la protection roumaine.

Jusqu'à une époque récente, les étrangers, à quelque nation qu'il appartenissent, pouvaient bien acheter des maisons, mais ils ne pouvaient pas acheter des terres en Roumanie. En 1854⁵¹, un décret loi (c'était après le coup d'État), rendu par Cuza, et qui fut suivi de près par l'adoption de notre code civil légèrement modifié, donna le droit d'acheter des terres à tous les étrangers appartenant à celles des nations chrétiennes chez lesquelles les Roumains étaient assurés de la réciprocité.

⁵⁰ En juillet 1867 après que M. Bratiano avait quitté le ministère, M. Desjardins évaluait le nombre des Juifs expulsés à 56 (p. 21) et ce nombre, fourni à l'auteur par les Juifs eux-mêmes, est, je crois, supérieur à celui qui résulte des documents officiels [n. P.B.].

⁵¹ Lovitura de stat a fost în 1864 [n.n.].

Les musulmans déjà exclus par les anciennes capitulations continuent ainsi de l'être et les Juifs le sont aussi doublement, parce qu'ils n'ont pas de pays qui puisse offrir la réciprocité.

Il y a cependant des Juifs qui sont propriétaires non seulement des maisons, ils en ont le droit, mais des terres, par des personnes interposées et l'autorité n'y met aucun obstacle. Mais très peu d'Israélites usent de cette tolérance, car ils tirent plus de profit de la fortune immobilière que de la propriété terrienne. Beaucoup d'entre eux au contraire ont des maisons qui leur appartiennent.

Les Juifs ont aussi en Roumanie leurs synagogues, tandis qu'en vertu des anciennes capitulations les Turcs ne peuvent avoir des mosquées.

Mais les règlements particuliers qui les concernent subsistent. Non seulement comme étrangers, ils n'ont pas les droits civils et politiques⁵², mais ils ne peuvent // [f. 29] pas les acquérir, car ils ne peuvent pas être naturalisés, non plus que les musulmans⁵³, ce qui n'empêche pas les plus distingués d'entre eux, sous quelque protection qu'ils soient placés, d'exercer des professions libérales et de remplir même des emplois officiels. C'est ainsi que l'honorable docteur Barache, mort il y a trois ou quatre ans, était à la fois professeur au lycée St. Sava, à l'école de médecine et médecin de l'hôpital des enfants à Bucarest. Il était aussi aimé que respecté, son enterrement fut un deuil public et, disons le en passant, un prêtre de la religion roumaine prononça un discours sur sa tombe. Sa veuve a une pension, que les Chambres lui ont votée l'année dernière. Il faut ajouter que le gouvernement roumain a parmi ses boursiers de Paris plusieurs jeunes Israélites⁵⁴.

Mais les Israélites ne doivent pas être fermiers, cabaretiers, aubergistes, ils ne doivent pas habiter les communes rurales. Telle est la vieille loi, loi confuse et contestable, je le reconnais, loi très entamée par la théorie juridique et par les faits eux-mêmes, mais qui est soutenue par le sentiment public, imposée par les nécessités présentes, et que ni le gouvernement actuel, ni aucun autre à sa place ne pourrait faire abroger à l'heure qu'il est, qu'il doit conséquemment faire appliquer dans le cercle de ses attributions administratives, par exemple, en ce qui concerne l'affermage des biens de l'État, toutes les fois qu'il est mis en demeure de se prononcer, soit que ses préfets lui demandent des instructions, soit que les Juifs commettent des abus qui appellent la répression. Mais en Moldavie les cabaretiers, // [f. 30] les aubergistes juifs pullulent, tenant tous leurs maisons et leur industrie à bail consenti par des communes ou des particuliers, et le gouvernement ne s'est nullement donné la mission de les déposséder. En Roumanie, sous la Constitution nouvelle, la décentralisation administrative est une vérité, et la commune est à peu près souveraine. Quand il convient à la commune de prendre ou de conserver des Israélites pour fermiers de débit de boissons etc., le gouvernement ne se mêle pas, et il agit de même pour les contrats entre particuliers, toutes les fois que la présence de Juifs dans les communes rurales ne soulève pas de sérieuses réclamations ou n'est pas occasion de méfaits criants. Il ne saurait en être autrement sans injustice, car il y a en Moldavie des communes, même rurales, presque entièrement composées des Juifs. Mais le gouvernement ne peut évidemment empêcher les communes ni les particuliers de refuser le renouvellement de leur bail aux Juifs qu'il leur plaît d'écarter ; il serait plutôt obligé, en cas de besoin, de leur prêter main forte.

On comprend ce qu'une situation si étrange a détendu, et l'on comprend aussi tout ce qu'un gouvernement ami de l'équité, de l'humanité et de la liberté, comme c'est le gouvernement actuel, aurait pu faire pour amener peu à peu les hommes et les choses à des rapports plus normaux, si on l'avait laissé exercer en paix sa salubre et conciliante influence. D'une part purger le pays des Juifs vagabonds et malfaiteurs, de tous ceux qui tombaient d'une manière ou de l'autre sous le coup de la loi commune, et tacher de civiliser et d'améliorer les autres, d'en faire des hommes et des citoyens, d'autre // [f. 31] part apaiser les préventions populaires, concilier les intérêts hostiles : voilà ce que les vrais libéraux auraient voulu faire, car c'est seulement lorsque cette œuvre morale sera accomplie, lorsqu'une solution conciliante et équitable sera préparée dans les esprits et dans les mœurs, dans les

⁵² Sous le Règlement organique, il y avait la petite naturalisation qui conférait seulement les droits civils et la grande naturalisation qui conférait tous les droits ; sous le code civil il n'y a plus que la grande naturalisation, qui ne peut pas être donnée que par les Chambres (art. 8 de la Constitution) [n. P.B.].

⁵³ Les étrangers professant des cultes chrétiens peuvent seuls obtenir la grande naturalisation (art. 7 de la Constitution) [n. P.B.].

⁵⁴ Voir la lettre de M. Héliade Radulesco fils dans le « Siècle » du 7 septembre 1867 [n. P.B.].

mœurs juifs surtout et même déjà plus ou moins consacrée par le libre arbitre des communes, que la situation des Juifs pourra être réglée par une loi satisfaisante. En attendant tout gouvernement est condamné à louver.

En effet si la situation que je viens d'essayer de définir appelait les efforts de l'initiative individuelle de tous les hommes de bonnes intentions et les influences bienfaisantes d'un gouvernement libéral, il est facile de voir aussi combien elle prêtait de mauvaises passions. Il suffisait de pousser les Juifs à vouloir tous les droits sans accepter aucun devoir, pour surexciter les passions populaires contre eux, et pour paralyser ainsi tout le bon vouloir du gouvernement et des vrais libéraux à leur égard. Mais comment donner aux Juifs une pareille audace si étrange et si nouvelle ? En trompant l'opinion publique de l'Europe, en les représentant comme des persécutés et en appelant en leur faveur des ingérences étrangères aussi incompétentes qu'inopportunes.

Ce sont bien les byzantins qui ont voulu le mal, mais en réalité c'est l'Europe qui l'a fait. C'est elle qui a rendu l'amélioration du sort du Juif en ce moment impossible. Il en a été de cette affaire intérieure comme de toutes les querelles de ménage, qui s'apaiseraient⁵⁵ aisément, qui le plus souvent même ne surgiraient pas si des tiers ne s'en mêlaient. Qu'on le // [f. 32] sache bien, le Roumain ne redeviendra bon pour les Juifs, que lorsqu'il se sentira maître chez lui, et lorsque de leur côté les Juifs comprendront que, pour acquérir des droits, il faut d'abord le mériter, et ne pas commencer par se soustraire à tous les devoirs. Si les Juifs veulent être roumains qu'ils se figurent bien que ce n'est pas par la force, par l'astuce, par l'intrigue et par la calomnie qu'ils y arriveront. C'est une étrange manière d'épouser la patrie roumaine, que de vouloir non seulement la prendre d'assaut mais la déshonorer devant l'Europe.

Les communes sont souveraines dans leur cercle d'action ai-je dit ? C'est donc à faire prévaloir dans les communes un esprit de justice, d'humanité et de conciliation à l'égard des Juifs, que le gouvernement doit employer son influence. Mais j'ai ...⁵⁶ combien on lui a rendu cette tâche difficile. Ce qu'il peut et doit faire du moins, et il n'y a jamais manqué, c'est de rappeler les communes au respect de la loi positive toutes les fois qu'elles peuvent être tentées de la violer, dans un sens hostile aux Juifs. C'est ainsi qu'il y a quelques mois, plusieurs maires s'étaient avisés de prendre des arrêtés qui interdisaient aux Roumains de servir les Juifs comme domestiques. Aucune ordonnance ancienne ou nouvelle n'autorisait une pareille mesure. M. Bratiano s'empessa de casser ces arrêtés. Hors ces cas particuliers où l'arbitraire voudrait innover contre les Juifs, le gouvernement intervient le moins possible, et c'est certainement ce qu'il a de mieux à faire dans les circonstances actuelles.

J'arrive maintenant enfin à la terrible affaire de Bacau. // [f. 33] « Le Temps » du 10 avril contenait dans son *Bulletin* ce passage : « On dément de Bucarest la nouvelle de l'expulsion de cinq cents familles juives (cinq cents, qu'on retienne ce chiffre) que nous avons reproduite hier d'après les informations reçues par d'autres journaux. Si le fait est vraiment faux, comment expliquer qu'il puisse se trouver en Europe une pareille officine de mensonges ? »

Oui, « comment expliquer qu'il puisse se trouver en Europe une pareille officine de mensonges ? » Poser si bien les termes de l'énigme, il me semblait que c'était presque trouver, en donner le mot. En lisant ces quelques lignes dans le seul journal de Paris que je reçoive, j'ai éprouvé un moment de joie et je me suis dit : enfin « Le Temps » commence à voir clair ! Je m'attendais dès lors à voir ce journal d'autant plus disposé à rendre sa bienveillance à ceux qui la méritent à tous les titres qu'il devait avoir regret de ses erreurs, de ses doutes à leur égard et se sentir obligé à une sorte de réparation.

On comprend après cela que l'article publié le 21 avril dans « Le Temps », et signé comme le précédent du nom de M. Ulysse Ladet, m'a causé un véritable chagrin. Ce que je dois ajouter, et ce qui est plus grave, c'est que cet article, comme tant d'autres publiés dans presque tous les journaux produiront certainement la même impression sur les hommes qui, de là bas, tournent sans cesse leurs yeux vers la France, qu'ils contribueront, après tant d'autres, à abuser l'opinion publique de notre pays, // [f. 34] et que l'effet de pareils soupçons, de pareilles attaques, répétées pendant des années

⁵⁵ In text: *appaiseraient* [n.n.].

⁵⁶ Indescifrabil [n.n.].

dans la plus part des journaux de France, sans parler de ceux de l'étranger contre tout ce qui appelle nos sympathies dans le nouvel État danubien, pourrait être à la fin de brouiller la France et la Roumanie, la Roumanie qui nous doit tant et qui serait si heureuse de s'appuyer sur nous, la France, qui, dans certaines circonstances peut avoir si grand besoin de compter sur le peuple roumain. C'est là naturellement un des objets que poursuit le parti byzantin, et comment la presse française ne finit-elle pas par voir qu'elle joue trop souvent ainsi le jeu des intrigants ?

Tous, il est vrai, ne se sont pas laissés abuser ; mais que peuvent quelques articles équitables contre un déluge de nouvelles fausses, que même les journaux bienveillants ne peuvent se dispenser d'insérer ? Je pourrais constater aussi que tous, même les plus systématiquement hostiles, ont leur jours de vérité, qu'il n'en est pas un qui n'ait été obligé de démentir l'une après l'autre et quelque fois à plusieurs reprises, toutes les calomnies répandues depuis deux ans. Mais les démentis occupent quelques lignes qu'on oublie et les calomnies remplissent des pages qui restent dans la mémoire du public et des écrivains eux-mêmes, et qui créent comme une atmosphère de défiance et de répulsion qu'on s'habitue à respirer. Ah ! Les byzantins sont habiles, et je conviens que l'imprudences poussée à ce point leur prête une force inouïe. Ils ont // [f. 35] aussi, il faut le reconnaître, un talent singulier dans le choix de leur thème favori. Certes le bruit des bandes bulgares, qu'on disait se former en Roumanie et celui de la connivence du gouvernement roumain avec la Russie et aussi avec la Prusse, répétés à tous les échos dans un moment où l'Europe tremblait de voir s'engager un grand conflit en Orient, et où précisément le gouvernement français, abusé par des funestes influences, semblait tout faire pour s'aliéner les sympathies des Roumains, certes tous ces bruits, quelque vains qu'ils fussent pour qui connaît les sentiments intimes des chefs du parti national, étaient fort habilement trouvés, et l'on était sûr d'avoir ici pour auxiliaire et pour véhicule presque toute la presse autrichienne et hongroise, qui n'a qu'une pensée, l'anéantissement de la Roumanie au profit de la Hongrie ou de l'Autriche. Inventer, comme corollaire, des mesures de persécution dirigées contre les réfugiés polonais, c'était ajouter l'inhumanité la plus odieuse à une sorte de trahison, et une pareille calomnie devait aussi produire son effet. Mais chacune de ces cordes ne pouvait vibrer qu'à son heure ; celle des Polonais ne pouvait même être touchée qu'avec une certaine discrétion, car déjà les protestations des Polonais eux-mêmes arrivent, pour dire que les télégrammes avaient menti. Le chef d'œuvre était de trouver une question, // [f. 36] comme celle des Juifs, qui devait passionner les intéressés eux-mêmes, même à l'encontre de toute vérité et de toute justice, qui devait surexciter les vieilles rancunes populaires, et qui devait d'autant plus sûrement soulever un tollé général en Europe, que l'on n'y a pas la première idée de la question de Juifs, telle qu'elle se pose en Moldavie et que la presse d'Allemagne, déjà anti-roumaine par parti pris national, appartient, pour moitié au moins⁵⁷, à des écrivains israélites. Il importait peu que les Roumains éboulés qui accusaient M. Bratiano et ses amis de ne pas appliquer, bon gré, mal gré, leurs vues libérales en faveur des Juifs, les vues qu'ils avaient fait prévaloir en 1848 en Valachie, fussent ceux-là mêmes qui les avaient toujours combattues et qui en rendaient l'application doublement impossible en Moldavie, en fulminant dans leurs journaux contre les Juifs, en excitant, par tous les moyens, les passions populaires contre eux, en avant même de jeunes hommes pour l'émeute, il importait peu que dans le désordre administratif qui suivit la chute du prince Couza, des fonctionnaires, même du gouvernement jouassent au ministre libéral le tour odieux de commettre des illégalités contre les Juifs, pour en rendre ce ministre responsable. M. Bratiano et ses amis ne réalisaient pas l'idéal et l'impossible en faveur des Juifs ; M. Bratiano, // [f. 37]

⁵⁷ Je m'aperçois que je suis ici fort en dessous de la vérité. Dans un des articles si remarquables publiés vers le mois d'août 1860 par le « Nord » sous ce titre : *L'Autriche et les population slaves*, articles d'un anonyme très bien renseigné, je lis ce qui suit : « Les neuf dixièmes des journalistes et des correspondants des journaux d'Allemagne sont juifs et comme en général ils ne sont pas favorables aux races non allemandes, leur malveillance se reflète quoique immédiatement, dans la presse étrangère surtout en France et en Angleterre. C'est un fait incroyable mais pourtant vrai, qu'en Allemagne et en Autriche par ricochet les opinions et les sentiments de cette race forment jusqu'à un certain point et dirigent l'opinion publique. » Je ne puis indiquer le numéro de « Nord », car les articles que j'ai sous les yeux ont été détachés sans indication de leur date [n. P.B.].

ministre constitutionnel, appliquait avec modération, mais avec une fermeté rendue nécessaire par un concours de causes internes et externes, les règlements qu'il n'avait pu faire réformer comme député. M. Bratiano en somme ne laissait pas les Juifs exploiter et troubler le pays à leur guise ; il ne décrétait pas de son autorité privée les droits civils et politiques en faveur d'un peuple, qui, là bas, en très grande majorité, ne connaît d'autre patrie qu'Israël. M. Bratiano dès lors était un monstre, un « anthropophage », suivant le thème textuel développé avec fureur dans un journal français par un journaliste israélite.

Ce qui est admirable, c'est que tandis que tout Israël et l'Europe à sa suite fulminaient contre la Roumanie, qui admet chez elle les Juifs qui veulent s'y établir à la seule condition d'avoir des moyens d'existence avouables et de ne pas exercer quelques professions déterminées // [f. 38] qu'ils savaient parfaitement d'avance leur être interdites, personne ne dit mot contre d'autres pays, contre la Russie notamment, qui les persécutent et les chassent sous peine de changer de religion. Ce sont précisément les Juifs chassés de Russie, de Galicie qui encombre la Moldavie, et qui tiennent à y rester – ce qui semble indiquer qu'ils n'y trouvent pas leur condition si misérable. Si les Juifs déblatèrent contre le pays qui leur donne asile, sans souffler mot contre celui qui les proscriit, c'est que très humbles avec les forts ils ont apparemment jeté leur dévolu sur ce petit pays roumain, dont ils comptent avoir raison de gré ou de force, qu'il leur convient particulièrement d'exploiter, et où ils voudraient, ce semble, fonder une sorte de patrie juive, indépendante et maîtresse. Franchement on comprend que cette prétention, bien ou mal définie, ne plaise pas aux Roumains, et que les moyens mis en jeu pour la réaliser, les exaspèrent. Ce qui est révoltant, c'est que même en Moldavie, sous des princes et des ministres qui les rançonnaient, qui périodiquement les expulsaient ou menaçaient de les expulser en masse sauf à // [f. 39] les laisser rentrer ou demeurer moyennement finances, les Juifs se faisaient tandis que, à l'abri de la liberté, d'une liberté dont nous n'avons pas idée en France⁵⁸, ils se livrent à toutes les intempérances de la calomnie. Si du moins ils usaient de la liberté franchement ! S'ils avaient dans le pays un organe sincère ! S'ils allaient au ministre ou à ses fonctionnaires les plus recommandables et les plus accessibles, pour exposer leurs griefs fondés ou non – et je suis loin de prétendre qu'ils n'aient jamais de justes réclamations à formuler. Mais non : chaque fois qu'une enquête est ouverte sur les lieux, chaque fois que M. Bratiano lui-même va leur demander avec bienveillance, avec instance, de quoi ils se plaignent, ils protestent que tout ce qu'on a dit en leur nom est mensonge et en même temps ils remplissent les journaux d'Europe de dépêches anonymes⁵⁹. On conviendra qu'il y a là de quoi décourager le zèle le plus généreux. Quant à leur acharnement particulier contre M. Bratiano, c'est-à-dire contre le chef du parti qui a toujours cherché le bien des Juifs, contre l'homme qui a le plus fait pour eux, je ne puis malheureusement me l'expliquer que par les plus honteux motifs. Sous un autre régime et avec d'autres ministres, ils étaient en plein arbitraire ; mais par certains moyens qui se devinent, ils obtenaient à peu près tout ce qu'ils voulaient. On sait quelle fortune un certain prince régnant de Moldavie a fait de cette façon. Certes la médaille

⁵⁸ Dans un numéro tout récent du « Pays roumain », que j'ai sous les yeux (celui du 2 avril), je lis ces lignes empruntées avec complaisance à la « Trompette des Carpates » (le journal de M. César Bolliac !) : « M.M. Jean Bratiano et Constantin A. Rosetti, les plus dévoués amis de la Russie soldés par elle antérieurement à 1848 et jusqu'à ce jour. » Le Prince lui-même a été notamment dans le journal la « Moldava » l'objet d'injures personnelles si odieuses qu'on eût en peine à la tolérer même en Angleterre. Au milieu de ce débordement de paroles venimeuses, la Roumanie peut se vanter devant l'Europe de n'avoir pas eu un seul procès de presse depuis la chute de Cousa. Le prince et le gouvernement savent que ces intempérances de langage n'auront qu'un temps et que la licence s'usera d'elle-même [n. P.B.].

⁵⁹ Je me plais toutefois à retrouver dans Desjardins, p. 7, un passage qui attrait le reproche de duplicité que j'adresse ici aux Juifs : les menées, dit-il, partent d'une cinquantaine de familles juives de Jassy, familles riches, qui n'appartiennent pas même à l'église orthodoxe israélite, mais qui forment une petite secte dissidente. Il me vient ici une crainte : c'est d'avoir trop maltraité ces pauvres Juifs moldaves, en leur reprochant certains torts qui, le plus souvent, ne sont peut-être que le fait des meneurs qui parlent et agissent en leur nom. Ceux-ci alors seraient doublement coupables : les vrais ennemis des Juifs ce sont ces gens-là [n. P.B.].

avait son revers ; mais ce jeu de la médaille convenait aux Juifs. M. Bratiano et ses amis sont des hommes intègres ; voila leur crime aux yeux de la majorité des Juifs moldaves ; et de bien d'autres aussi qui ne descendent pas // [f. 40] d'Abraham. Il faut ajouter que les Juifs riches et civilisés de Jassy, mêlés aux affaires des boyards et liés d'intérêt avec eux, sont presque tous séparatistes et trempent dans toutes les intrigues étrangères. L'union a porté un grand coup à leur puissance ténébreuse, et la masse infinie des Juifs de ce pays est elle-même fort mécontente que l'union soit venue ralentir le mouvement commercial qui se faisait autour de la capitale moldave, et diminuer aussi leur importance numérique en agrandissant le cercle de la patrie roumaine, c'est-à-dire les troubles dans le petit État où ils faisaient leur nid. Nouvelle cause de haine contre M. Bratiano et le parti libéral, qui sont les auteurs et qui restent les colonnes de l'Union.

Je sens bien qu'en allant ainsi au vif de la question, je chagrinerai beaucoup d'Israélites très honorables de France et même de Roumanie. Mais les droits de vérité passent avant tous les autres ; et autant j'admire l'esprit de la fraternité qui a maintenu la race juive au milieu de tant de vicissitudes, autant je déplore les aveuglements et les écarts de ce sentiment si respectable. S'il existe un Israélite assez impartial pour rechercher la vérité vraie dans cette déplorable question des Juifs, qu'il convienne d'abord avec moi, que si les Juifs de Moldavie étaient aujourd'hui ou même demain, transportés par un coup de baguette magique dans une province française, ce ne sont pas des lettres de naturalisation qu'on s'empresserait de leur offrir, ni même les principes de 89 que la population se préoccuperait de // [f. 41] leur appliquer ; et qu'il m'explique ensuite, autrement que je ne viens de le faire, pourquoi la Roumanie, infiniment plus équitable à l'heure qu'il est pour les Juifs, que la Russie, que la Turquie, que d'autres pays encore est le point de mire de toutes leurs attaques ; et pourquoi leur passion se déchaîne contre le seul parti qui ait pris souci de la justice à leur égard, contre l'homme qui en 1866 s'est compromis pour eux.

Si les Juifs de Moldavie sont la plupart si éloignés de l'état moral et social auquel sont parvenus leurs frères de l'Occident, ils n'en sont pas seuls responsables, je le veux bien, et dans tous les cas, leur abaissement moral et social est sans aucune doute une raison de plus pour travailler à leur relèvement. Tel est précisément le noble but que se sont proposés M. Bratiano et ses amis, mais ce n'est pas là une tâche d'un jour, et prend-on le bon moyen de les y aider ?

Il m'est impossible de traiter ici dans tous les détails cette question des Juifs de Moldavie si délicate et si complexe ; je ne rappellerais même pas comment elle s'est posée dernièrement dans l'Assemblée roumaine. Qu'il me soit permis seulement de formuler trois propositions que je crois incontestables : 1. Les préjugés religieux ne sont pour rien dans cette question, si l'esprit de tolérance est enraciné // [f. 43] quelque part, c'est en Roumanie. La vraie cause des répulsions populaires contre les Juifs de Moldavie doit être cherchée dans des raisons économiques, sociales, politiques même, car les Juifs de Moldavie semblent parfois menacer le pays de vouloir dénationaliser. 2. Il n'y a eu en Roumanie que le parti libéral, dont M. Jean Bratiano est le chef le plus éminent et sans contredit le plus capable, qui veuille et qui puisse améliorer la situation des Juifs et de tenter de les rattacher, non seulement de nom, mais d'esprit (chose difficile et contre laquelle ils ...⁶⁰ de toutes leurs forces) à la nationalité roumaine. 3. Malheureusement tout le bruit qui s'est fait en Europe depuis deux ans sur la question des Juifs de Roumanie, les ingérences étrangères et les insultes contre le peuple et le gouvernement roumain, auxquelles cette question a servi de thème, ont rendu pour le moment bien difficile, sinon impossible de larges concessions en faveur des Juifs, car ces iniques clameurs ont exaspéré le sentiment national contre eux, et si elles persistaient elles auraient à la fin pour effet de soulever le peuple contre eux, et de les exposer, j'ai le regret de le dire, à des violences aveugles.

On ne l'a vu que trop dans les dernières circonstances, le détestable projet contre les Juifs qui avait été présenté à l'Assemblée roumaine, que le ministre par la voix de M. Bratiano a combattu avec // [f. 44] tant de force et qu'il a fait rejeter à une immense majorité n'était certes pas l'œuvre du parti libéral comme on l'a dit calomnieusement, mais il est très vrai que quelques libéraux moldaves l'avaient signé⁶¹, notamment le président de l'Assemblée qui avait dû en grande partie son élection

⁶⁰ Indescifrabil [n.n.].

⁶¹ Parmi les 31 signataires du projet, il n'y avait que trois valaques, tous les trois libéraux, à savoir deux paysans et un prêtre, dont les signatures avaient surgi, et qui les ont retirées, quand ils ont vu plus clair. Les autres étaient tous moldaves, et ils appartenaient la plupart soit à un petit groupe de

présidentielle à sa qualité de moldave, et auquel M. Bratiano a reproché hautement d'avoir compromis l'Assemblée. Ainsi voilà des gens qui habituellement se réclamaient de la liberté et de la justice, mais qui sur la question des Juifs ne se possèdent plus et perdent toute mesure. Tout en leur jetant le blâme qu'ils méritent, n'est-il pas permis d'induire de ce fait que les Juifs de Moldavie ne sont pas si inoffensifs qu'on l'imagine, et que la question n'est pas aussi simple qu'elle nous le paraît ici ? Voilà contre quelles difficultés M. Bratiano et ses amis avaient à se débattre. Fallait-il pour cela qu'ils renonçassent à servir leur pays dans un moment où il a tant besoin d'eux ? C'est là certainement ce que voudraient les byzantins. C'est là ce qu'osent demander les meneurs juifs eux-mêmes, sans excepter ceux de l'étranger, insensés qui seraient fiers de prouver la puissance juive devant l'Europe, même en abattant le seul parti qui peut faire du bien à leurs coreligionnaires, même en les livrant aux partis ennemis de tout justice, et en appelant sur leur race l'exécration // [f. 44 bis] et la colère du peuple roumain !

Quel peuple plus doux pourtant, plus tolérant, plus accommodant ? On n'a pas oublié comment il a fait sa dernière révolution, comment il a traité les hommes qui l'avaient écrasé, ruiné, avili. Mais j'ai un exemple qui rentre encore mieux dans les entrailles de mon sujet. Il y avait en Moldo-Valachie trois cent mille Bohémiens (autant que de Juifs à peu près), qui naguère encore étaient esclaves, ce qui n'empêchait pas la plupart d'entre eux de rester nomades. Non seulement on leur a rendu la liberté, mais on a donné les droits civils et politiques à tous ceux qui remplissent les conditions de domicile. Tous assurément ne sont pas de très bons chrétiens, ni même des citoyens très ordonnés. Avez-vous jamais entendu les Roumains crier haro sur eux ? Je voudrais voir trois cent mille Bohémiens en France ! Nous en avions sept ou huit cents dans le Pays basque : le premier consul les a fait tous arrêter dans une nuit pour les déporter ; et quand aujourd'hui une petite bande de ces malheureux apparaît dans les départements où l'on n'a pas coutume de les voir, la gendarmerie s'en émeut, et la population crie que la police est mal faite. Il est très beau de s'enflammer pour l'humanité, pour la tolérance, même gênante, mais il faudrait d'abord se demander si l'on est très indulgent soi-même et si l'on serait capable de supporter ce que supportent si aisément les gens qu'on blâme. //

[f. 45] Mais je reviens à mon sujet, c'est-à-dire aux menées du parti byzantin de Roumanie et à la complicité de certains agents des puissances étrangères avec lui. C'est l'action combinée de ces dures influences qui abusait à l'imprudence des propagateurs de fausses nouvelles. C'est cette imprudence qui abusait dernièrement encore la bonne foi de presque tous les journaux. « Une dépêche transmise de Bucarest à Vienne, dit "Bulletin du Temps", du 21 avril, annonce aujourd'hui que, sur l'initiative du consul général d'Autriche à Jassy, tous les consuls étrangers de cette ville se sont réunis, et que, sur la foi d'informations authentiques, ils ont constaté la triste réalité de ces persécutions (l'expulsion brutale de cinq cents familles juives du district de Bacau en Moldavie), et la complète inexactitude des rapports faits à ce sujet par les autorités moldaves. » Et là depuis le rédacteur du « Temps », tout en rappelant combien « de récits mensongers nous arrivent de ce pays d'Orient », se croit obligé de conclure de diverses circonstances qu'« en fin de compte le fait en question semble n'avoir rien que d'assez vraisemblable. » Il prend en conséquence à partie le gouvernement des Principautés, le ministre de l'intérieur M. Jean Bratiano, et le prince lui-même, qui, par leurs dénégations officielles, par leurs enquêtes répétées, par la peine qu'ils se donnent d'aller vérifier en personne // [f. 46] et sur place ce qui s'est passée à Bacau, n'ont apparemment d'autre but que de jouer une indigne comédie. Dans cette donnée, M. Ladet ne s'explique pas, il est vrai, « les énergiques protestations de M. Bratiano contre le fameux projet anti-israélite des trente et un membres de la Chambre roumaine », protestations dont il reproduit exactement quelques lignes

pseudo libéraux, c'est le parti du centre, qui votent ordinairement avec M. Kogalniceano, un des hommes les plus compromis de l'ancien régime, soit à un autre petit groupe libéral qui s'appelle le parti des indépendants, et qui a montré là d'une triste façon comment il comprend l'indépendance. Au moment du vote qui condamne d'avance le projet, il ne s'est plus trouvé que 12 voix sur 96 membres présentés (sans légère erreur) pour voter contre les ministères, c'est-à-dire contre les Juifs. Il est vrai que plusieurs indépendants déjà partis en vacances de Pâques manquaient à ce moment, je leur donne acte de leur absence, pour le cas où ils y tiendraient. Les membres de la droite n'ont pu faire autrement dans cette occasion que de voter avec le ministère. Quel dommage que la conduite occulte de plusieurs d'entre eux soit si peu en rapport avec leurs actes ostensibles [n. P.B.].

décisives, mais il ajoute qu'« à coté de ces paroles bien sonnantes, “La Correspondance du Nord-Est” en cité d’autres du même personnage, empruntées au même discours et qui ont un tout autre caractère. » Mais d’abord, pourquoi aller chercher dans « La Correspondance du Nord-Est », qui est notoirement malveillante, des extraits tronqués du discours de M. Bratiano, quand la « Revue de la Roumanie » nous donne en français le texte, très incorrect, mais fidèle et complet de ce discours ? Discours qui laisse entrevoir, il est vrai, les graves difficultés que présente la solution de la question des Juifs en Moldavie, mais qui en somme ne laisse rien subsister des incroyables accusations formulées contre le ministère, non seulement dans la question des Juifs, mais dans celles des bandes bulgares, des persécutions contre les Polonais et de la prétendue connivence du gouvernement roumain avec la Russie. « La Revue de la Roumanie » est un journal hebdomadaire, // [f. 47] qui pouvait être rédigé avec plus de talent, mais comme il est le seul organe du parti libéral qui se publie en français, il n’est pas permis à la presse d’ignorer cette publication, surtout quand elle reçoit à faire⁶² les journaux également en français, d’une réaction furibonde.

Mais surtout, pourquoi trouver « vraisemblable » que des hommes aussi honorablement connus d’une foule de libéraux français que l’est M. Jean Bratiano, que ce jeune prince lui-même, dont les sentiments honnêtes et généreux n’ont jamais été contestés par personne, que l’Assemblée roumaine enfin, qui s’est associée d’enthousiasme aux nobles paroles du ministre de l’intérieur, jouent une odieuse comédie et qu’au contraire la vérité soit du côté des dépêches anonymes ? C’est là une question bien simple qu’il faudrait se poser chaque fois que nous arrive quelqu’une de ces nouvelles incroyables qui font le tour d’Europe.

Je sais bien que l’imprudence des allégations a je ne sais quoi qui confond et qui impose ... Mais les privilèges de l’intrigue et de la calomnie ont leurs limites. Pour qui se donne la peine de les suivre, ces puissances honteuses ont bientôt perdu leur prestige, et c’est pourquoi je m’étonne qu’elles en aient encore auprès de la presse française. La plupart des pages qui précèdent étaient écrites lorsque les journaux ont publié le rapport tant annoncé des consuls, flanqué d’une série de nouvelles dépêches⁶³. Deux jours après ils reproduisaient une dépêche // [f. 48] de Vienne ainsi conçue : « La Nouvelle Presse Libre » a reçu de Jassy une nouvelle liste de 130 familles israélites expulsées du district de Bistritz en Moldavie. La population expulsée jusqu’à présent forme un total de onze cents âmes. La même feuille déclare avoir en mains des documents officiels prouvant que ces horreurs ont été commises à la suite des ordres officiels venus de Bucarest. Ces listes et ces documents seront publiés dans son numéro de demain⁶⁴. Ils ont donné enfin⁶⁵ des extraits du discours prononcé le 24 par Lord Stanley dans la Chambre des Communes, discours dans lequel le ministre des affaires étrangères d’Angleterre atteste avec indignation la persécution des Juifs et en accuse le gouvernement roumain. « Je ne connais pas, dit-il, d’autre exemple à notre époque d’une série d’actes d’oppression commis, je ne dirai pas simplement sans provocations, mais je dirai sans aucun motif raisonnable et intelligible. » Persécution déraisonnable et inintelligible, oui j’en conviens et cette seule remarque aurait pu donner à réfléchir au ministre anglais.

Devant cette nouvelle avalanche j’ai voulu attendre quelques jours, pour me recueillir et aussi pour tâcher de savoir au moins ce qui avait pu servir de prétexte à de si grosses accusations.

Je dois avouer que mes informations personnelles ne m’ont guère éclairé. J’ai reçu ces jours derniers la visite inattendue d’un Roumain, vice-président // [f. 49] de l’Assemblée, ancien ministre, qui a voulu profiter des vacances de Pâques pour venir placer son fils dans un collège de Paris, et qui arrivait tout frais de Bucarest (il en est parti le 18 avril) ; je crus que, par un heureux hasard, il m’apportait la lumière, et je lui demandai tout de suite des nouvelles de l’affaire de Bacau. « Quelles nouvelles voulez-vous que je vous apporte ? Il n’y a rien, je ne sais rien », voilà ses premiers mots. Et comme j’insistais en lui disant qu’il faut bien que quelque chose ait servi de prétexte à tout ce bruit : « c’est possible, me répondit-il, c’est ce qu’on cherchait, mais c’est ce qu’on n’avait pas encore trouvé quand j’ai quitté Bucarest. Le prince venait de partir pour aller y voir lui-même. »

⁶² In original : *faisons* [n. n.].

⁶³ « Temps » du 25 avril 1868 [n. P.B.].

⁶⁴ « Temps » du 27 avril [n. P.B.].

⁶⁵ « Temps » du 28 avril [n. P.B.].

J'en étais là quand on m'a communiqué la circulaire de M. Stephan Golesco, le ministre des affaires étrangères de Roumanie, à ses agents de l'étranger, qui commence enfin à nous renseigner.

« Quelques communes du district de Bacau n'ayant pas consenti à renouveler les baux précédemment passés avec plusieurs Israélites, à qui elles avaient donné en ferme les taxes sur la vente des spiritueux, il en est résulté que les ci-devant fermiers, qui sont d'ailleurs en petit nombre, ont quitté d'eux-mêmes les localités où leur présence était sans objet par suite de la décision qui mettaient fin à leur trafic. Quant à ces transactions naturellement facultatives de part et d'autre, en s'y refusant, les communes n'ont fait qu'user de leur droit, et pour ce qui est du gouvernement auquel on voudrait en faire remonter les // [f. 50] causes, il n'y est et ne peut y être pour rien, puisqu'il n'a pas le droit de s'immiscer dans des contrats qui n'émanent que du libre arbitre des municipalités.

« Les intéressés l'ont du reste si bien reconnu, qu'il ne leur est pas venu à la pensée de protester contre cette détermination. Enfin, c'est très volontairement, je le répète, qu'ils se sont rendus au chef-lieu de district, où du reste ils ont été bien accueillis sans la moindre difficulté de la part des autorités locales ... »

Est-ce à dire que, dans ces communes rurales, il n'y ait pas eu la moindre émotion populaire, le moindre désordre, et que les Juifs n'aient pas l'ombre d'un grief à articuler ? J'ai peine à le croire. Mais ce sont là de menus détails qui concernent l'instruction judiciaire et qui ne pourront être précises que lorsqu'elle aura suivi son cours ; et en supposant, comme j'ai fait peut-être à tort, qu'il y a eu quelques actes coupables qui appellent la répression, on comprend très bien que le ministre des affaires étrangères ne s'explique pas sur ces faits mal connus qui ne regardent que son collègue de la justice et qui ne regardent pas l'Europe.

Mais arrivons aux documents accusateurs.

Les nouvelles dépêches qui sont envoyées de Jassy et de Vienne (car c'est Vienne, c'est l'Autriche qui se fait à tout moment l'écho et le garant de ces monstruosité impossibles) valent ce que valent les autres ; elles vont se trouver jugées toutes ensemble. Un seul document mérite qu'on l'examine : c'est le rapport des consuls de Jassy (en date du 15 avril), rapport qui a évidemment servi de base aux appréciations si légères de Lord Stanley, et // [f. 51] qui sert aussi à confirmer les préventions de l'opinion publique. Mais comment a-t-il été fait ce rapport, et que dit-il ? Les consuls qui se donnaient la mission d'éclairer l'Europe sur un fait aussi grave que la prétendue persécution des Juifs, ont-ils pris au moins la peine d'aller à Bacau⁶⁶ ? Nullement. « Sur l'invitation du chef de l'agence et consulat général d'Autriche en Moldavie⁶⁷, les consuls d'Angleterre, d'Autriche, de France, de Grèce, de Prusse et de Russie dans le seul but d'éclairer et de fixer exactement M.M. les consuls généraux à Bucarest sur les faits déplorables qui viennent d'avoir lieu en Moldavie (district de Bacau), se sont réunis à l'effet d'entendre avec les déclarations qui leur ont été faites par les Israélites les plus recommandables de Jassy la lecture des pièces et rapports reçus de l'agent consulaire d'Autriche à Bacau (encore l'Autriche) relativement aux événements qui se sont passés dans les communes rurales de ce district ... Ainsi ce sont des Israélites ... » de Jassy, et un agent subalterne de l'Autriche à Bacau, qui renseignent M.M. les consuls de Jassy sur ce qui s'est passé à 25 ou 30 lieues de Jassy. Quand le prince et le ministre faisaient le voyage de Bucarest à Bacau, et même à Jassy, afin de rendre justice aux Juifs, les consuls qui s'empressaient de prendre le rôle d'accusateurs d'un gouvernement et // [f. 52] d'un peuple ami, n'auraient-ils pas pu eux-mêmes se déranger ?

Mais que dit leur rapport ? « À la suite de ces déclarations et de la lecture de ces pièces, les soussignés ont été unanimes à reconnaître, qu'il n'est pas douteux pour eux que les mesures de vexation et d'expulsion dirigées aujourd'hui contre les Israélites sont des faits très réels et parfaitement avérés » et qu'en conséquence « les dénégations si catégoriques opposées aux agents et consuls généraux à Bucarest par le gouvernement roumain sont en contradiction flagrante avec les faits qu'ils ont été en position de constater. » Mais quels faits avez-vous donc constatés, messieurs les consuls ? Vous n'ignorez pas que c'est de 500 familles expulsées qu'on a parlé tout d'abord, nombre qui n'a pu que s'accroître depuis. Si les dépêches qui ont suivi et, pour ainsi dire, accompagné votre

⁶⁶ Bacau est à une certaine distance de Jassy dans la partie sud-ouest de la Moldavie, très près des Carpathes [n. P.B.].

⁶⁷ L'Autriche et elle seule, si je ne me trompe, a un consulat général en Moldavie [n. P.B.].

rapport⁶⁸, ne sont pas d'indignes mensonges, comme les précédents auxquels vous vous réferez implicitement, vous devez même savoir que le 6 avril la garde nationale de Bacau a profané le cimetière israélite, que le 11, elle a ouvert un feu de peloton contre les maisons juives – sans atteindre personne toutefois, ce qui est un peu surprenant. De pareils faits méritaient que vous en dissiez un mot, et il est trop clair que si vous aviez un fait révoltant à signaler vous le préciseriez. Voyons, est-ce 500 familles ou est-ce dix familles et moins peut-être // [f. 53] qui ont quitté le district de Bacau ? Voilà d'abord ce que vous auriez bien dû nous dire, autant du moins que vous pouviez le savoir, car je vous avoue que vos renseignements, même ceux que vous avez pu recueillir et que vous ne nous donnez pas, m'inspirent peu de confiance. Mais ce n'est pas tout : quelques familles ont quitté sinon le district de Bacau, au moins certaines communes rurales, comme nous le savons maintenant par la circulaire du ministre des affaires étrangères : soit, mais en ont-elles été réellement expulsées ? En supposant qu'il y ait eu des familles expulsées, par qui l'ont-elles été ? À quelle occasion ? Pour quels motifs ? Ces Juifs enfin étaient-ils des gens honnêtes et inoffensifs ? Ou avaient-ils provoqué de quelque manière les rigueurs ou les excès dont ils auraient été victimes ? De tout cela pas un mot. Vous vous gardez d'articuler un seul fait précis, de donner une évaluation même approximative du nombre des Israélites qui auraient été expulsés ou inquiétés et une appréciation quelconque des circonstances, vous vous contentez de déclarer « que les mesures de vexations et d'expulsion dirigées aujourd'hui contre les Israélites sont des faits très réels », comptant évidemment sur les dépêches anonymes que vous connaissez, pour servir de commentaires à ces vagues accusations.

Je savais depuis longtemps que la plupart des consuls qui représentent les États de l'Europe en Roumanie, étaient des amis de l'ancien régime choisis par plusieurs puissances pour travailler contre le nouveau, // [f. 54] que ceux de Jassy en particulier, accoutumés à frayer avec les boyards, avec les séparatistes juifs et moldaves, avec tous ceux qui conspirent contre la liberté et la nationalité roumaines, avaient d'étranges manières de remplir leur mission et de renseigner leurs gouvernements ; mais je ne connaissais encore rien d'aussi fort en ce genre que le rapport dont je viens de donner le texte presque complet. Ce rapport n'est qu'une œuvre d'escobarderie byzantine sur laquelle ses auteurs peuvent épiloguer avec des airs d'innocence, car il suffit que les règlements particuliers qui concernent les Juifs, et les lois générales qui regardent les gens sans aveu, aient été appliqués même en toute justice à quelques Juifs à Bacau ou ailleurs, pour qu'on puisse soutenir à la rigueur que les mesures de vexation et d'expulsion dirigées aujourd'hui contre les Israélites sont des faits très réels et parfaitement avérés ; et pour peu que de légères illégalités ou de petits actes d'animosité populaire aient été commis (chose encore inévitable à l'heure qu'il est), contre quelques Juifs par des agents subalternes de l'autorité ou par quelques hommes égarés, les consuls sont parfaitement en règle avec la lettre de leur rapport. Quant à l'esprit de cette déclaration, quant au sens que l'opinion publique devait lui donner en face des dépêches d'anonymes dont les journaux d'Europe sont remplis, ces messieurs s'en lavent les mains ou plutôt en font des gorgées chaudes avec leurs amis de Jassy. //

[f. 55] La question est de savoir si la presse, l'opinion publique et les gouvernements eux-mêmes, veulent être les dupes ou les complices de pareilles manœuvres. La question est de savoir si la France veut défaire honteusement ce qu'elle a glorieusement fait en Roumanie, si elle prétend étouffer dans la boue une nation qu'elle a tant contribué à régénérer. Je la préviens seulement que pour cela il est bien tard : la France peut s'aliéner la Roumanie, et il faut convenir qu'elle a déjà fait des pas déplorables dans cette voie ; mais désorganiser un pays où le gouvernement et la nation s'appuient maintenant d'un commun accord sur la liberté n'est peut-être pas si facile qu'on pense.

Quant au gouvernement roumain, que veut-on qu'il fasse de plus, qu'il n'a fait pour désabuser l'Europe ? Ce ne sont pas de paroles, mais des actes qu'il a donnés comme garants de sa bonne foi et de sa ferme résolution de faire respecter la justice et l'humanité en faveur des Juifs. Le plus éclatant de ces actes est certainement le discours de M. Brătianu à la séance du 5 avril dernier, et l'immense majorité qui a repoussé d'avance l'odieux projet de loi. Mais cet acte n'est pas le seul : non seulement le gouvernement roumain a publié des démentis officiels⁶⁹, mais // [f. 56] le prince lui-même a couru

⁶⁸ « Le Temps » publie ces dépêches à la suite du rapport des consuls [n. P.B.].

⁶⁹ Qu'on lise notamment celui que l'Agence de Roumanie a transmis aux journaux et qui est publié dans « Le Temps » du 24 avril. C'est une dépêche de Jassy écrite sous les yeux du Prince qui

sur les lieux pour voir les choses de près et assurer la punition des coupables s'il y en avait. Le père du prince à son tour, le prince Antoine de Hohenzollern, est intervenu dans le débat par une lettre écrite à un savant israélite de ses amis, et que les journaux ont publiée⁷⁰, lettre généreuse et touchante. Que veut-on de plus ? Ai-je besoin de dire que demander davantage et tenir le moindre compte du rapport jésuitique des consuls de Jassy serait faire à un prince et à un gouvernement une de ces injures qui ne se pardonnent pas ? N'est-il pas déjà assez étrange et assez blessant pour un État, que les cabinets étrangers viennent s'immiscer à chaque instant dans ses affaires et mettre le pays et l'Europe en émoi, pour des détails d'administration intérieure ? Car la prétendue persécution des Juifs n'est pas autre chose. Y a-t-il un autre État en Europe qui eût toléré cela ? Y en a-t-il un qui eût mis autant de condescendance à se justifier ?

On prétend servir la cause des Juifs, on la dessert. On irrite les populations, on entretient les intrigues, on décourage les hommes les mieux disposés à parler et à agir en faveur des Israélites. Aveugle celui qui ne comprend pas que, si l'Europe ne s'en était pas mêlée, ou si elle l'avait fait en connaissance de cause, et avec les égards dus à un gouvernement ami, si les cabinets avaient voulu savoir au lieu de prétendre régenter, et s'ils ne s'étaient pas faits les instruments des anarchistes, la question des Juifs de Roumanie serait bien plus près d'une solution conforme à l'équité et à l'humanité.

Dans cette affaire de Bacau, il ne peut plus s'agir de justifications et de réparations de la part du gouvernement // [f. 57] roumain, ce sont des justifications et des réparations qu'on lui doit.

Notre gouvernement avait un moyen bien simple de s'éclairer. Nous avions naguère, nous avons peut-être encore de fait, à Bucarest un consul général dont le témoignage aurait eu du poids, parce que le baron d'Avril n'avait pas seulement pour lui son titre officiel et sa connaissance ancienne et profonde du pays, mais parce qu'il est connu pour sa loyauté et son impartialité, parce qu'il était ce qu'il devait être, un trait d'union entre la France et la Roumanie. Après l'avoir retenu à Paris pendant près d'une année (de mai 67 à mars 68), c'est-à-dire pendant que sa présence là-bas eut été le plus nécessaire, pendant que les intrigues byzantines se donnaient si beau jeu en Roumanie, à Paris et en toute l'Europe⁷¹, notre ministre des affaires étrangères l'a envoyé faire ses malles à Bucarest car, presque aussitôt rentré en Roumanie on lui a donné un successeur⁷². Mais en attendant celui-ci, M. d'Avril a continué les fonctions de consul général à Bucarest, il les continue peut-être encore. Il s'est donc trouvé là-bas pendant tout le bruit qui s'est fait en Europe sur les Juifs de Bacau. Notre consul général est certainement // [f. 58] pour le moins aussi bien renseigné que les consuls qui ont rédigé le fameux rapport ; car autre que Bacau n'est guère plus loin de Bucarest que de Jassy, c'est à lui que doivent aboutir pour la France toutes les informations officielles et non officielles. Notre gouvernement aurait pu d'ailleurs, il pourrait peut-être même encore, le charger d'aller apprécier les faits à Bacau même. Eh bien ! Que le gouvernement français s'enquière auprès de lui ! On conviendra que je ne suis pas exigeant et l'on me trouvera peut-être téméraire de m'en rapporter au jugement d'un seul homme dans une si grande cause : je demande pour arbitre le consul général de France en Roumanie, pas celui qui arrive de Caracas, entendons nous ! Mais celui qui connaît les hommes et les choses de ce pays et qui a su rester en dehors des intrigues byzantines.

Ma conviction profonde est que, si le gouvernement français – et j'en puis dire autant des autres – veut réellement savoir, il s'empressera de tendre la main à ceux contre lesquels l'Autriche et

vient de s'arrêter à Bacau et de voir et d'entendre ces Israélites que lui ont amenés les starosti autrichiens. « Les israélites, y est-il dit, ont seulement articulé quelques faits isolés. L'enquête qui est en cours fera justice. » Ajoutez la circulaire de M. Stephan Golesto, le ministre des affaires étrangères, qui vient d'être communiquée aux journaux [n. P.B.].

⁷⁰ Notamment le « Mémorial diplomatique » du 30 avril [n. P.B.].

⁷¹ Dans le même temps, chose inouïe, la Roumanie était représentée à Paris par un agent et un secrétaire d'agence qui travaillaient ouvertement contre leur gouvernement, mais que le gouvernement français déclarait lui être agréables, ne voulant pas entendre parler de leur remplacement. Cet état de choses n'a cessé qu'en septembre dernier par la nomination de M. Emanuel Cretzulesco comme agent à Paris [n. P.B.].

⁷² M. Mellinet consul à Caracas (Venezuela) [n. P.B.].

les indignes manœuvres ont excité ses défiances. Heureusement, dans cette dernière affaire, la France n'a pas encore commis, comme l'Angleterre, une de ces légèretés outrageantes qui rendent le retour difficile. Je serais bien heureux pour mon compte si ces pages pouvaient contribuer le moins du monde au rétablissement de l'entente cordiale entre la France et la Roumanie.

Notre gouvernement, pour peu qu'il veuille réfléchir, ne manque pas de précédents pour l'éclairer. Un des bruits répandus depuis plus d'une année contre le gouvernement et le peuple roumain, pas un de ces bruits n'était fondé, // [f. 59] pas une accusation n'a pu rester debout. L'Europe s'est préoccupée pendant des semaines et des mois de la grande affaire des bandes bulgares ; notre ministre des affaires étrangères était assailli de rapports, il avait les mains pleines de preuves, il le croyait du moins. Et il s'est trouvé en fin de compte qu'il n'y avait rien, mais rien ! Le ministre doit maintenant le reconnaître lui-même. La lumière se fera également sur l'affaire de Bacau. Je me trompe, la lumière est faite !

Quelles que soient les intentions et les résolutions du monde officiel, la presse et l'opinion publique doivent aussi une réparation à ceux qui ont été indignement méconnus et calomniés, et c'est à elles dans tous les cas de rétablir la sympathique alliance entre la démocratie libérale de France et celle de Roumanie. C'est donc à elles que je m'adresse ici, et en quelles meilleures mains que les vôtres, Monsieur, pouvais-je déposer mon appel ?

Agréez, monsieur le rédacteur, l'assurance de toute ma considération et de toutes mes sympathies.

Paul Bataillard,
Paris, 5 mai 1868

PERSONAL ARCHIVES – SOURCES FOR THE STUDY OF
SOCIAL HISTORY IN THE ROMANIAN PRINCIPALITIES.
CASE STUDY: PAUL BATAILLARD

Abstract

Paul Bataillard wrote about the history of the Romanians and supported the Union of the Principalities through memoirs and press articles published in prestigious French journals. This study presents two of his less known papers addressing the social issues to be solved after the creation of the modern Romanian state: the Jewish issue and, respectively, the destiny of the middle class. The former paper, which was meant to be published, is kept in the Paul Bataillard personal fund at the Central Historical Archives. The latter, discussing the importance of creating a strong middle class, is preserved at the manuscripts department of the Romanian Academy. Paul Bataillard's paper on the Jewish issue is transcribed in the appendix.

Keywords: Jewish issue; middle class; modernization; personal archives; nineteenth century; Paul Bataillard; Ion C. Brătianu; Carol I; Romania

VIATA ȘTIINȚIFICĂ

THE INTERNATIONAL CONFERENCE: "SZATHMARI, PIONIER AL FOTOGRAFIEI ȘI CONTEMPORANII SĂI"

Bucharest, "G. Oprescu" Institute of Art History, 14–16 May 2012

The international conference entitled "Szathmari, Pioneer Photographer and His Contemporaries," organized on the artist's bicentennial anniversary, was held at the Romanian Academy and the "G. Oprescu" Institute of Art History, on 14–16 May 2012.

Szathmari (1812–1887) was an outstanding artist based in Bucharest, who made a brilliant career both as a painter and photographer. Due to his skills in various media and genres of the visual arts (*i.e.* water color, oil painting, lithography, oleography) he eventually became the official artist of the Romanian ruling princes beginning with Alexandru Ioan I (1863). Carol I, who followed on the Romanian throne, duly encouraged and wholly benefited from the skills of his court painter and photographer, who, in that period (1866 until his death), attained the apex of his career.

The conference's keynote lecturer was Professor Larry Schaaf from Baltimore, MD, who analyzed Szathmari's accomplishments compared with those of other outstanding photographers of the epoch (*Silver from Sunshine. The Photographic World of Szathmari*). An interesting paper was presented by Monika Faber from Photoinstitut Bonartes, Vienna, dealing with Andreas Gröll's industrial pictures taken in the Banat, in 1860 (*Industriefotografie im Vielvölkerstaat: Ein Beispiel aus dem Banat*). Cristian Graure, a young museum curator from Timișoara, completed the image proposed by Dr. Faber with a presentation of the same region as viewed through the stereoscope (*A New Vision of the World: The 19th Century Banat Seen Through the Lens of the Stereoscopic Camera*). Silvana Rachieru, director of the Romanian Cultural Institute in Istanbul, invited the audience to follow her in a tour of the old quarters of the Ottoman capital guided by the 19th-century photographers, mainly Abdullah Frères and Pascal Sebah (*From Family Portraits to Imperial Propaganda: Photography in the Ottoman Empire*). Cătălina Macovei, head of the Etchings Department of the Library of the Romanian Academy, analyzed the way Szathmari used photography as a documentary basis for his lithographs (*From Photography to Photochromation and Oleography*). A poetic essay on the artist's propensity towards picturesque landscapes was presented by Ruxandra Dreptu (*Szathmari, the Painter-Photographer of Remoteness*), while Horia Vladimir Șerbănescu stressed the photographer's interest in martial topics (*Carol Szathmari, Military Photographer*). Ioana Vlasiu made a parallel between the 19th-century artist and a nowadays painter who was inspired by his predecessor's pictures in her paper (*Photography as Meeting-Place of Modernity. Szathmari Revisited by Ion Grigorescu*). Other contributors were Molnar Attila (*Szathmari's Hidden Portrait*), Natalia Bangălă (*A Selection of Pictures from Carol Popp de Szathmari's "Romania" Albums in the Collections of the Library of the Romanian Academy's Prints Cabinet*), Ruxanda Beldiman (*Civil and Ecclesiastic Architecture in*

„Revista istorică”, tom XXIV, 2013, nr. 3–4, p. 371–374

Carol Popp de Szathmari's Photography), Emanuel Bădescu (*Carol Szathmari's Pictures from the Prints Cabinet of the Library of the Romanian Academy*), Lucian Ciupei (*Political Image in Carol Popp de Szathmari's Vision*), Adriana Dumitran (*Advertising Graphic of Carol Szathmari's Photographic Cards*), Robert Ördög (*Auction Prices for Szathmari's Photos*), Alfred Schupler (*Vesess Ferenc, Cluj, 1 September 1832 – Cluj, 3 April 1916*), Adrian Stan (*Photographs from Carol Popp de Szathmari's Studio in the Patrimony of the Prahova County Museum of History and Archaeology*) and Adrian-Silvan Ionescu (*Carol Popp de Szathmari and Ulysse de Marsillac: Two Destinies, One Friendship*). In the first day of the conference the participants were welcomed at the Romanian Academy with an old-times military ceremony staged by the 6th Dorobantzi Association, a re-enacting group in Bucharest clad in the uniforms worn during the Oriental War of 1877–1878, which was documented by Szathmari with both his camera and brushes. At the end of the first day session there was a presentation of the prize winning documentary movie *The Eyewitness* (2002, directed by Gabriel Cobaslian, screenplay and starring Adrian-Silvan Ionescu). To complement the conference, an exhibition entitled *Atelier Szathmari – de la desen la cromolitografie* (Szathmari's Workshop – From Drawing to Chromolithography) was shown in the Theodor Pallady Gallery of the Romanian Academy from 14 to 24 May. Another, more comprehensive retrospective exhibit, entitled *Carol Popp de Szathmari, pictor și fotograf* (Carol Popp de Szathmari, Painter and Photographer) was opened at the Cotroceni National Museum from 10 May to 10 August 2012. One night, the participants were the Cotroceni Museum's guests and enjoyed a private visit of the exhibit. It was a good opportunity for the organizers to offer a special gift to the distinguished guests. That was the *Szathmari's 200th birth anniversary* silver coin minted by the National Bank of Romania in 500 copies, each copy being numbered and sealed in a dark blue velvet case. The case contained also a trilingual, fully-illustrated brochure in which there were given minute details about Szathmari's career and about the coin. The conference was concluded with a guided tour through Szathmari's Bucharest following his steps to different civil and religious monuments he immortalized.

Adrian-Silvan Ionescu
"G. Oprescu" Institute of Art History
adriansilvan@hotmail.com

CONFERINȚA: „CHURCHES AND STATE AUTHORITY / VIOLENCE IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE”

Berlin, Europäische Akademie, 6–7 decembrie 2012

La începutul lunii decembrie 2012 a avut loc la Berlin, la sediul Europäische Akademie, conferința intitulată „Bisericile și autoritatea / violența statală în Europa Centrală și de Est în perioada comunistă”. Organizatorul principal a fost Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde, dar se cuvin amintite și celelalte instituții partenere, care au asigurat o bună desfășurare a manifestării: Imre Kertész Kolleg din Jena (reprezentat prin codirectorii Joachim von Puttkamer și Włodzimierz Borodziej), Asociația de Caritate „Renovabis”, precum și Bundeszentrale für Politische Bildung. Un rol decisiv în cristalizarea conferinței

l-a avut și prof. Thomas Bremer, de la Universitatea din Münster. Manifestarea a fost una bilingvă (cu sesiuni de comunicări atât în germană, cât și în engleză). În germană, titlul conferinței („Kirchen und Staatsgewalt in Mittel- und Osteuropa”) putea fi înșelător, deoarece *Staatsgewalt*, așa cum a arătat și Thomas Bremer, are două accepțiuni: „autoritate statală”, dar și „violență”, cu referire la cea exercitată de puterea politică. Conferința și-a propus să abordeze ambele dimensiuni ale acestui concept, cu privire la relațiile dintre Biserică și stat în a doua jumătate a secolului trecut atât în URSS, cât și în Europa Răsăriteană.

În prima zi a conferinței, Vasilios Makrides – profesor la Universitatea din Erfurt și editor al unui recent volum intitulat *Orthodox Christianity in 21st-Century Greece: The Role of Religion in Culture, Ethnicity, and Politics* – a susținut un discurs-program, constând într-o privire istorică asupra raporturilor dintre stat și Biserică în Europa de-a lungul secolelor, cu sublinierea diferențelor dintre cele două modele: vestic și răsăritean. Vorbind despre situația particulară din perioada comunistă, Vasilios Makrides a insistat asupra personalității scindate care s-a vădit în cazul multor prelați ortodocși din Europa de Est, inclusiv din România; această scindare a însemnat o profundă contradicție între ceea ce au spus, ce au gândit și ce au scris numeroși episcopi și alți înalți demnitari ecleziastici. Conferențiarul a trecut în revistă și tipurile de *simfonie* existente în relația Biserică – stat (simfonie tulburată, simfonie asimetrică etc.), iar apoi prin diferite exemple a căutat să verifice ipoteza potrivit căreia, cu timpul, în lumea ortodoxă s-a inculcat în mod decisiv ideea că Biserica nu trebuie să rămână niciodată singură, de aici decurgând supunerea foarte accentuată față de stat, acomodarea pragmatică, evitarea luptei, a conflictului. În această logică se înscrie cumva și scrisoarea omagială trimisă de patriarhul român Teoctist președintelui Nicolae Ceaușescu în noiembrie 1989 și publicată de presa comunistă în contextul revoluționar din decembrie. Cum era și previzibil, prezentarea a stârnit numeroase discuții, nuanțări și întrebări.

În primele două secțiuni ale conferinței a fost înfățișat modul în care Bisericile Catolică și Ortodoxă au reacționat în fața represiunii (și a diverselor presiuni) în timpul regimului comunist, dar fără o concentrare prioritară asupra persecuțiilor propriu-zise din prima fază (în linii mari, cca 1948–1956). Accentul a căzut mai mult asupra celei de-a doua etape, mai puțin violente, a comunismului (anii 1960–1980). Una dintre intențiile organizatorilor – atinsă, datorită comunicărilor și dezbaterilor – a fost aceea de a se compara în primul rând situația unei singure Biserici în diferite țări (de exemplu, pentru Biserica Ortodoxă: URSS, Bulgaria, România) și, în plan secund, situația catolicismului în raport cu ortodoxia și protestantismul.

Situația Bisericii Catolice a fost abordată de Robert Zurek (pentru Polonia), Peter Morée (Cehoslovacia), András Máté-Toth (Ungaria). O altă secțiune, intitulată „Biserica și politica: rolul Bisericilor în Europa de azi”, avându-i drept conferențieri pe teologul Markus Meckel și pe cardinalul Miroslav Vlk, a întregit în mod fericit discuția amorțată în secțiunea precedentă despre agenda și mai ales interesele Bisericii Catolice în raport cu oficialitățile guvernamentale. Secțiunea privind Biserica Ortodoxă a inclus comunicări despre Bulgaria (Momcil Metodiev), România (subsemnatul) și URSS (Aleksandr Mramornov). Dincolo de similitudini, au existat și diferențe sesizabile, inclusiv în plan legislativ: de pildă, în România, spre deosebire de celelalte țări, Biserica a fost separată în mod explicit doar de școală, nu și de stat.

Ultima secțiune a conferinței s-a intitulat „Cum și-au asumat Bisericile trecutul recent: Politici de rememorare” și a cuprins comunicări despre: Biserica Catolică din Polonia (Adam Szostkiewicz), Biserica Ortodoxă Rusă (Aleksandr Agadjanian) și

Bisericele Protestante (Katharina Kunter). Scriitorul și jurnalistul Adam Szostkiewicz a subliniat faptul că în perioada comunistă a existat martiriu, eroism, cooperare cu statul, dar au existat mai presus de orice *interese*, îndeosebi interesul ierarhiei Bisericii Catolice de a păstra statu-quo-ul, de a prezerva „națiunea catolică”. Biserica a încercat să își legitimeze și să își păstreze poziția în societate pe tot parcursul regimului comunist, numai că după 1975, îndeosebi după 1978 – anul alegerii unui papă polonez (Karol Wojtyła – Ioan Paul al II-lea) – a început să se intereseze manifest și de problematica drepturilor omului, o premisă decisivă a apropierei de intelectuali și de *Solidarnosc*. Dar rememorarea acestui trecut recent de regroupare istorică între intelectuali și Biserică este perturbată de un discurs tot mai naționalist, antiliberal și antimodernist al ierarhiei ecleziastice (o spune pe un ton foarte critic la adresa Bisericii chiar un fost redactor la un jurnal ecleziastic – Adam Szostkiewicz a fost timp de un deceniu colaborator al săptămânalului catolic polonez „Tygodnik Powszechny”).

Aleksandr Agadjanian a vorbit despre o memorie complicată, plină de ambiguități a Bisericii Ruse. Pe de o parte, există o nostalgie pentru secolul al XIX-lea, combinată cu admirația pentru măreția națională din timpurile Rusiei țariste, pe de altă parte, o asumare a Sergianismului (în sensul de: înțelegere a Bisericii cu statul, chiar cu prețul unor grave concesiuni dogmatice pentru a evita persecuția), ca soluție, ca alegere a „răului mai mic”. Foarte comentat a fost acordul „de iertare reciprocă” semnat în august 2012 de patriarhul ortodox Kiril al Rusiei și de arhiepiscopul catolic polonez Jozef Michalik, în fapt un apel către credincioșii ambelor Biserici în care li se solicita „să ierte celuilalt popor nedreptățile și relele din trecut”, ca prim pas spre reclădirea încrederii reciproce – „element necesar pentru o comunitate religioasă trainică și pentru o deplină împăcare între popoare”. În final, Katharina Kunter a analizat modul în care diferitele Biserici Protestante se raportează la concesiile din perioada totalitară și dictatorială. Comunicarea sa (mai ales afirmația că „protestanții au fost principalii perdanți ai postcomunismului”) a generat multe discuții în contradictoriu.

„Churches and State Authority / Violence in Central and Eastern Europe” a fost o conferință foarte animată, iar lucrările sale vor fi probabil reunite într-un volum colectiv.

Cristian Vasile
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
cristivasile2002@yahoo.com

NOTE ȘI RECENZII

* *Palatul Bibliotecii Sfântului Sinod. Istorie și actualitate. 1912–2012*, coord. POLICARP CHIȚULESCU, Edit. Basilica, București, 2012, 156 p.

Între monumentele arhitecturale bucureștene de la începutul secolului XX, Palatul Bibliotecii Sfântului Sinod ocupă un loc aparte, prin frumusețea și importanța sa. Amplasată în incinta Mănăstirii Antim, clădirea a fost construită în anii 1910–1912, în stil neoromânesc, după planurile arhitectului Nicolae C. Mihaescu, asistat de Mihai Nicolescu și Petre Antonescu, formați la școala lui Ion Mincu. În 2012, la sărbătorirea unui veac de existență, a fost lansată cartea *Palatul Bibliotecii Sfântului Sinod. Istorie și actualitate. 1912–2012*, coordonată de arhim. dr. Policarp Chițulescu, directorul Bibliotecii Sfântului Sinod.

Apărută în ediție bilingvă (română-engleză) și într-o formă grafică deosebită, lucrarea prezintă, în capitole separate, istoricul clădirii, interiorul, pictura, translația sa, în 1985, precum și starea sa actuală. Aflăm, astfel, că palatul a fost ridicat la inițiativa episcopului de Argeș, Gherasim Timuș, cu sprijinul mitropolitului primat din acea vreme, Atanasie Mironescu, și cu implicarea ministrului Cultelor, Spiru Haret, clădirea având ca scop principal găzduirea întrunirilor ținute de Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, care nu avea un sediu permanent la acea dată, ulterior palatul adăpostind și muzeul, biblioteca, arhiva și cancelaria Sfântului Sinod. Aceste momente importante din istoria clădirii, care sunt evocate în partea întâi a lucrării, sunt însoțite de documente de arhivă, unele redată în facsimil, precum și de imagini cu etapele construirii clădirii și cu planurile arhitecturale. De pildă, este redat integral și în facsimil actul din 12 mai 1910, de punere a pietrei de temelie a palatului, ceremonie la care au asistat numeroase personalități ale timpului, în frunte cu mitropolitul Atanasie Mironescu. Momentul este marcat și prin expunerea unei fotografii cu ceremonia din acea zi și prin redarea cuvântării rostite de mitropolitul primat, cu acea ocazie. Astfel, prin combinarea celor trei tipuri de izvoare istorice, avem pus în lumină, într-o manieră elegantă, unul din momentele importante din istoria construirii palatului, iar folosirea surselor istorice, comentarea și coroborarea acestora dau dovadă despre calitatea științifică a redactării lucrării.

Într-un capitol separat, este prezentat interiorul clădirii, cu detalii de arhitectură și cu enumerarea principalelor încăperi, construite prin simetrie, în cele patru părți ale holului central, care este din marmură și împodobit cu coloane. Bine-venite sunt, în acest context, punctarea rolului sălilor interioare, în trecut, dar și în prezent, precum și menționarea câtorva dintre evenimentele cele mai importante care s-au derulat în această incintă. De exemplu, aflăm că în sala de întruniri a Sfântului Sinod s-a ținut ședința din 4 februarie 1925, în care s-a propus și s-a votat, de către ierarhi, ridicarea Bisericii Ortodoxe Autocefale Române la rang de patriarhie. Sunt anexate aici și fotografii cu membrii Sfântului Sinod, în diferite ședințe de lucru, din anii 1915 sau 1920. De asemenea sunt incluse imagini cu sălile interioare, așa cum arătau ele de-a lungul timpului, după diverse amenajări, precum cea din 1960 sau cea recentă, din anii 2010–2012.

„Revista istorică”, tom XXIV, 2013, nr. 3–4, p. 375–400

Pictura interioară este analizată separat, într-un capitol aparte, împodobit cu imagini după scenele existente, dar și cu facsimile ale unor acte semnate de cei implicați în lucrările de pictură, între aceștia evidențiindu-se mai ales Olga Greceanu, care a lucrat aici în mai multe etape, în anii 1932, 1960 și 1965. Sunt prezentate apoi și câteva imagini cu personalități care au vizitat palatul de-a lungul timpului și cu ședințe solemne desfășurate aici, pentru ca apoi să se amintească, într-un alt capitol, despre translarea clădirii, din anul 1985, act care a salvat-o de la demolare. Un ultim capitol este dedicat palatului în prezent, fiind amintite, pe de o parte, renovările și îmbunătățirile aduse edificiului în ultima perioadă și, pe de altă parte, diversele manifestări științifice ținute aici, în condițiile în care biblioteca sinodală adăpostește o impresionantă colecție de manuscrise medievale și moderne, precum și tipărituri, românești și străine, colecție valorificată în ultimii ani prin publicarea unor lucrări¹ de prezentare a acestora.

Lucrarea oferă publicului informații inedite și valoroase, preluate în marea lor majoritate din documente de arhivă, motiv pentru care o semnalăm cu bucurie, ca pe o importantă apariție editorială.

Oana-Mădălina Popescu
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
oanapoem@yahoo.com

**Ritual, Images and Daily Life. The Medieval Perspective*, ed. GERHARD JARITZ, Lit Verlag, Zürich, Berlin, 2012, 248 p.

Toate cele trei teme alăturate în titlul acestei culegeri de studii au format obiectul unor numeroase lucrări începând cu deceniul al șaptelea al secolului trecut. A trecut destul timp și s-a acumulat destulă experiență, încât problemele de ordin conceptual și metodologic să atragă atenția acelor cercetători care, fie din câmpul istoriei sociale, fie din acela al studiilor culturale, își doresc să reflecteze în chip sistematic asupra lor. Această preocupare era cu atât mai legitimă cu cât conexiunile și contextele în care temele se situau nu ușurau deloc delimitarea unei arii specifice și a unor instrumente particulare de analiză. Multă vreme plasate sub hegemonia structuralismului sau a ceremonialismului, studiile privitoare la ritual au accentuat caracterul lor performativ, de rutină și repetitivitate a unor modele prestabilite. De la Peter Brown la Richard Trexler, de la Jacques Le Goff la Hans-Werner Goetz, conceptul de ritual a revoluționat întreaga noastră viziune asupra trecutului, nu numai asupra perioadei medievale. După acest entuziasm aproape unanim, a urmat avertismentul lui Philippe Buc, Natalie Zemon Davis și al altor medievști asupra pericolului reprezentat de modelele de analiză venite dinspre științele sociale, în special din antropologie, în studiile medievale. Principala problemă a acestor abordări este aceea foucauldiană a paradigmei: studiile dedicate ritualurilor politice și religioase medievale continuă să folosească sursele medievale în interpretări unidimensionale, care privilegiază componenta socială a religiei, în loc să le „citească” în contextele narative complexe care le-au produs și în cadrele lor epistemologice.

¹ Policarp Chițulescu, *Manuscrise din Biblioteca Sfântului Sinod*, București, 2008; idem, *Tipărituri din Țara Românească din Biblioteca Sfântului Sinod*, București, 2009; idem, *Cărți din bibliotecile medievale românești păstrate în Biblioteca Sfântului Sinod*, București, 2011.

La rândul lor, studiile culturale ale imaginii au parcurs diverse faze la fel de formale, în care hermeneutica fenomenologică a înlocuit filiația genealogică, pentru ca mai apoi funcționalismul să conecteze imaginea la contextul cultural în care a fost produsă și percepută. Studiarea ritualurilor și imaginilor medievale în contextul vieții cotidiene reprezintă cu adevărat noutatea de perspectivă, propusă de contributorii la acest volum coordonat de profesorul Gerhard Jaritz de la departamentul de Studii Medievale de la CEU (Budapesta). Aceștia fac parte dintr-un grup interdisciplinar născut în cadrul *Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit* al Academiei de Științe din Austria (Grupul Krems08), majoritatea fiind originari din Europa Centrală și de Est. Grupul s-a reunit în jurul celor trei teme medievale (ritual, imagine și viață cotidiană), dar mizele reflecției trec dincolo de acestea: ce înțelegem cu adevărat prin interdisciplinaritate și ce se ascunde, ca metodă, îndărătul acestui principiu atât de des invocat în ultimele decenii, devenit, cum scrie unul din membrii grupului, aproape o ideologie vagă? Cu ce profit continuăm să explorăm lumea vizuală medievală, dacă vom apela la discipline noi cum ar fi științele cognitive sau teoriile comunicării? Cum operăm cu sursele în epoca digitală? Este posibil ca imagini arhicunoscute să mai poată să ascundă sensuri noi sau este nevoie de bănci de date, din ce în ce mai sofisticate, pentru a elabora studii cu adevărat inovative?

Aceste probleme sunt enunțate în două studii, cu o pronunțată ambiție teoretică, care deschid și închid volumul. Ambele îi aparțin lui Staale Sinding-Larsen, *Working with Pictures in Elaborated Systems* (p. 7–47) și *Dynamic in the Wake of Krems08* (p. 231–238). Celelalte studii ating, în proporții diferite, toate cele trei teme. Cercetătoarea rusă Svetlana Luchitskaya analizează încoronarea regilor latini ai Ierusalimului, în manuscrisele iluminate, în cronistica cruciată medievală și în legislație, în scopul degajării reprezentărilor puterii. În chip evident, dimensiunea vieții cotidiene lipsește cu totul, ritualul politic fiind, în sensul clasic al termenului, unul de natură evenimentială. Alte studii provoacă lectorul la o abordare originală a unor opere artistice relativ notorii, care au acumulat, de-a lungul timpului, o bogată exegeză. Joan A. Holladay examinează impactul asupra publicului al unei compoziții arhitecturale imaginate de regele Franței, Filip al IV-lea, marea sală din palatul regal de la Paris, decorată cu 41 de statui (*Kings, Notaries and Merchants. Audience and Image in the Grand' Salle of the Palace at Paris*, p. 75–93). Altarul din Ghent al lui Jan van Eyck și opera lui Nicolaus Cusanus sunt puse în relație, în studiul lui Inigo Bocken, cu revoluția produsă de experiența individuală de relaționare cu divinul, numită *devotio moderna*. Tot de la sfârșitul secolului al XV-lea datează și numeroasele portrete-pereche pictate în spațiul german de Lucas Cranach, Hans Mielich, Christoph Amberger, Albrecht Dürer, obiect al unui examen comparativ. În studiul său, *Ehe-Paar-Bilder*, Elisabeth Vavra descoperă că, în ciuda încercărilor de a le individualiza, aceste portrete urmează modele aproape rituale: au o dimensiune interactivă, una a obișnuitului, alta care le integrează în grupul lor social sau de putere și, nu în cele din urmă, o dimensiune simbolică, marcată prin diversele obiecte purtate (unelte de scris, carte, floare, eșarfă etc.). Volumul conține și un studiu care are ca temă arta transilvăneană medievală, semnat de Maria Crăciun. Obiectivul cercetării a fost practica devoțională marianică în lumea laicului transilvănean, în reprezentările iconografice de pe altarele săsești de la sfârșitul Evului Mediu (*Ora pro nobis, sancta Dei genitrix: Prayers and Gestures in Late Medieval Transylvania*). În chip clar, abordarea Mariei Crăciun se încadrează cel mai bine în perspectiva propusă de Gerhard Jaritz. Dosarul pe care îl alcătuiește pornește de la funcția gesturilor rituale, în raport cu imaginea și cuvântul, în inducerea și difuzarea practicilor devoționale cotidiene, cum ar fi rugăciunea. Ancheta Mariei Crăciun stabilește cu precizie rolul ordinilor

cerșetore, în special al franciscanilor, în difuzarea practicilor devoționale marianice private în mediul urban, prin doi vectori: imaginea și educația prin intermediul textelor de meditație și rugăciune.

Volumul mai conține alte abordări legate de cultura medievală iudaică și respectiv budistă, precum și două studii închinare legăturii dintre muzica polifonică medievală și imagine, semnate de Nancy van Deusen și Alexander Makhov, ceea ce lărgeste considerabil aria culturală supusă discuției, facilitând modelarea tiparelor comportamentelor rituale și ale reprezentărilor vizuale.

Violeta Barbu
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
violeta_barbu_ni@yahoo.com

✱✱ *Social Change in the Habsburg Monarchy / Les transformations de la société dans la monarchie des Habsbourg: l'époque des Lumières*, ed. HARALD HEPPNER, PETER URBANITSCH, RENATE ZEDINGER, Dr. Dieter Winkler Verlag, Bochum, 2011, 298 p.

Volumul privind istoria socială a monarhiei habsburgice în veacul al XVIII-lea aduce o serie de contribuții punctuale care reușesc împreună să ofere o perspectivă largă, atât geografic, cât și tematic, asupra unor aspecte-cheie din istoria Europei Centrale. Introducerea scrisă de Harald Heppner este un preambul bine încheiat al problematicii abordate în volum. Schimbările sociale trebuie văzute în dinamica lor locală, deși cele mai multe dintre ele au fost efectul reformelor sociale, economice și administrative inițiate de curtea de la Viena.

Primul grupaj se intitulează „Diversitate și unitate în monarhia habsburgică”. Peter Teibenbacher, în studiul *Comitatul Stiria în secolul al XVIII-lea: procese și structuri socio-demografice*, discută diferențele geografice, culturale și administrative dintre nordul și sudul comitatului, diferențe care au influențat decisiv și structura demografică a regiunii. În nordul locuit de fermieri, definit printr-o structură socială ierarhizată și interdicții privind căsătoria anumitor categorii sociale, autorul constată o slabă creștere a populației și o rată ridicată a copiilor ilegiti. Dimpotrivă, sudul agricol și viticol a cunoscut o creștere demografică semnificativă, iar celibatul și copiii ilegiti se regăsesc într-o proporție mult mai mică.

Helma de Smedt abordează chestiunea Țărilor de Jos după ce au intrat în posesia Habsburgilor austrieci în 1713. „Locuind împreună separat” este expresia care surprinde exact relația dintre provincia nou integrată în imperiu și curtea de la Viena. Împărații au dus o politică oscilantă în acest teritoriu: de pildă, Carol al VI-lea a închis profitabila companie comercială Ost End la presiunea rivalilor englezi și olandezi doar din dorința de a-și asigura o succesiune pașnică. Încercările austriece de reformă s-au lovit de vechile tradiții, cutume, privilegii ale diferitelor corporații din provinciile flamande. Cu toate acestea, măsurile luate sub domnia Mariei Tereza pentru stimularea economiei și comerțului au dat rezultate în orașe, iar vechile și imensele datorii de stat au fost plătite. Reversul medaliei a fost acela că în zonele rurale creșterea demografică a dus la fragmentarea proprietăților agricole și la pauperizarea populației.

La celălalt capăt al imperiului, o altă provincie nou anexată ridica un set diferit de probleme administrației habsburgice: Galiția. Svjatoslav Pacholkiv discută *Implicațiile sociale ale încorporării Galiției în Imperiul Habsburgic* prin intermediul „intențiilor și instrumentelor” administrației centrale de a reduce influența politică a „szlachtei” și a clerului romano-catolic. O redefinire a statutului de nobil a redus ponderea clasei nobiliare recunoscute oficial, în vreme ce marii aristocrați, cu proprietăți și în alte state, au devenit supuși cu dublă subordonare, dar și-au pierdut mult din importanța politică și juridică, în special în urma reformelor iozefine. Clerul greco-catolic a fost sprijinit de administrația centrală pentru ridicarea nivelului de școlarizare și alfabetizare. Țăranii iobagi de pe marile domenii nobiliare au beneficiat de pe urma măsurilor privind îmbunătățirea statutului lor juridic în raport cu nobilii. Numeroasa comunitate de evrei din Galiția și-a pierdut organizarea juridică și fiscală autonomă (*qahal*), aceștia fiind integrați în sistemul de taxare al imperiului, dar edictul de toleranță din 1789 le-a conferit dreptul la autonomie religioasă.

Efectele sociale și culturale ale integrării Bucovinei în monarhia habsburgică sunt trecute în revistă în studiul lui Mihai-Ștefan Ceaușu. Acestea sunt evaluate ca fiind în mare parte pozitive de către autor: clarificarea ierarhiilor sociale, în special în cazul nobilimii și aristocrației, îmbunătățirea statutului juridic și economic al țăranilor, eforturile de școlarizare a populației rurale, atragerea în orașe a persoanelor cu calificări profesionale care au impulsat producția locală, creșterea demografică.

János Kalmár surprinde schimbarea de paradigmă a ideii naționale la maghiari, care încep să identifice apartenența la națiunea maghiară cu limba maternă. Reacțiile la edictul de limbă al lui Iosif al II-lea au clarificat argumentele și au cristalizat noile idei, atât la nivelul intelectualilor, cât și al nobilimii de mijloc. Într-o abordare similară, Eduard Maur discută formarea conștiinței naționale cehe prin redescoperirea trecutului medieval al statului ceh și a Boemiei independente pre-habsburgice. Apartenența limbii cehe la familia de limbi slave a devenit un element important în definirea națiunii cehe față de cea germană.

A doua secțiune are ca temă „Populația – exemple ale schimbării sociale”. Franz Szabo reconstituie cariera lui Anton Kaunitz, consilier imperial și de stat. Provenit dintr-o distinsă familie aflată de generații în serviciul Habsburgilor, Kaunitz a reușit să își pună propria amprentă asupra politicii imperiale.

Dinamica relațiilor politice dintre curtea imperială și stări este analizată de Ivo Cerman în lumina disputei generate de reformele iozefine. Stările și-au definit propriul discurs privind binele comun și relația dintre monarh și stat. *Cariere de funcționari în serviciul Habsburgilor* este un studiu propus de Renate Zedinger prin care autoarea demonstrează modul în care funcțiile administrative s-au profesionalizat în vremea lui Carol al VI-lea și a Mariei Tereza, luând ca exemplu și cariera lui Samuel von Brukenthal, model de reușită profesională a unui non-catolic.

Olga Katsiardi-Hering și Maria A. Stassinopoulou prezintă felul în care s-a modificat statutul juridic al grecilor din Imperiul Otoman în diferite orașe ale imperiului, printre care și Sibiu și Brașov. La sfârșitul veacului al XVIII-lea s-a intensificat și activitatea culturală a grecilor, prin publicarea de cărți și înființarea unei rețele de profesioniști ai culturii (publiciști, profesori, preoți). Portul Trieste a jucat un rol crucial în dezvoltarea comerțului internațional, iar condițiile legale au oferit imigranților greci și mai ales evrei oportunitatea de a se stabili în oraș fără constrângeri. Anna Millo urmărește în studiul său despre „formarea noii burghezii în Trieste” modul în care libertatea religioasă și stimularea comerțului au atras grupuri mari de negustori alogeni, care au întemeiat bănci și case de comerț și asigurări. Werner Drobesh trasează „cariere tipice ale industriașilor în epoca luminilor” pe baza câtorva exemple de antreprenoriat de succes, în special în industria

textilă și a bunurilor de consum. Cele câteva încercări ale marilor aristocrați de a construi fabrici și companii au eșuat din lipsa de viziune și înțelegere a pieței, dar au reprezentat un prim pas important în industrializarea imperiului. Expansiunea industrială care a început în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea s-a datorat și implicării în investiții a burgheziei.

A treia secțiune a volumului tratează „schimbări sociale în cultură”. Olga Khavanova abordează chestiunea „oamenilor de litere” și a erudiției în secolul Luminilor. Efectele reformelor tereziene și iozefine în crearea rețelei de școli în Ungaria sunt analizate de Eva Kowalská. Christine Pollerus explică atitudinile iluministe față de muzică și cunoașterea acesteia.

Pragmatismul și flexibilitatea autorităților în abordarea reformelor și a administrării unui imperiu atât de compozit sunt evidente în toate studiile. Cei mai mulți autori au comparat evoluțiile din Europa Centrală cu tendințele demografice europene (P. Teibenbacher) și cu procesele similare din vestul continentului (R. Zedinger, W. Drobesh). Volumul reprezintă o contribuție semnificativă la cunoașterea realităților sociale din diferitele provincii ale Imperiului Habsburgic, în special a diferențelor dintre teritoriile ereditare ale Casei de Austria și cele nou anexate în veacul al XVIII-lea.

Mária Pakucs-Willcocks

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București

mpakucs@yahoo.com

✱✱ *Zwei Sonnen am Goldenen Horn? Kaiserliche und patriarchale Macht im Byzantinischen Mittelalter*, ed. MICHAEL GRÜNBART, LUTZ RICKELT, MARTIN MARKO VUČETIĆ, vol. I, Lit. Verlag, Berlin, Münster, Wien, Zürich, London, 2011, XX + 208 p. (Byzantinische Studien und Texte, 3)

Una dintre realitățile esențiale ale structurii politice a Imperiului Bizantin, raportul dintre puterea împăratului și cea a patriarhului – temă majoră, dar încă foarte lacunar tratată în trecut, îndeosebi ocazional și marginal –, găsește în culegerea de studii cuprinse în volumul de față un început de cercetare sistematică, oferind perspectiva încheșurii temei într-o monografie larg cuprinzătoare. Constatând lacuna cercetărilor în acest domeniu de interes primordial pentru istoria politică a societății bizantine, inițiatorii lucrării l-au situat în centrul unui colocviu închinat raporturilor împărat-patriarh la Bizanț de-a lungul timpurilor, dezbateri științifice în cursul căreia au fost tratate momente specifice ale evoluției puterii la nivelul cel mai înalt al societății bizantine. Este o inițiativă remarcabilă, care pare a fi doar un început, ale cărui rezultate le prezentăm în rândurile de mai jos. În centrul atenției dezbaterii s-au aflat funcția patriarhului și „capacitatea acestuia de a se afirma în raport cu împăratul”, așadar de a deveni un factor de decizie și domeniile în care se întâmpla acest lucru.

Textul introductiv, nesemnlat, intitulat *Prolog*, explică titlul cărții, *Doi sori la Cornul de Aur? Putere imperială și putere patriarhală în Evul Mediu bizantin*, dedus din locul și funcția simbolică a soarelui – sursă de lumină și putere – în imagologia, însemnele oficiale și retorica Imperiului Roman târziu – începând cu vremea lui Constantin, fondatorul Bizanțului. Dacă în cazul puterii imperiale utilizarea simbolului solar e frecvent constatată, nu în ultimul rând prin apelul la tradiția vetero-testamentară, Patriarhia, în schimb, nu a utilizat în favoarea ei simbolul soarelui, lacună explicabilă, poate, prin absența unor mărturii figurate și arheologice.

Funcția de mijlocitor politic a patriarhului din Constantinopol – *mesites* – se află în centrul contribuției semnate de Alexandru Anca, *Der Patriarch als Vermittler* (p. 1–13). Studiul are ca temă centrală semnificația testamentară a funcției de intermediar asumată de Mântuitor între om și Dumnezeu. În ciuda aplicațiilor multiple ale medierii cuprinse în termenul de *mesites*, autorul consideră că cea referitoare la patriarh derivă din cea religioasă și că ea asigură un caracter sacru rolului său lumesc; urmează un șir de exemple referitoare la vremea ultimei dinastii, cea a Paleologilor.

Michael Grünbart, *Das Zünglein an der Waage? Zur politischen Funktion des Patriarchen in Byzanz: der Fall des Theodosios Boradiotes* (p. 15–29), discută, pornind de la un caz special, rolul politic al patriarhului de Constantinopol nu numai la înfăptuirea ceremonialului de curte, modalitate de legitimare a puterii, ci și efectiv în viața politică, cu deosebire atunci când avea loc o schimbare de împărat sau în cazul încercărilor de uzurpare a puterii supreme și de răsturnare a acesteia. Nu puțin contribuia la această participare la conducerea imperiului capacitatea de a influența populația prin mijlocirea clerului și a prestigiului acestuia în rândurile credincioșilor. De altminteri, „binecuvântarea de către patriarh și actul încoronării de către același constituiau condiții *sine qua non* pentru recunoașterea finală”. În lumina acestor considerații, autorul discută – îndeosebi pe baza informațiilor culese din opera lui Niketas Choniates – cazul lui Theodosios Boradiotes, ales patriarh în 1179, demnitate deținută până în anul 1182. Informațiile citate de autor menționează influența puternică exercitată de patriarh asupra împăratului Manuel Comnenul în probleme precum ostilitatea față de religia islamică, pe care conducătorul statului dorea să o modereze, din considerente politice, desigur, sau pentru îngrădirea puternicelor înclinații astrologice ale acestuia, puțin agreeate de conducătorul bisericii ortodoxe. Influența patriarhului a sporit încă după moartea lui Manuel Comnenul, îndeosebi în cursul luptelor pentru putere desfășurate între succesorii potențiali ai acestuia. Interes deosebit pentru tema centrală a colocviului prezintă discuția cu privire la *înscenarea* raportului între cele două puteri în descrierea întâlnirilor între patriarh și împărat.

Cu textul semnat de Ernst-Dieter Hehl, *Sonne und Mond im Westen? Das Papsttum und das westliche Kaisertum* (p. 31–51), investigația asupra raportului dintre cele două puteri supreme în lumea creștină se deplasează în apusul Europei, în lumea catolică. Departe de tradiția imperial-autocrată instaurată la Bizanț de fondatorul Constantinopolului, care, potrivit unei caracterizări remarcabile, „a creat imperiul creștin și a făcut biserica imperială”, Roma papală a fost scutită de vecinătatea cu puterea imperială, cu imperiul restaurat în anul 800, din inițiativa sau cu conivența papalității. De puterea imperială din Bizanț, papalitatea era ferită nu numai prin distanța care separa cele două centre ale creștinătății, ci și prin afirmarea categorică a independenței bisericii romane, statuată limpede în cuprinsul unui act celebru – de fapt un fals notoriu –, *Pseudo-donația lui Constantin*, care ar fi lăsat Roma în proprietatea papilor, succesori ai Sfântului Petru. Această situație privilegiată, susținută și cu ficțiuni istorice, s-a răsfrânt și la nivelul cel mai înalt în lumea occidentală, catolică, în care, spre deosebire de cea bizantină, raportul e corect exprimat prin formula *Papi și împărați* – titlul unui curs editat al lui Nicolae Iorga – și nu invers precum la Bizanț. Este o constatare fundamentală, larg exemplificată de autor cu diverse episoade ale raporturilor dintre papalitate și imperiul romano-germanic.

Ralph-Johannes Lilie, în studiul *Legibus solutus? Kaiser und Patriarch im Konfliktfall* (p. 53–64), după ce constată rolul decisiv al bisericii și îndeosebi al Patriarhiei în refuzul acceptării Unirii cu Roma, soluție susținută de împărați în scopul salvării Bizanțului de primejdia otomană, analizează raporturile dintre cele două puteri în special în

chestiuni legate de viața intimă și conjugală a titularilor funcției politice supreme. În această privință, patriarhii au intervenit în temeiul prevederilor dreptului canonic, uneori cu severitate, alteori cu pragmatism, *oikonomia*. Rareori – constată autorul – au recurs patriarhii la soluții extreme, la acte de forță pentru a „corecta” comportamentul împăraților. Studiul se încheie cu constatarea potrivit căreia „desigur, conflictele între împărați și patriarhi au fost rare”, aceasta nu în ultimul rând pentru că împărații știau să promoveze pe scaunul patriarhal persoane de încredere și pentru că dispuneau de poziții de forță superioare. Au fost rare cazurile în care divergențele de opțiuni au evoluat până la soluții brutale, suprimarea fizică.

Marina Lukaki, *L'image littéraire du patriarche de Constantinople chez les rhéteurs byzantins* (p. 65–78), pornind de la textele paulinice, fundamentale în această privință, și de la exegeții lor ulterioare, reconstituie modelul păstorului bisericesc ideal. În Bizanțul timpuriu, panegiricele ierarhilor bisericești în viață sunt puțin numeroase, spre deosebire de cele dedicate ierarhilor decedați. Analiza textelor conservate revelează similitudinea dintre aceste panegirice și viețile de sfinți. O înnoire a genului se constată în secolul al X-lea, ilustrată de elogiul închinat patriarhului Nikolaos I Mystikos de retorul curții imperiale, Arethas, mitropolit al Cezareei; semnificativ pentru raporturile de putere, elogiul patriarhului conține numeroase referințe nu mai puțin laudative la adresa împăratului Leon al VI-lea. „Cu acest discurs, Arethas, poate chiar fără să-și dea seama, a inaugurat în secolul al X-lea elogiul patriarhului în scaun, a cărui intronizare e considerată o sărbătoare, ca și cea a împăratului, cu o deosebire însemnată: alegerea patriarhului e înfăptuită de împărat.” O largire semnificativă a conținutului genului se constată în secolul al XII-lea, „când elogiul patriarhului în funcție devine o obișnuință foarte răspândită în timpul Comnenilor și al Anghelilor”. Acum, elogiul patriarhului se instituționalizează, fiind cu regularitate rostit în *Sâmbăta lui Lazăr*; tot acum, alegerea unui nou patriarh devine deseori prilejul susținerii unor panegirice în capitala imperiului. Pe baza textelor mai numeroase din această vreme sunt expuse locurile comune, anume principalele însușiri și meritele fundamentale atribuite patriarhilor.

Ekaterini Mitsiou, *Interaktion zwischen Kaiser und Patriarch im Spiegel des Patriarchatsregisters von Konstantinopel* (p. 79–96), readuce în discuție problema naturii și a raportului de putere împărat-patriarh, raport simbolizat de formula celor „doi sori”. Hierocrație sau cezaropapism e alternativa între termenii căreia oscilează interpretările istoricilor, discutate în cea dintâi subdiviziune a articolului. Sunt analizate, pe baza registrului patriarhal, poziția predominantă a împăratului în raport cu biserica, precum și funcția acestuia de ocrotitor și sprijinitor pe plan material al instituțiilor bisericești. Se constată însă și tendința bisericii de a limita imixtiunea puterii imperiale și de a salva cât mai mult din autonomia proprie, cu specială privire la organizarea ierarhiei instituționale. Nu lipsesc însă și în secolele al XIV-lea și al XV-lea intervenții imperiale în apărarea „dreptei credințe”, criticate în scrierile unora dintre membrii clerului. Biserica, la rândul ei, și-a menținut rostul de legitimator a puterii împăraților. Puterea ei a sporit pe măsura declinului puterii imperiale, îndeosebi în secolul al XV-lea. Interacțiunea acestor două forțe și tendințe a alcătuit aspectul dominant al istoriei politice a Bizanțului în faza ultimă a existenței sale.

Lutz Rickelt, în articolul *Die Exkommunikation Michaels VIII. Palaiologos durch den Patriarchen Arsenios* (p. 97–125), discută, pe baza unui caz celebru, evoluția raporturilor dintre puterea imperială și cea a patriarhului în vremea dinastiei Paleologilor, în care tensiunea dintre cele două puteri a sporit considerabil în funcție de problema raporturilor cu Occidentul latin și a formulei *unirii* preconizate și intens negociate între cele două biserici. În centrul studiului se află excomunicarea împăratului Mihail al VIII-lea

Paleologul (1259–1282) de patriarhul Arsenios (1254–1260/1261–1265), care, pe temeiul autorității politice revendicate, i-a cerut împăratului să abdice, condiție pentru ridicarea excomunicării la care îl supusese. Pornind de la acest conflict, autorul examinează rolul patriarhului în conducerea imperiului – în acest stadiu al evoluției vieții politice la Bizanț –, participarea sa la gestiunea finanțelor imperiale, manifestările de subordonare a împăratului față de patriarh în stadiul inițial al raporturilor lor. O analiză aparte e rezervată funcției de *strator* îndeplinită de împăratul pedestru pe lângă patriarhul călare, întemeiată pe o tradiție testamentară. Autorul exclude însă îndeplinirea acestei ceremonii de către împărat, dată fiind întreaga tradiție a puterii imperiale la Bizanț; el admite cel mult înfăptuirea ei de Mihail Paleologul în calitate sa de demnitar înainte de înscăunarea în domnie. E cercetată în continuare evoluția conflictului dintre împărat și patriarh, de la învinuirea adresată celui din urmă de a fi încercat să-l detroneze pe cel dintâi până la înlăturarea din scaun a lui Arsenios. Studiul e bogat în informații importante cu privire la contradicțiile de interes între cele două puteri teoretic concepute a coopera spre binele imperiului.

Meredith L.D. Riedel, *The Sacrality of a Sovereign: Leo VI and Politics in Middle Byzantium* (p. 127–135), prezintă cazul excepțional al împăratului supranumit „cel înțelept” (886–912), care și-a afirmat personalitatea pe multiple planuri – om politic, teolog, predicator, scriitor prolific, legiuitor, teoretician militar etc. Între scrierile sale un loc de frunte a acordat el însuși tratatului de artă militară *Taktika*, destinat să-i îndrume pe comandanții bizantini îndeosebi în luptele cu musulmanii, de la care a preluat ideea de război sfânt, *djihad*. În viziunea împăratului, succesul sperat și realizat al oștilor bizantine era rezultatul îmbinării credinței cu stăpânirea artei militare. „Orice angajare militară ar trebui să înceapă și să se încheie cu o rugăciune, după cum procedează și cartea sa.” Comandantul și ostașii trebuie să fie – susține împăratul teoretician militar – „modele de pietate și virtute creștină”.

Klaus-Peter Todt, *Zwischen Kaiser und ökumenischem Patriarchen: die Rolle der griechisch-orthodoxen Patriarchen von Antiocheia in den politischen und kirchlichen Auseinandersetzungen des 11.–13. Jh. in Byzanz* (p. 137–176), urmărește evoluția raportului dintre Patriarhia din Constantinopol și cea din Antiohia, de veche tradiție și cu influență puternică în însuși centrul de putere al imperiului. Readusă în spațiul bizantin în anul 969, Antiohia și în primul rând Patriarhia antiohiană și-au reluat inevitabil statutul de centru de influență însemnat în imperiu. Unul dintre factorii cei mai semnificativi ai raporturilor dintre Antiohia, puterea imperială și cea a Patriarhiei din Constantinopol s-a manifestat cu prilejul alegerii noilor patriarhi din metropola siriană, eveniment larg discutat de autor; teren de concurență între cele două centre ale lumii bizantine a oferit și rivalitatea pentru influență asupra episcopatelor din Asia Mică revendicate de Antiohia. Atenție specială acordă studiul atitudinii patriarhilor din Antiohia față de conflictul dintre împăratul Vasile al II-lea și uzurpatorii Bardas Skleros și Bardas Phokas (976–996).

Martin Marko Vučetić, *Eskalierende Konflikte. Gewalt byzantinischer Kaiser gegen konstantinopolitanische Patriarchen im achten Jahrhundert* (p. 177–207), prezintă trei conflicte între împărați și patriarhi din secolul al VIII-lea: împăratul Justinian al II-lea *versus* patriarhul Kalinikos I (705–706); împăratul Constantin al V-lea *versus* patriarhul Anastasios (743); împăratul Constantin al V-lea *versus* patriarhul Constantin al II-lea (767). Aceste conflicte, desfășurate în vremea polemicii majore a iconoclasmului, s-au manifestat prin acte de violență, care însă au avut sens unic, de la împărați la patriarhi. Ele nu aveau să mai cunoască în viitor asemenea forme. În cele din urmă, această înfruntare avea să slăbească în oarecare măsură puterea imperială, confruntată în perioada următoare cu patriarhi proveniți din rândurile monahilor, care duseseră greul luptei împotriva iconoclasmului.

În ansamblu, lucrarea aduce precizări însemnate privind istoria raporturilor imperiu-biserică în Imperiul Bizantin, clarificări episodice, dar care, continuate cu perseverență, vor îngădui reconstituirea în ansamblu a acestui aspect esențial al istoriei bizantine. E așteptat cu interes al doilea volum al actelor acestui colocviu, referitor la epoca târzie a Imperiului Bizantin, cu lămuriri care ar putea contribui și la înțelegerea mai exactă și a istoriei timpurii a statelor românești.

Șerban Papacostea
Academia Română
serbanpapacostea@gmail.com

LAVINIA BETEA, CRISTINA DIAC, FLORIN-RĂZVAN MIHAI, ILARION ȚIU,
Lungul drum spre nicăieri. Germanii din România deportați în URSS, Edit.
Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2012, 306 p.

Cartea consemnează dramele personale ale germanilor din România deportați în URSS începând cu 1945. Primele deportări din România au început la 10 ianuarie 1945, când au fost ridicate 2.000 de persoane din București, în pofida protestelor liderilor comunității germane, ale prim-ministrului Nicolae Rădescu și ale președintelui PNL, Dinu Brătianu (p. 13).

Amintirile celor intervievați construiesc un tablou al condițiilor de trai și de muncă ale celor deportați și nu mai puțin un cadru al vieții lor după repatriere. Este o cronică a unor destine schimbate în mod radical de momentul deportării: familii destrămate, vieți dezrădăcinate.

Citind memoriile incluse în lucrare, se observă moduri diferite de percepție a deportării, în funcție de personalitatea fiecăruia. Deși fiecare destin este diferit, câteva constante se regăsesc în amintirile deportaților: drumul extrem de lung, condițiile proaste de trai și de muncă, boli care au provocat decesul multora dintre ei și procesul anevoios de reintegrare după repatriere. De asemenea, se observă, așa cum notează și autorii, un sentiment de acceptare a dramelor prin care au trecut, în mare parte datorat altor experiențe dureroase de viață care s-au așternut peste aceștia (p. 29).

Interviurile se concentrează pe câteva probleme: detalii privind momentul arestării, drumul către Uniunea Sovietică, situația din lagăr, hrana și condițiile de muncă, imaginea pe care și-au format-o foștii deportați față de ruși și Uniunea Sovietică, repatrierea și dificultățile sale. Una dintre dilemele întâlnite la majoritatea intervievaților este motivul pentru care ei au fost deportați: „În total, familia mea a pățit 19 ani și jumătate ... un sfert de viață de om, plecați de acasă, luați din casa ta. Și pentru ce? Asta mă întreb și acum: ce rău am făcut eu în România asta de a trebuit să ne ia și să ne judece așa? Asta nu pot înțelege”, mărturisește Ecaterina Coman (Klein) (p. 136). Vinovații? Autorii lucrării au ajuns la următoarele concluzii: foștii deportați care locuiesc în România ezită în a numi un vinovat, în timp ce aceia care au plecat în Germania învinovătesc statul român (p. 25).

Cartea grupează mărturiile în patru părți: cea dintâi se concentrează în jurul cazului lui Anton Ferenschutz, născut în 1927 la Reșița și deportat în ianuarie 1945. El își reamintește traseul de la copilăria marcată de dorința de a muri în slujba Führerului la convertirea sa la ideologia comunistă în urma cursurilor de marxism din lagăr.

El rememorează condițiile de transport din cele 30 de zile cât a durat drumul până la lagărul din Uniunea Sovietică – descriere care se regăsește în mare măsură în toate

declarațiile foștilor deportați: „Ne-au încolonat, vagoanele erau numerotate cu cretă (...). Vagoane pentru animale, gata pregătite. Adică, vis-a-vis de ușă s-a făcut o gaură pentru „nevoi”; și era și o sobă de tablă foarte mică și niște lemne – pentru o zi sau două. Pe mijloc, era liber; și deasupra, în stânga și în dreapta, niște scânduri. Că nu puteai să dormi jos. Ei știau ce urma, de aceea le-au și pregătit așa.” (p. 47)

De la lagărul din Iss a fost mutat la lagărul de pedeapsă de la Iolkina, unde a ajuns în urma unei altercații cu administratorul lagărului din Bocșa. Acolo a rămas până în momentul repatrierii, la 9 iunie 1948.

Un alt aspect din mărturia lui Ferenschutz – prezent, de altfel, în majoritatea interviurilor foștilor deportați – este evidențierea diferenței dintre comportamentul rușilor și cel al nemților în favoarea celui al rușilor. În momentul întoarcerii în țară, Ferenschutz – care nu reușise să termine o școală, fiind deportat – a izbutit să obțină o calificare pentru a putea lucra. În plus, în mod ironic, perioada de deportare a jucat un rol pozitiv, fiind propus pentru a urma cursurile școlii politice (p. 63–64).

Pentru a întregi tabloul memoriei colective a deportaților germani din România, următoarele secțiuni ale lucrării se concentrează pe amintirile celor deportați, ale copiilor acestora, ale urmașilor lor și, în fine, ale celor care au luat interviurile.

Întorși în țară, unii dintre cei deportați își găsesc familiile radical schimbate. În momentul repatrierii, Ianoș Krscmar află că soția sa își refăcuse viața cu altcineva (p. 123). O nepoată povestește că în momentul repatrierii bunicii sale, copiii și soțul său au refuzat să stea împreună cu ea, rămânând alături de femeia care avusese grijă de ei (p. 258).

Lucrarea se dovedește a fi o foarte bună sursă de istorie orală. Pe lângă ilustrarea unei rupturi în viața celor deportați și a modului în care fiecare dintre ei a ales să accepte această parte a existenței sale, volumul assemblează mărturiile într-un puzzle care întregeste tabloul deportării etnicilor germani în Uniunea Sovietică.

Mihaela Stroe

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București

mihaela_stroe90@yahoo.com

IOANA DIACONESCU, *Scriitori în arhiva CNSAS. Intelectuali urmăriți informativ, arestați, condamnați, uciși în detenție (1946–1989): studii însoțite de anexe selectate din arhivele CNSAS*, Fundația Academia Civică, București, 2012, 424 p.

Lucrarea este rezultatul unei cercetări care se întinde pe parcursul a zece ani de studiu în Arhivele CNSAS. Printre dificultățile întâmpinate în acest demers, așa cum subliniază autoarea, se numără lipsa unor documente din dosare, organizarea defectuoasă a documentelor în dosare (nerespectând criteriul cronologic), precum și scoaterea unor documente din dosare înainte ca acestea să fie preluate de CNSAS (p. 9).

În cadrul cercetării sale, autoarea a selectat cazurile scriitorilor Lucian Blaga, Constant Tonegaru, Vladimir Streinu, Vasile Voiculescu, Dinu Pillat, N. Steinhardt, Sandu Tudor, Alexandru Marcu, Mircea Vulcănescu, Ion Petrovici, Petre Țuțea, Petre Pandrea, Ernest Bernea, Nicolae Carandino, Ștefan Baci, Mircea Eliade, Emil Cioran, A.E. Baconsky, Marin Preda, Alexandru Ivasiuc și Dan Deșliu.

Lucrarea arată tenacitatea Securității în a găsi mijloace pentru supravegherea atentă a „șintelor” sale. În studiul introductiv autoarea face o incursiune în metodele utilizate de

Securitate pentru a-și racola informatorii, printre care se număra și șantajul. Unii dintre aceștia erau apropiați ai țintelor vizate de Securitate. Principala lor sarcină era aceea de a consemna meticolos orice opinie a persoanei aflate în urmărire.

Supravegherea scriitorilor români era un proces îndelungat, care depășea granițele României. Astfel, urmărirea lui Mircea Eliade a început în 1947 și s-a întins pe parcursul a aproape 40 de ani, până la moartea scriitorului, realizându-se cu ajutorul informatorilor externi, al ziariștilor și al ofițerilor sub acoperire.

Până în momentul în care regimul a realizat că ar putea câștiga un capital de imagine important dacă ar putea obține acceptul lui Eliade de a reveni în țară, savantului român i se întocmeau „studii” referitoare la personalitatea și activitatea sa. O notă informativă din 25 iunie 1947 redă importanța pe care scriitorul român o avea pentru propaganda regimului: „Mircea Eliade are, pe lângă cunoștințele sale de erudit, un caracter de om blajin și nu este cunoscut a fi avut atitudine antidemocratică. (...) Cred că Mircea Eliade este și el un timorat influențat de gogorițele agitate în străinătate asupra stării de lucruri din România și pe care nimeni nu le combate în nici un fel. De aceea, eventuala lui folosire nu trebuie făcută decât cu condițiunea ca Mircea Eliade să vină întâi să stea de vorbă cu factorii de răspundere din țară, urmând ca după aceea să i se dea o calitate în străinătate sau să i se dea agrementul guvernului român la numirea sa ca profesor la o catedră a Sorbonei” (p. 176–177). Ulterior, s-a considerat că asocierea figurii lui Mircea Eliade, cunoscut în străinătate, cu regimul Ceaușescu ar fi fost o mare lovitură de imagine, iar începând din 1970, s-au accentuat eforturile de utilizare a scriitorului pentru îmbunătățirea imaginii regimului comunist român în străinătate. În pofida acestor eforturi, Mircea Eliade nu a reacționat la nicio încercare a regimului de a îl atrage de partea sa.

Notele informative evidențiază necesitatea atragerii unor figuri cunoscute de intelectuali de partea regimului pentru propagandă atât pe plan intern, cât și pe plan extern: „Un mijloc de propagandă, în același timp și politică culturală, care s-a dovedit a fi cu efect sigur este «recuperarea» unor personalități culturale, români de notorietate europeană, unii chiar mondială. Mă gândesc deocamdată la trei, desigur fiecare necesitând o «tactică de învăluire» aparte (Mircea Eliade, Alexandru Ciorănescu și Vintilă Horia).”

O altă figură pe care partidul dorea să o câștige de partea sa era Emil Cioran. Și în cazul lui s-au utilizat aceleași metode de persuasiune ca în cazul lui Mircea Eliade. Realizând că este doar un mijloc de propagandă, Emil Cioran nu a ezitat să își exprime nemulțumirea: „Cioran Emil și-a manifestat nemulțumirea că în ultimul timp este insistent căutat și vizitat de mulți intelectuali și scriitori români veniți temporar din țară. (...) Totodată, Cioran s-a exprimat că nu înțelege de unde obțin adresa lui oameni care vin din țară și ce urmăresc aceștia căutându-l cu atâta insistență” (p. 203).

Analizând dosarele informative ale scriitorilor români, Ioana Diaconescu cercetează mecanismele de supraveghere ale Securității în perioada comunistă, dovedind faptul că tentaculele acesteia depășeau granițele României. De remarcat este faptul că studiul are accente subiective, iar perspectiva nu este una detașată, textul fiind deseori însoțit de remarcile proprii: „Ticăloșia nu are limite. Mințile bolnave ale organelor ...” (p. 26), „Documentele Securității sunt toxice!” (p. 205). Dincolo de interpretările și raționamentele autoarei, lucrarea sa are meritul de a informa despre abuzurile Securității asupra scriitorilor români pe oricine este interesat de acest aspect al regimului comunist.

Mihaela Stroe
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
mihaela_stroe90@yahoo.com

MIHAIL DOBRE, *România la sfârșitul Războiului Rece: statut geopolitic și opțiuni de securitate*, Edit. Enciclopedică, București, 2011, 454 p.

Lucrarea întocmită de diplomatul Mihail Dobre analizează situația și statutul României pe plan extern în perioada postcomunistă. Baza documentară principală o reprezintă fondurile existente la Arhivele MAE.

Cercetarea întreprinsă dorește să dezvăluie încercările României de a-și croi un drum pe scena politică internațională după căderea comunismului. Întrebarea la care autorul caută un răspuns este: cum a afectat prăbușirea comunismului securitatea europeană, precum și securitatea fostelor țări membre ale Pactului de la Varșovia?

În cadrul acestui demers, autorul a ales să-și înceapă analiza cu poziția României în lagărul socialist pe parcursul Războiului Rece. Până la prăbușirea comunismului, singura alianță din care România a făcut parte a fost Tratatul de la Varșovia. Autorul evidențiază traseul sinuos, între loialitate față de Moscova și inițiative proprii de îndepărtare de directivele sovietice (inițiative care au fost posibile în principal în urma retragerii trupelor sovietice din România). Cercetând manifestările de disidență ale României în cadrul Tratatului de la Varșovia, lucrarea surprinde limitele acestora: „În condițiile în care România era percepută ca având unul dintre cele mai scăzute niveluri de trai din Europa și unul dintre partidele cele mai staliniste, atitudinea de frondă a părții române în cadrul Tratatului de la Varșovia devenise pentru Moscova numai o bătaie de cap, iar nu o problemă” (p. 310).

Anii '80 găseau România într-o stare de izolare pe plan internațional. Clauza națiunii celei mai favorizate a fost retrasă de către administrația Reagan ca urmare a pierderii credibilității regimului Ceaușescu în Occident. În timp ce în lagărul estic începe perioada de transformări și de reforme, pe plan intern, anii '80 au fost marcați de dorința lui Ceaușescu de a plăti datoria externă a României, fapt care a determinat creșterea nemulțumirilor populației față de regim.

După ce autorul arată statutul României în timpul Războiului Rece, trece în revistă semnificația anului 1989 în Europa, precum și modul în care revoluția a fost privită pe continent. Accentul cade și de această dată pe cazul României. Sunt înfățișate de asemenea și cele mai importante evenimente de după revoluția din 1989. Un exemplu este problema raporturilor cu URSS în perioada postdecembristă, fiind adus în discuție tratatul din 1991, care nu a mai intrat în vigoare din cauza destrămării URSS. Alte aspecte țin de tensiunile dintre statul român și cel maghiar după revoluție și de modul în care a evoluat relația dintre cele două țări în perioada postdecembristă.

Așa cum subliniază autorul, anul 1991 a fost cel în care România a început să își definească politica de securitate. În această parte, lucrarea evidențiază opțiunile în materie de orientări pe scena politică internațională pe care statul român le avea după prăbușirea comunismului. Așa cum demonstrează autorul, în perioada postdecembristă România era în căutarea unei orientări, a unor direcții în materie de politică externă, încercând să găsească o soluție pentru a conta pe plan european: „După 1989, România a privit cu interes la apariția altor proiecte de cooperare în vecinătatea sa și, în acest sens, și-a exprimat dorința apropierii de inițiativa central-europeană și Triunghiulara de la Visegrad, decidenții politici români apreciind că o prezență simultană a unei țări în mai multe structuri subregionale reprezintă un factor important în evitarea apariției de noi diviziuni artificiale în Europa, după depășirea aceloră generate de Războiul Rece” (p. 282). Sfârșitul anului 1992 găsea

România în căutarea de raporturi atât cu Europa Răsăriteană, cât și cu Occidentul, atât cu Uniunea Europeană, cu NATO și cu UEO, cât și cu statele din Europa de Est.

Lucrarea examinează astfel principalele evenimente care țin de politica externă a României postdecembriste. Autorul trece de la general la particular, de la conjunctură la cazul României, întrucât acțiunile acesteia se înscriu în contextul mai larg al politicii mondiale.

Mihaela Stroe

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București

mihaela_stroe90@yahoo.com

JOHN LEWIS GADDIS, *Războiul Rece*, Edit. RAO, București, 2009, 380 p.

John Lewis Gaddis (n. 1941) nu mai are nevoie de nicio prezentare. El este unul dintre cei mai cunoscuți și apreciați specialiști pe tema Războiului Rece, publicând de-a lungul vremii mai multe lucrări care s-au impus în domeniu: *The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947* (1972); *Russia, the Soviet Union and the United States: An Interpretive History* (1978); *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy* (1982); *The United States and the End of the Cold War: Implications, Reconsiderations and Provocations* (1992); *We Now Know: Rethinking Cold War History* (1997); *George F. Kennan: An American Life* (2011) etc.

În calitatea sa de profesor, Gaddis constată că pentru noile generații de studenți Războiul Rece pare o poveste foarte îndepărtată, precum Napoleon, Alexandru cel Mare sau Războiul Peloponesiac. Când se ajunge cu materia la marile crize ale confruntării Est-Vest, studenții par surprinși, fascinați și îngroziți de titanica încheștare bipolară care a fost pe punctul de a pune capăt, de câteva ori, existenței omului pe pământ. Printre întrebările pe care aceștia și le pun cel mai des se numără: de ce a fost atât de temut un stat care s-a dovedit până la urmă atât de slab, de instabil și de vremelnic precum Uniunea Sovietică? Cum de am reușit să scăpăm cu viață din Războiul Rece?

Gaddis declară că a scris cartea pentru a încerca să răspundă atât acestor întrebări, cât și nevoii studenților de a avea la dispoziție o sinteză de dimensiuni reduse care să acopere întregul Război Rece. Doleanței studenților i s-a adăugat și sugestia redactorului său, Andrew Wylie, de a scoate pe piață o carte scurtă, accesibilă și ușor de citit despre Războiul Rece, cu alte cuvinte o carte care să fie diferită de scrierile sale anterioare. Astfel, lucrarea se adresează în special unei noi generații de cititori care nu au trăit anii respectivi. În timpul Războiului Rece, oamenilor le era mai greu să înțeleagă ce se petrecea. Acum că s-a încheiat și că arhive anterior închise au devenit accesibile, știm mult mai multe decât în vremurile acelea. Știm atât de multe încât deseori ne simțim copleșiți de informații.

Gaddis mai clarifică unele aspecte de la bun început. Cartea nu este o întreprindere originală. Istoricii care se ocupă de Războiul Rece vor găsi în ea multe lucruri pe care le cunosc deja, în parte pentru că autorul însuși le-a aflat din cărțile lor și în parte pentru că el repetă idei pe care le-a mai dezbătut și în alte cărți scrise anterior. În același timp, cartea nu încearcă să localizeze în Războiul Rece rădăcinile unor fenomene petrecute după acesta, precum globalizarea, epurările etnice, extremismul religios, terorismul sau revoluția informațională. Nici nu încearcă să aducă vreo contribuție la teoria relațiilor internaționale, domeniu în care autorul spune că lucrurile sunt destul de neclare și fără intervenția ideilor lui. Gaddis spune însă că ar fi foarte mulțumit dacă această viziune asupra Războiului Rece

în ansamblul său ar putea conduce la noi viziuni asupra părților sale componente. Aici el are în vedere în primul rând *optimismul*, fiind convins că lumea de azi este mai bună, pentru că acel conflict s-a desfășurat în modul în care s-a desfășurat și a fost rezolvat în favoarea celui care a fost rezolvat. Nimeni nu se mai teme astăzi de un nou război global, de triumful total al dictatorilor sau de posibilitatea ca însăși civilizația umană să-și găsească sfârșitul. Lucrurile nu stăteau deloc astfel când a început Războiul Rece. Fiindcă, dincolo de toate pericolele, atrocitățile, costurile, problemele și compromisurile morale pe care le-a implicat, Războiul Rece a fost, în opinia lui Gaddis, o încercare absolut necesară, care a rezolvat niște chestiuni fundamentale o dată pentru totdeauna. Gaddis spune că nu avem niciun motiv să regretăm că s-a încheiat. Dar dată fiind alternativa, nu prea avem motive nici să regretăm că a avut loc. Cititorul care a trăit în Europa de Est în acei ani probabil vede problema cu alți ochi, dar dacă judecăm lucrurile la nivelul duratei lungi a istoriei, putem aprecia justetea argumentelor sale.

Războiul Rece a fost purtat în multe locuri, pe o perioadă îndelungată, la niveluri diferite și prin metode diferite. Orice tentativă de a-i reduce desfășurarea exclusiv la rolul jucat de marile puteri sau de marii conducători ar impiedica, spune Gaddis, asupra adevărului istoric. O narațiune cronologică liniară ar conduce la un rezultat mediocru. De aceea el a ales să axeze fiecare capitol pe o temă semnificativă – prin urmare, există zone unde se suprapun în timp și se mișcă în spațiu. Cartea a fost scrisă dintr-o perspectivă care ia în considerare pe deplin modul în care a izbucnit și s-a încheiat Războiul Rece, fiind singura abordare pe care autorul a considerat-o viabilă.

Lucrarea este împărțită în șapte capitole și prezintă cele mai importante evenimente, crize, decizii, strategii etc. care au marcat lunga confruntare Est-Vest timp de aproape cinci decenii. Deși informațiile înfățișate sunt cunoscute, iar dimensiunea redusă îl obligă pe autor să fie extrem de concis, textul este foarte bine organizat, iar argumentația este foarte clară. La sfârșit găsim o bibliografie bogată, care ne trimite la cele mai importante și mai recente lucrări din domeniu, fiind incluse și teze de doctorat nepublicate la momentul apariției acesteia. Prin toate aceste calități, ea constituie o excelentă analiză pe care o recomandăm tuturor celor interesați de istoria Războiului Rece. Ea nu poate și nici nu își propune să satisfacă nevoile cercetătorului de specialitate, dar, pentru cine dorește să citească o primă carte pe acest subiect, sinteza lui Gaddis reprezintă cea mai bună alegere.

Raul Denize

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
rally1200@yahoo.com

VEJAS GABRIEL LIULEVICIUS, *The German Myth of the East. 1800 to the Present*, Oxford University Press, New York, 2009, 292 p.

Profesorul Liulevicius de la Universitatea din Tennessee este un promițător cercetător al relațiilor spațiului german cu Europa de Est, el făcându-se remarcat în anul 2000 cu ocazia publicării primei sale lucrări *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I* la prestigioasa Cambridge University Press. Lucrare științifică de calitate, aceasta s-a impus rapid în bibliografia obligatorie pentru cercetătorii istoriei germane de secol XX și a deschis noi direcții de cercetare. Așa cum era de așteptat, Liulevicius a publicat o a doua lucrare, în care și-a extins aria de cercetare,

încercând să realizeze o radiografie a modului în care germanii au perceput spațiul est-european în ultimele două secole. Percepțiile acestora au fost un amestec complex de atracție și repulsie, fascinație și frică, iar această viziune germană asupra Estului a fost vitală pentru modul în care germanii și-au definit propria identitate națională și poziția în lume.

Liulevicius arată că întâlnirea germanilor cu teritoriile și popoarele Europei de Est a început cu mult timp înainte ca Germania să existe ca un stat național unificat. Drept rezultat, naționalismul german, gândirea germană privind Estul, precum și organizarea politică și statalitatea germană au evoluat toate simultan și sunt toate legate de transformările survenite în relațiile cu vecinii din Est. Conceptul de Est a fost mult timp pentru germani o problemă existențială. Estul a fost văzut ca un tărâm al viitorului cu făgăduielile sale, dar și unul al trecutului înșesat de primejdii la tot pasul. Prin elementele etnice germane, contactul cu Estul a avut loc în numeroase locuri, autorul enumerând: Volga, zona baltică, Balcanii, munții Carpați, Bucovina, Transilvania, Ungaria, munții Sudeți, Prusia, Silezia, Pomerania, Livonia, Estonia, Volânia, Basarabia, Boemia, Moravia, Slovacia, Slovenia, Croația, Serbia, Crimeea, Ucraina, Polonia, Voivodina, Banat etc.

Una din principalele întrebări ale cărții este: cum au putut atât de mulți germani de-a lungul ultimelor două secole să vadă în Europa de Est atât un „Est sălbatic” murdar, caracterizat de haos și dezorganizare, cât și un spațiu cu enorme posibilități și potențial pentru germani în viitor? Iar răspunsul autorului, extrem de bine argumentat, se ridică la înălțimea așteptărilor. În opinia sa, explicația rezidă în tradiția de a vedea o misiune culturală germană în Est, un mit al frontierei echivalent cu ideea americană de *Manifest Destiny* din secolul al XIX-lea. Scopul cărții este de a demonstra că a existat o fascinație durabilă privind Estul în cultura și gândirea germană ca o proiecție a speranțelor și neliniștilor privind Germania însăși. Autorul definește Estul nu ca o locație, ci ca o stare de a fi – o așa-zisă condiție de dezorganizare și subdezvoltare – astfel putând fi incluși în ecuație chiar și germanii din provinciile estice ale Germaniei (fiind cunoscut, spre exemplu, disprețul lui Adenauer pentru teritoriile germane din Est). El arată că la momente cruciale (ascensiunea naționalismului german, Revoluția de la 1848, unificarea Germaniei sub Bismarck la 1871, Primul Război Mondial, ascensiunea naziștilor la putere cu proiectul de a remodela identitatea germană sub aspect rasial și perioada post 1945 până la reunificarea din 1989) proiectele definind relațiile germanilor cu vecinii lor estici au inclus dezbateri mai largi despre ceea ce înseamnă să fii german. Autorul susține că în plan imaginar, murdăria este sinonimă cu dezordinea, iar numeroase percepții germane privind Estul întăreau caracterul murdar al acestuia, pentru a-i disocia pe germani de Est și a-i înfățișa drept parte a Vestului civilizat. Acesta a fost un punct important în care viziunea germană s-a deosebit de cea americană, care nu prezenta frontiera ca fiind murdă, deoarece nu erau atât de hotărâți în a revendica o identitate bazată pe civilizația lumii Atlanticului de la Est, ci mai degrabă căutau să se distanțeze de aceasta.

Lucrarea analizează viziunea germană privind Estul în ordine cronologică. Pornind de la perioada de dinainte de apariția naționalismului, ea examinează apoi influența Iluminismului și Romantismului, analizează gândirea lui Herder, dezbaterile de la 1848, unificarea de la 1871, speranțele de a obține un imperiu colonial continental în Europa de Est hrănite de victoriile de pe Frontul de Est din Primul Război Mondial, care apoi s-au prăbușit precum un castel de cărți, viziunea nazistă asupra Estului care vedea în acesta un spațiu al viitorului, dar care după 1943 s-a transformat într-un adevărat coșmar, evoluția unor versiuni rivale de identitate națională germană în RFG și RDG, precum și temerile legate de Est de după reunificarea din 1990. Pagini interesante sunt acordate modului în

care germanii din zilele noastre se raportează la fostele teritorii pierdute din Est și tensiunilor existente între *Wessis* și *Ossis*.

În concluzie, cartea profesorului Liulevicius este o lucrare excelentă, care reușește să ofere răspunsuri la numeroase întrebări care îl preocupă pe cititorul pasionat de istorie, dar îndeosebi pe cercetătorul interesat de evoluția spațiului german și a relației acestuia cu Europa de Est.

Raul Denize

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
rally1200@yahoo.com

ROCHUS MISCH, *Am fost garda de corp a lui Hitler 1940–1945. Mărturie culeasă de Nicolas Bourcier*, Meteor Press, București, 2010, 208 p.

Recent, Rochus Misch (29 iulie 1917 – 5 septembrie 2013) a revenit pentru scurt timp în lumina reflectoarelor, publicații din întreaga lume dedicându-i, la momentul decesului său, câte un mic articol. Gardă de corp a lui Adolf Hitler, el a petrecut zi și noapte, aproape 5 ani, din 1940 până în 1945, lângă dictatorul nazist. De la apartamentele private la Cancelaria din Berlin, de la cuibul de vultur din Berchtesgaden la „Bârlogul lupului” din Prusia Orientală și la Cartierul General din Ucraina, Rochus Misch l-a urmat pe Hitler până în ultimul moment al celui de-al Treilea Reich. Ultimul soldat german care a părăsit buncărul după sinuciderea lui Hitler, Misch s-a stabilit la Berlin după nouă ani de captivitate în URSS. Mulți au dorit să-i pună întrebări cu privire la parcursul său prin zbuciumata Germanie din anii premergători războiului și la viața de zi cu zi a celui care a fost principalul instigator al celui mai cumplit război din istorie, iar acele întrebări își găsesc răspunsul în textul de care ne ocupăm.

Lucrarea de față reprezintă mărturia culeasă de la Rochus Misch de către jurnalistul Nicolas Bourcier de la „Le Monde”. Bourcier subliniază de la bun început importanța mărturiei lui Misch. Acesta a fost unul dintre rarii martori care au văzut trupurile inerte ale dictatorului și consoartei sale Eva Braun. A fost SS-istul de douăzeci și șapte de ani căruia Joseph Goebbels i s-a adresat cu câteva minute înainte de a se sinucide la rândul său. La momentul interviului, Misch părea pregătit să-și spună povestea, să-și readucă la lumină trecutul marcat de tragedia germană a secolului XX. Relatarea este rezultatul unei munci de mai multe luni. Un exercițiu delicat, alcătuit din întoarceri în trecut, dar și dificil, anevoios și apăsător pentru un om aflat la o vârstă foarte înaintată. Prima întâlnire dintre Misch și Bourcier a avut loc la sfârșitul anului 2004, în contextul în care filmul de mare succes *Der Untergang* atrăsese atenția tuturor asupra ultimelor clipe din viața lui Adolf Hitler. Au urmat o serie de întâlniri mai numeroase în anul 2005, rezultatul fiind textul de față, care este mai puțin povestea intimă a dictatorului nazist și mai mult cea a unui om, a unui individ obișnuit care s-a aflat în preajma temutului dictator.

Rochus Misch nu era nici ideolog și nici membru al partidului nazist. Dar ascultându-l astăzi, putem aprecia cum a fost posibilă instaurarea și dezvoltarea nazismului, în ce fel un om precum Hitler a reușit să seducă mulțimile și persoanele din anturajul său. Istoriile lui Misch sunt precum piesele unui puzzle. Nici una nu se impune, dar ele oferă elemente esențiale pentru a înțelege ce a alimentat și însuflețit statul totalitar. Bourcier spune că

ascultându-l pe Misch s-a gândit la conformismul de grup, la supunerea colectivă. Misch, ca atâția alții, a încercat să nu rupă legăturile de camaraderie care formau universul său social. A făcut tot ce a putut, ca mulți alții, pentru a se conforma normelor comunității sale imediate (comandoul) și ale societății în general (Germania național-socialistă). Bourcier mai identifica la Misch o inoculată forță a datoriei de supunere, virtute prusiană prin excelență pecetluită de autoritarism. Pe durata celor cinci ani petrecuți lângă Hitler, Misch nu a reținut practic nimic din notele și știrile care i-au trecut prin mână, din convorbirile telefonice pe care le-a transmis. El nu a pus întrebări și nu a cerut mai nimic. A învățat să nu vadă, să nu audă. A stat la locul lui, adăugând însă zilnic mica sa piatră la edificiul nazist. De altfel, el repetă în nenumărate rânduri: „Mi-am îndeplinit munca în mod corect, atâta tot” (p. 8) și nu admite nici în ziua de azi că Hitler a fost un ucigaș, fiindu-i cu neputință să-i găsească vreo vină: „În orice caz, eu nu l-am cunoscut ca ucigaș. Cu mine, s-a arătat atent și amabil” (p. 187). „Nu știu”-urile și „nu-mi amintesc”-urile lui Misch îi par lui Bourcier fosilizate, încremenite în formulă. Discursul acestuia i se pare rece, lipsit de emoție. Este al unui martor ocular, dar lipsit de profunzime.

Aprecierile lui Bourcier ni se par într-adevăr îndreptățite. Misch spune extrem de puține lucruri despre atmosfera din 1933 când naștii au preluat puterea. Tendința sa este mai degrabă de a povesti ceea ce nu a știut, ceea ce nu a văzut sau auzit, decât să încerce să expună ceea ce a fost diferit la Germania sub regimul nazist. Desigur, nu trebuie să picăm într-o extremă, să-l transformăm într-un țap ispășitor și să vedem în tot ceea ce spune o scuza sau o minciună. Dar există în mod clar unele aspecte lipsite de consistență în istorisirea lui Misch. Spre exemplu, el susține că a fost prezent la deschiderea Jocurilor Olimpice de la Berlin, unde imaginea unor mașini negre decapotabile care îl aduceau pe Hitler, precum și aura grandioasă a evenimentului l-au emoționat până la lacrimi, dar apoi se grăbește să spună că acest episod nu l-a determinat să dea fuga la partidul nazist și că imediat după aceea nu s-a angajat mai mult în discuții despre situația țării sau conducătorii ei. Nu dorim să insinuăm că Misch a mințit când a făcut aceste declarații. Tânăr, sportiv, ocupat cu ucenicia sa în amenajări interioare și desen publicitar, probabil Misch chiar nu a acordat o prea mare atenție situației politice din țară la acel moment. Dar modul în care el accentuează dezinteresul său pentru tot ceea ce se petrecea important în Germania de atunci ridică multe semne de întrebare. Reprezintă Misch o anumită tipologie? O tipologie a omului dezinteresat, neutru, dar care rămâne astfel și în fața unor atrocități comise împotriva semenilor săi? Deseori în situațiile critice, a fi neutru înseamnă, de fapt, a alege în mod tacit o tabără.

Decesul lui Misch ne atrage atenția asupra faptului că martorii oculari ai celui de-al Doilea Război Mondial sunt în număr tot mai mic. Ceea ce au ei de spus este foarte important, iar istoricii nu trebuie să rateze șansa de a fructifica aceste informații. Fără a fi una dintre cele mai interesante sau avizate rememorări ale evenimentelor petrecute în agitații ani ai celui de-al Treilea Reich, mărturia lui Misch reprezintă fără îndoială un document de mare însemnătate. Atât prin ceea ce ne spune, cât și prin ceea ce nu ne spune, ea ne ajută să pătrundem mai bine atmosfera unui regim totalitar care și-a lăsat amprenta într-un mod atât de tragic asupra lumii.

Raul Denize

*Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
rally1200@yahoo.com*

APOSTOL STAN, *De veghe la scrierea istoriei (Securitatea)*, Edit. Curtea Veche, București, 2012, 286 p.

Cazul istoricului modernist Apostol Stan, cel care și-a putut studia recent dosarul de urmărire informativă întocmit de Securitate, confirmă – măcar în parte – o serie de paradoxuri ale vieții editoriale și intelectuale din ultimele două decenii ale regimului comunist.

Desființarea formală a cenzurii (începând din decembrie 1977) a mutat o parte din atribuțiile de control ideologic ale fostului Comitet pentru Presă și Tipărituri (ultima denumire a DGPT) la nivelul editurilor. Unii directori de edituri au fost înlocuiți cu personaje mai dogmatice, alții și-au înăsprit filtrul cenzorial. În paralel, a crescut implicarea Securității în supravegherea sistemului editorial, realitate care produce *de regulă* sporirea interdicțiilor de publicare. Apar însă în același timp și debușee surprinzătoare și stingheritoare uneori – „sugerate” chiar de poliția politică pentru a tempera diverși scriitori și specialiști în științe umaniste. O astfel de supapă a fost în anii 1970 și 1980 casa de presă a Partidului Comunist, Editura Politică (sub conducerea lui Valter Roman și apoi a lui Dumitru Ghișe). Firește, Editura Politică a găzduit în principal lucrări și broșuri de propagandă, îndeosebi volumele lui Nicolae Ceaușescu (*România pe drumul desăvârșirii construcției socialiste*), tipărite în tiraje astronomice. Dar alteori cărțile publicate aici nu au avut întotdeauna o legătură strânsă cu ortodoxia ideologică.

După o supraveghere intensă, Securitatea a descoperit că atât nemulțumirile lui Apostol Stan la adresa regimului comunist, cât și spiritul său „protestatar” vădit la Institutul de Istorie „N. Iorga” sunt potențate de blocarea în 1984 (în sertarele Editurii Științifice) a manuscrisului unei cărți despre Revoluția română de la 1848. În cele din urmă, pentru a-l „potoli”, securiștii care îl au în urmărire își instrumentează informatorii să-l îndrepte pe autorul cenzurat spre ... Editura Politică (volumul chiar va fi tipărit aici în 1987, cu titlul mai conformist *Revoluția română de la 1848. Solidaritate și unitate națională*). Nu a fost un caz singular în epocă, însă datorită lui Apostol Stan putem documenta minuțios implicarea poliției secrete în astfel de practici și „politici” editoriale (p. 44–56).

Ațiunea de urmărire informativă începe în primăvara lui 1984, Apostol Stan primind numele de cod „Istoricul” (G. Călinescu fusese urmărit la finele deceniului șase și la începutul anilor 1960 ca „Scriitorul”). Hotărât lucru, Apostol Stan nu este un foarte bun povestitor. În cărțile sale se vedește un stil mai degrabă neatractiv; de multe ori narațiunea pare a nu avea sare și piper. Dar în acest caz ies în evidență mai ales informațiile prețioase pe care le transmite despre istoriografia română și funcționarea instituțiilor în comunism (editurile, Institutul de Istorie, Academia de Științe Sociale și Politice, organizația de partid a Centrului Universitar București, Biblioteca Academiei etc.). Apostol Stan face și o tipologie a informatorilor (între aceștia, un altminteri strălucit istoric al mentalităților, caz tragic de cedare morală – p. 20 și urm.). Autorul este mai degrabă senin, evitând senzaționalismul. Indirect, Apostol Stan atrage atenția asupra mecanismelor care favorizează impostura, scoțând la iveală multe continuități după 22 decembrie 1989. Nu atât prin faptul că rețeaua informativă din lumea cultural-artistică s-a perpetuat, cât prin statornicia unui anumit tip de mentalitate și promiscuitate.

Este demn de subliniat faptul că Apostol Stan intră în colimatorul Securității atunci când încearcă să iasă din ghetoul comunității istoriografice; preocuparea sa – în afara istoriei moderne – pentru filosofie reiese și din următoarele notații: „Atunci, în 1984, se ivise pe piață în tiraj insignifiant, vândut ca în clandestinitate, *Jurnalul de la Păltiniș*,

semnat de Gabriel Liiceanu, nume de care «Istoricul» abia atunci auzise. Era tentat de citirea cărții pentru că se zicea că în ea se consemnau discuții ale autorului cu Constantin Noica, martor fiind și Andrei Pleșu. Acesta din urmă, un tânăr cercetător la Institutul de Istoria Artei, i se părușe remarcabil «Istoricului» la o ședință a ASSP [Academia de Științe Sociale și Politice], când s-a urcat la tribună și l-a apărut pe directorul lui, înfruntându-l pe temutul critic de tip bolșevic, Miron Constantinescu, președintele ASSP” (p. 65). Poate că unele afirmații ar merita nuanțate, dar în această situație este important contextul în care autorul se apropie de colegi de la Institutul de Filosofie al ASSP; căci un astfel de „filosof” apropiat de Securitate furnizează poliției politice informațiile decisive pentru deschiderea dosarului său de urmărire informativă.

Volumul este un amestec de memorialistică, studiu istoriografic și analiză instituțională (la fel ca și precedentele volume ale sale: *Revoluția română văzută din stradă, decembrie 1989 – iunie 1990; Istorie și politică în România comunistă*); cartea anticipează parcă tipărirea pasionantului (am putea estima) jurnal postcomunist (autorul și-a publicat între timp publicistica – *România politică postrevoluționară, 1990–2010*, Pitești, 2012). Apostol Stan a redactat volumul în condiții de sănătate extrem de precare; pe un manuscris foarte dificil au lucrat practic trei redactori de carte: scriitorul Răzvan Petrescu, Gina Copel și Constantin Vlad, care merită toată aprecierea pentru descifrarea textului. *De veghe la scrierea istoriei (Securitatea)* are toate datele unui thriller politico-istoriografic. Cartea care încheie trilogia memorialistică despre comunism a lui Apostol Stan a apărut cu sprijinul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc.

Cristian Vasile
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
cristivasile2002@yahoo.com

IOAN STANOMIR, *Junimismul și pasiunea moderației*, Humanitas, București, 2013, 136 p.

Parcă pe urmele istoricului Ioan C. Filitti (pe nedrept neglijat astăzi), Ioan Stanomir a întreprins un efort notabil de reconsiderare culturală, ideologică și istoriografică a junimismului politic, demers care s-a concretizat într-un volum recent apărut în seria „Mentalități, Politologie, Eseu, Idei” a Editurii Humanitas.

Cartea este structurată în patru capitole: *Un vis al inteligenței libere; Junimism, conservatorism și moderație; Formele fără fond și Gradualism și organicitate*; secțiunea de concluzii este consacrată *moștenirii junimiste* (p. 130–135). În *Cuvântul înainte* al volumului (p. 7–11), junimismul este definit ca viziune asupra naturii umane și a comunității, fondată pe valorile opuse programatic radicalismului de după 1789 (p. 8). Junimismul politic apare în carte ca o direcție *liberal conservatoare*, întemeiată pe moderație, echilibru, prudență și alegere a „drumului de mijloc”. Educația junimistă înseamnă: spirit critic, luciditate și libertate (p. 26), iar autorul pare că pledează pentru asumarea în postcomunism a unui tip de pedagogie neojunimistă.

Ioan Stanomir remarcă faptul că, în realitate, conservatorii – la o recitire atentă a surselor și a istoriei politice – sunt parte a unui trunchi liberal autohton care își are originile în proiectul de modernizare de după 1829 (p. 44). Nu este chiar o afirmație originală, dar autorul aduce în sprijinul ei și alte argumente solide. De fapt, aproape că se întreabă: *cine*

sunt adevărații liberali? Pentru că junimiștii și, în general, conservatorii rezistă mai bine în epocă tentației xenofobe, antisemite, atât de răspândite în lumea intelectuală și politică: „Liberalismul românesc este, la 1866–1870, și un rezervor din care se alimentează antisemitismul local” (p. 51). Este o carte incomodă și pentru că formulează implicit rezerve puternice față de programul radical al Revoluției de la 1848 sau, mai bine zis, față de spiritul revoluționar prea legat de momentul 1789 francez. Ioan Stanomir echivalează de fapt critica junimistă la adresa raționalismului politic cu respingerea radicalismului din viața publică.

Volumul semnat de profesorul de drept constituțional stârnește și întrebări legitime legate de evoluția scrisului istoric despre Junimea și junimism între 1948 și 1989. Au existat ordine/directive politice și editoriale specifice pentru acest subiect istoric (și politic)? Când și de ce au existat puncte de inflexiune de-a lungul perioadei comuniste? Așa cum se știe, îndeosebi după 1963–1964 se produce o reabilitare (parțială) a Junimii, a lui Titu Maiorescu, dar junimismul politic continuă să fie damnat, indezirabil, la fel cum Titu Maiorescu este (re)descoperit ca filosof al culturii (vezi Simion Ghiță, *Titu Maiorescu. Filozof și teoretician al culturii*, București, 1974), dar nu și ca gânditor politic și social.

Cartea lui Ioan Stanomir provoacă la reflecție în ceea ce privește studiul istoriografic și, în plus, bibliografia și evaluările autorului legate de cum s-a scris istoria junimismului ridică și alte întrebări. Spre exemplu, ce este și *cine este* un istoric profesionist în România de dinainte de 1989. Pentru că, pe lângă subiectul ca atare adus în discuție (Junimea, junimismul politic, necesitatea unei clase de mijloc, o *stare a treia*), cartea lui Ioan Stanomir – prin referirile la literatura de specialitate, la ceea ce s-a scris înainte și după 1989, înainte și după 1945 – contrazice și o percepție bine încetățenită sau măcar o nuanțează.

Autorul plasează cazul junimismului politic într-un context mai larg, european, cu raportări adecvate la scrierile unor Edmund Burke, Alexis de Tocqueville și François Guizot. Probabil, această carte anticipează un volum despre Edmund Burke și receptarea lui în spațiul autohton; s-ar putea întrevedea într-un viitor ceva mai îndepărtat și o lucrare a aceluiași Ioan Stanomir despre pașoptism și pașoptiști, rezultând de aici un triptic absolut necesar despre cultura și politica românească în secolul al XIX-lea. Fără să își fi propus, *Junimismul și pasiunea moderației* intră într-un cordial dialog polemic cu volumul datorat lui Adrian Marino și Sorin Antohi (*Al treilea discurs. Cultură, ideologie și politică în România*, Iași, 2001), care într-un fel sugera *neopașoptismul* drept model pentru România postcomunistă.

În final, câteva îndreptări. La p. 42, nota 1, titlul exact al cărții lui Anastasie Iordache este: *Originile conservatorismului din România și rezistența sa în fața procesului de modernizare, 1822–1882* (nu 1822, cum apare reprodus în carte). Lucrarea datorată lui Sorin Alexandrescu se intitulează: *Privind înapoi, modernitatea* (p. 16). Conceptul lui Sanford Lakoff este acela de conservatorism liberal (*liberal conservatism*), însă Ioan Stanomir îl traduce cumva inadecvat sub forma *liberalism conservator* (p. 29–30). Poate se impunea – în cazul citatelor din epoca Junimii și a exegeților ei interbelici – semnalarea stângăciilor stilistice: vezi, de exemplu, formularea lui Ioan C. Filitti – „decât că (*sic!*) o burghezie nu se improvizează” (p. 47).

Cristian Vasile
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
cristivasile2002@yahoo.com

ZARA STEINER, *The Triumph of the Dark. European International History 1933–1939*, Oxford University Press, New York, 2011, 1222 p.

Lucrarea de față este, ca și predecesoarea sa *The Lights That Failed*, rezultatul mai multor decenii de cercetare. Dacă prima prezenta eșecul „luminilor” erei Wilsoniene sub dublul impact al moștenirii Primului Război Mondial și al Marii Depresiuni, aceasta este o istorie a relațiilor dintre marile puteri europene după ascensiunea național-socialiștilor la putere în Germania, care, argumentează autoarea, a aplicat lovitura de grație aspirațiilor din anii '20.

Bibliografia cărții este extrem de impresionantă, autoarea făcând apel inclusiv la disertații nepublicate. Utilizarea hărților și tabelelor cu statistici este de asemenea lăudabilă, ea ajutând cititorul să își formeze o imagine de ansamblu asupra evenimentelor și evoluțiilor expuse. De reținut este faptul că autoarea, deși analizează o epocă despre care s-a scris enorm de mult, reușește să confere un aer de prospețime lucrării sale, atât prin stilul scrierii, cât și prin presărarea în text a unor informații destul de rar întâlnite în alte lucrări – precum contribuția serviciilor secrete în redactarea evaluărilor strategice (p. 1049). Capitolele respectă ordinea cronologică, deși unele se concentrează pe o anumită temă (precum capitolul 17 dedicat persecutării evreilor din Germania și tentativelor lor deseori nereușite de a găsi refugiu în străinătate). Peste jumătate din carte este închinată anului care s-a scurs între Conferința de la München și începutul celui de-al Doilea Război Mondial. Cu excepția unui capitol dedicat relațiilor sino-japoneze, lucrarea se concentrează aproape în totalitate pe problemele europene. Se remarcă un accent deosebit pus pe politica britanică și franceză. Problemelor militare le este acordat un spațiu destul de restrâns, ceea ce constituie, în opinia noastră, un minus destul de supărător al lucrării, având în vedere evoluțiile din epocă. Cititorului îi sunt înfățișate statistici privind producția și costurile avioanelor și tancurilor, fără vreo explicație în legătură cu modul în care aceste arme au fost folosite. Autoarea prezintă o evaluare oarecum pesimistă a puterii britanice de a purta război *vis-à-vis* de Germania, poziție pusă la îndoială de istorici precum David Edgerton¹.

Steiner susține că al Doilea Război Mondial „a fost războiul lui Adolf Hitler” (p. 1029) și că oricine studiază epoca „trebuie să înceapă cu Hitler și cu intențiile lui Hitler” (p. 10). Deși în principiu are dreptate, este ciudat faptul că autoarea nu aderă la vreuna din aprecierile clasice privind strategia lui Hitler. Pentru ea, nu există o explicație satisfăcătoare pentru decizia lui Hitler de a risca declanșarea unui război în 1939: „În cele din urmă pur și simplu nu știm ce l-a determinat pe Hitler să-și asume ceea ce putea fi doar o mare aventură” (p. 1031). Aceasta este o concluzie dezamăgitoare, dacă avem în vedere teza ei că „drumul către război a fost unul trasat de către acțiunile liderului german” (p. 1051). Autoarea stăpânește extrem de bine detaliile, dar, în opinia noastră, lucrarea ar fi putut beneficia de pe urma unei mai bune organizări a informațiilor. De exemplu, Steiner prezintă foarte bine punctele forte și slăbiciunile impuse de posesiunile imperiale ale Marii Britanii și Franței în cazul unui război european (p. 795–807), dar abia la două capitole după examinarea Conferinței de la München, deși lipsa de disponibilitate a lui Chamberlain de a risca un război în 1938 a fost parțial motivată de îngrijorările sale privind poziția imperială expusă a Marii Britanii.

Este evident că o lucrare atât de ambițioasă și de cuprinzătoare nu poate să fie total lipsită de erori și nu poate satisface toți cititorii în aceeași măsură. Dar ceea ce trebuie

¹ David Edgerton, *Warfare State: Britain 1920–1970*, Cambridge, 2006.

reținut este că Zara Steiner ne oferă un text extrem de interesant, plăcut de citit, presărat cu informații demne de atenție, rod al unei îndelungate cariere care a avut în centru studiul relațiilor internaționale din prima parte a secolului XX. Recomandăm această lucrare atât specialiștilor (care au de câștigat mai ales de pe urma datelor statistice și bibliografiei), cât și iubitorilor de istorie care doresc să afle mai multe despre zbuciumata perioadă cuprinsă între 1933 și 1939.

Raul Denize

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
rally1200@yahoo.com

MIHAELA TEODOR, *Anatomia cenzurii. Comunizarea presei din România. 1944–1947*, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2012, 340 p.

În cadrul lucrării sale, Mihaela Teodor își propune să realizeze un studiu cronologic al comunizării presei din România. Structurată pe cinci capitole, cartea tratează contextul nou al apariției presei după 23 august 1944, instituțiile însărcinate cu controlul presei, epurarea publicațiilor, precum și practicile de intimidare a jurnaliștilor.

Așa cum sugerează și titlul său, cercetarea Mihaelei Teodor pătrunde în detaliu structurile și modalitățile de cenzură în faza incipientă a instaurării regimului comunist. Scopul lucrării este acela de a demonstra faptul că presa a fost folosită ca unul din mijloacele prin care Partidul Comunist își susținea puterea. Prin intermediul controlului presei, se încălca dreptul la opinie și la libertatea cuvântului, deoarece orice oponent era redus la tăcere. Fiind vorba despre un regim impus, pluralismul opiniilor reprezenta o idee periculoasă. Constant preocupat de a-și asigura baza de unanimitate, regimul a utilizat prin intermediul presei două mijloace de a-și asigura dominația: reprimarea oponentilor și manipularea populației.

Așa cum indică autoarea, 6 martie 1945 reprezintă începutul intensificării campaniei de epurare a publicațiilor. A fost organizată o comisie care să se ocupe de această acțiune. Decretul lege din 2 mai 1945 interzicea publicațiile care conțineau „idei legionare, fasciste, hitleriste, șoviniste, rasiste sau pasagii dăunătoare bunelor relații ale României cu Națiunile Unite” (p. 77). Mai precis, era interzisă orice publicație care se opunea regimului. Ca atare, au fost controlate librăriile, editurile, bibliotecile, tipografiile, anticariatele, debitele și chioșcurile în căutare de astfel de lucrări. Hotărârea Biroului Politic al CC al PCR din 26 martie 1945 urma să fie concretizată în listele de epurare a ziariștilor care aveau să fie publicate ulterior. Hotărârea fusese luată în urma unui referat al lui Petre Constantinescu-Iași, care observa „că s-a făcut o epurație a ei care este fictivă și acum când trece comisia de epurație la Minister are toate posibilitățile”.

Ședința Comitetului de Presă din cadrul Direcției Centrale de Propagandă și Agitație de la 1 iunie 1948 ilustrează clar interesul regimului în a-și asigura controlul asupra publicațiilor românești: „Sarcinile care au fost date de Comitetul nostru Central, de Direcția Propagandei și Agitației, Comitetului de Presă au fost de a introduce în mod nemijlocit linia partidului în întreaga presă, cea a partidului și cea de sub influența noastră; de a lupta pentru cuceriri noi, de noi poziții pentru întărirea poziției partidului în presă; pentru a exercita o supraveghere, de multe ori din punct de vedere al intereselor partidului asupra tuturor problemelor din țara noastră” (p. 33–34).

Obiectivul lui Leonte Răutu de a elimina orice influență burgheză din presa românească s-a realizat rapid și brutal. Epurarea oricui se opunea regimului se făcea sub pretextul defascizării. În 1945, au fost publicate două liste de ziariști care urmau să fie excluși definitiv sau doar suspendați pe perioade cuprinse între șase luni și cinci ani. Printre cei excluși definitiv se numărau Stelian Popescu, Pamfil Șeicaru, Nichifor Crainic, Ernest Bernea, Romulus Seișanu ș.a. Natura acuzațiilor aduse era diversă, ceea ce demonstrează că acestea de fapt nu contau, ci erau doar un pretext: „Identificarea dușmanului a fost modificată din când în când, în funcție de interesul de moment al Partidului, pornindu-se de la *fascist, profascist, legionar*, trecând la *antidemocrat și antisovietic* și apoi la *sabotor și reacționar*” (p. 33). Dacă pentru unii ziariști s-a hotărât doar epurarea definitivă, pentru alții această sentință s-a transformat până la urmă în condamnare la moarte: este cazul lui Pamfil Șeicaru.

Lucrarea Mihaelei Teodor evidențiază încă o latură a modului în care regimul comunist a reușit să-și impună controlul. Presa a fost una dintre principalele ținte vizate căci, putând fi controlată, regimul putea să realizeze două obiective deosebit de importante: pe de o parte să își asigure unanimitatea prin eliminarea oponentilor, iar pe de alta să manipuleze populația.

Mihaela Stroe
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
mihaela_stroe90@yahoo.com

VLADIMIR TISMĂNEANU, CRISTIAN PĂTRĂȘCONIU, *Cartea președinților*, Humanitas, București, 2013, 242 p.

Din mai multe puncte de vedere, *Cartea președinților* – în fapt un dialog între Vladimir Tismăneanu și Cristian Pătrășconiu – reprezintă un demers insolit. Nu prea există până la acest moment lucrări care să își fi propus să trateze pe larg – cu resurse memorialistice, analitice și istoriografice – portretele tuturor președinților României postbelice. Ideea acestui volum s-a conturat în februarie 2010 în Washington D.C., iar dialogurile care alcătuiesc cartea au fost purtate din vara lui 2010 și până în 2012, în cea mai mare parte pe cale electronică.

De fapt, sintagma „președinte al României” merită nuanțată și corectată; o face chiar unul dintre autori (cel interviewat, Vl. Tismăneanu): „Dacă discutăm pur tehnic, fără să ținem seama de substanța funcției, atunci primul președinte a fost profesorul C.I. Parhon, propulsat de comuniști în fruntea Prezidiului Marii Adunări Naționale. Urmat de dr. Petru Groza, apoi de Ion Gheorghe Maurer, Gheorghe Gheorghiu-Dej (președinte al Consiliului de Stat) și Chivu Stoica” (p. 13). În decembrie 1967 Nicolae Ceaușescu l-a înlăturat practic pe Chivu Stoica și i-a succedat în această funcție, pentru ca din martie 1974 să se proclame președinte al RSR. Forma de guvernământ republicană s-a păstrat și după 1989, cu cei trei președinți postcomuniști – de această dată confirmați prin vot de electorat.

Volumul de convorbiri este o întâlnire fericită între un reputat istoric și politolog (foarte bine situat atunci când este vorba de capacitatea de a restitui profilul politic, ideologic și moral al liderilor din fruntea țării) și un jurnalist (Cr. Pătrășconiu) informat, iscoditor și abil în a-și provoca interlocutorul din punct de vedere intelectual și memorialistic. Pe Vl. Tismăneanu nu îl recomandă doar cărțile privitoare la istoria comunismului românesc și

est-european, ci și tezaurul informațional pe care îl posedă datorită unei biografii cu totul speciale. Mama sa (Hermina Tismăneanu) a fost interpretă (traducând din rusă în română) în mai multe rânduri pentru Gh. Gheorghiu-Dej (p. 46); Vl. Tismăneanu a fost atât amic cu Gheorghe (Ghiță) Gheorghiu, nepotul lui Dej (p. 39 și urm.), cât și coleg de școală cu Nicu Ceaușescu. A fost invitat în casa părinților lui N. Ceaușescu, ca și în casa de oaspeți a familiei Ceaușescu din str. Tolstoi; în fine, a meditat-o pe sora vitregă a lui Ion Iliescu și a realizat o carte de convorbiri cu cel din urmă.

Istoricul încearcă să lămurească chestiuni mai puțin frecventate în literatura de specialitate, dar nu fără însemnătate; spre exemplu: de ce l-au ales liderii comuniști în 1948 pe Constantin I. Parhon? „Pentru că grupul conducător din PCR (...) și protectorii lor de la Kremlin țineau să creeze imaginea susținerii noii «republici» de către «intelectualitatea progresistă». Endocrinologul C.I. Parhon, savant reputat, era exact acel om de paie, *the figurehead*, de care aveau nevoie ca să mistifice ceea ce se petrecea de fapt: distrugerea completă a oricărei urme de pluralism democratic și instaurarea totalitarismului de tip bolșevic în România” (p. 14). Dej nu este atât *președinte al Consiliului de Stat*, cât un dictator totalitar. *Locus*-ul puterii nu este însă în palatul Consiliului de Stat, ci la Secretariatul CC (sau în Biroul Politic) al partidului comunist (p. 24), unde Gheorghiu-Dej și-a consolidat poziția după 1952. Vl. Tismăneanu îi schițează astfel portretul: „Printre ilegaliști, care îl respectau, dar se și temeau de el, Dej era poreclit «Bătrânul», deși nu era în fond atât de vârstnic. Născut în noiembrie 1901, a murit în martie 1965. Avea o mare autoritate printre veteranii partidului, dar erau și mulți care îi contestau rolul în greva de la Grivița din februarie 1933” (p. 30–31).

Întrebarea cheie în legătură cu succesorul său este, în opinia lui Vl. Tismăneanu: cum a fost posibil Ceaușescu? (p. 83). Iar aici clarificarea este bine-venită, mai ales în contextul în care inclusiv istorici, nu doar memorialiști de partid, aruncă răspunderea pentru degenerarea și „re-stalinizarea” regimului politic asupra Elenei Ceaușescu: „Geniul rău al lui Nicolae Ceaușescu s-a numit ideologia comunistă, nu doar Elena [Ceaușescu]” (p. 65). Pe de altă parte, politologul nu poate evita o analiză a consistenței ideologice a secretarului general al PCR de după 1965: Ceaușescu a fost un marxist rudimentar, dar nu mai puțin un marxist (p. 33). Mai ales după 1971, socialismul lui Ceaușescu a luat forma stalinismului național, care înseamnă – pe lângă supraviețuirea stratului marxist-leninist – xenofobie, primordialism etnic, chiar antisemitism (p. 72) și, nu în ultimul rând, protocronism (p. 77). Sunt atinse și chestiunile etnice ale comunismului românesc: Vladimir Tismăneanu observă și faptul că Mihail Florescu a fost „ultimul membru evreu al CC al PCR” (p. 63). Ce a supraviețuit din politica și spiritul lui Ceaușescu după dispariția lui? „A rămas o viziune autarhică despre istoria națională. A rămas un climat al suspiciunii. A rămas tara cea mai mare a culturii politice românești de azi, anemia spiritului civic. A rămas tendința de a transforma complexe de inferioritate în opusul lor. Au rămas clientelismul și corupția, disprețul pentru intelectuali, aversiunea pentru valorile liberale” (p. 76–77).

Cartea președinților este un volum în care se vorbește pe larg despre „structurile securist-nomenclaturiste” și rezistența lor inclusiv în postcomunism (p. 11 și urm.). În al doilea rând, este o prelungire a cărții intitulate *Lumea secretă a nomenclaturii*, menținând vie dispoziția confesivă a lui Vladimir Tismăneanu.

Nefiind propriu-zis un volum academic, era poate firesc ca în text să supraviețuiască anumite aprecieri și denumiri de instituții aproximative. Vladimir Tismăneanu susține că sociologul N.S. Dumitru „a publicat *prin 1980* [s.n.] o carte cu titlu ilfpetrovian, *Magistrala*

progresului istoric". De fapt, volumul – cu titlul complet *Magistrala progresului istoric: biosfera și sociosfera. Continuitate și salt* – a apărut în 1975, la Editura Politică. La p. 169 se afirmă că: „Apelul Ilieșiu pentru condamnarea comunismului era bazat pe documentele Centrului Comparativ de Investigare a Comunismului de pe lângă Memorialul Sighet.” În fapt, denumirea exactă este „Centrul Internațional de Studii asupra Comunismului”. Comisia de Reformare a Instituțiilor Statului Român – pomenită la p. 175 – este în realitate Comisia prezidențială de analiză a regimului politic și constituțional din România. O eroare apare și în cazul afirmațiilor despre conflictul interetnic din martie 1990: „pe 15 martie se vărsa sânge la Târgu Mureș...” În fapt, incidentele sângeroase dintre români și maghiari din orașul transilvan s-au derulat în zilele de 19 și 20 martie.

Cristian Vasile
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
cristivasile2002@yahoo.com

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil. Notele din text vor fi numerotate în continuare. Textul imprimat va fi însoțit de discheta aferentă. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatele vor fi traduse în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în exclusivitate autorilor. Corespondența privind manuscrisele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției: B-dul Aviatorilor, nr. 1, sector 1, 011851 – București, tel. 4021-212 88 90, e-mail: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
DACIA – REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE.
NOUVELLE SÉRIE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE ȘI ARHEOLOGIE
MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARS TRANSILVANIAE
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „G. BARIȚIU” DIN CLUJ-NAPOCA
– SERIES HISTORICA
– SERIES HUMANISTICA
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A.D. XENOPOL”, IAȘI
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
– SERIA ARTĂ PLASTICĂ
– SERIA TEATRU, MUZICĂ, CINEMATOGRAFIE

ISSN 1018–0443